

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІНІҢ
«ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ
МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ
ДІНИ-ӨНЕГЕЛІК МҰРАСЫ**

Алматы, 2024

ӘОК 94(574) (035.3)

ҚБЖ 63.3 (5 Каз.)

Қ 18

*ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану
институтының Ғылыми кеңесімен ұсынылды*

*ҚР ҰҒА академигі, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор
С.Т. Сейдумановтың жалпы редакциясымен*

Пікір білдірушілер:

С.Е.Нұрмұратов, философия ғылымдарының докторы, профессор

К.А.Затов, философия ғылымдарының докторы, профессор

Д.С.Утебаева, философия докторы PhD дінтану мамандығы бойынша

Қ 18 Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты», 2024. – 312 б.

ISBN – 978-601-304-142-1

Бұл ұжымдық монографияда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы діни дүниетаным мәселелеріне ғылыми талдау жасалады. Ойшылдың дүниетанымына тән діни ой-толғамдар қазіргі заманғы дінтанулық парадигмада айқындалып бүгінгі отандық гуманитарлық ғылым талаптарына жауап беретіндей ғылыми нәтижелер ұсынылды.

Аталмыш ұжымдық монография дін тарихын зерделеуге ұмытылатын мамандарға, жоғары оқу орындарының оқытушыларына, дінтану және исламтану мамандықтарының докторанттарына, магистранттарына, бакалаврларына, сондай-ақ дін тақырыбына қызығушылық танытатын көпшілік оқырман қауымға арналады.

**Ұжымдық монография Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің №АР13068253 «Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.*

ӘОК 94(574) (035.3)

ҚБЖ 63.3

ISBN – 978-601-304-142-1

© ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, ШЖҚ РМҚ, 2024

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	4
1. Қазіргі заман аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы (<i>Кельдинова А.Б.</i>).....	8
2. Ойшылдың XIX-XX ғғ қалыптасқан діни ахуалдың әсерін дінтанулық қырынан зерттеу (<i>Шағырбай А.Д., Сарсенгали Б.Ж.</i>).....	30
3. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірі мен шығармашылығындағы діни дүниетаным эволюциясының аспектілері (<i>Мейманхожа Н.Р.</i>).....	59
4. XIX-XX ғғ. аралығында қалыптасқан діни ағартушылық идеялардың Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасымен сабақтастығы (<i>Ишмаханов Ж.Ж.</i>).....	83
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен Ш.Құдайбердіұлының ақыретке сенім мәселесі (<i>Қалдыбеков Н.С.</i>).....	115
6. Діни түбірдегі экстремистік және радикалистік идеологияға қарсы тұрудағы Мәшһүр мұралары мен ойшылдың діни көзқарастарының бүгінгі қоғам үшін өзектілігі мен маңыздылығын тұжырымдау (<i>Дүйсенбаева А.К.</i>).....	162
7. The relevance and significance for modern society of Mashhour’s legacy and the thinker’s religious views in the confrontation against extremist and radicalist ideology in the religious sphere (<i>Молдахмет Б.</i>).....	181
8. Мәшһүр Жүсіптің ислам дініне деген көзқарасы және түсініктері (<i>Аманқұл Т.О.</i>).....	243
9. Идеи Машхур Жусупа Копеевича в противостоянии радикальной идеологии (<i>Орынтай А.О.</i>).....	277
Қорытынды	305

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда діннің өзектілігі еліміздегі діни сананың жаңғыруымен байланысты. Сонымен қатар заманауи либералды-демократиялық қоғамның дамуы қазақстандық қоғам үшін де, әлемдік қауымдастық үшін де толерантты сұхбаттық дүниетанымды қалыптастырудың маңыздылығын алға тартады. Тәуелсіздік алғалы бері демократиялық идеология аясында қоғамда діннің рөлі үнемі өсіп келеді. Қазіргі замандағы қазақстандықтардың діндарлығы көбіне діни дәстүрге деген қызығушылықтары мен діни бірегейлік жолындағы ізденістерден туындаған, алайда, көптеген қазақстандықтар үшін діндарлық ресми-абстрактілі сипатта ғана. Себебі классикалық кезеңдердегі діни жүйенің дәстүрлі және дәстүрлі емес аясы туралы бұлыңғыр түсініктер бар.

Ұсынылып отырған монография идеясы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымына тән діни ой-толғамдар қазіргі заманғы дінтанулық парадигмада айқындалып, бүгінгі отандық гуманитарлық ғылым талаптарына жауап беретіндей ғылыми нәтижелер ұсыну.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы діни дүниетанымдық мәселелерді айқындап, оның діни көзқарасындағы ерекшеліктерді қазіргі қазақстандық қоғамдағы діни ахуалмен байланыстыра отырып, ғылыми-дінтанулық тұрғыда кешенді түрде зерттеу.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымына ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басында қалыптасқан діни ахуалдың әсерін тарихи-дінтанулық қырынан қоғам және заман арақатынасында зерттеу.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ұстанымын айқындау үшін оның өмірі мен шығармашылығындағы діни дүниетаным

эволюциясын ислам ілімінің мәні мен мазмұны арнасында бағамдау. ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. бастапқы ширегіндегі Қазақ даласында қалыптасқан діни ағартушылық бағыттың арналарын айқындап, оның өкілдерінің тұжырымын пайымдауларын Мәшһүр Жүсіп ойларымен салыстыра сараптау. М.Ж. Көпейұлы рухани мұрасының жинақталуы және қолжазба негізінде исламдық идеялардың қазіргі қазақстандық діни ахуалға қатысты қолданылу мүмкіндіктерін сипаттау. Діни түбірдегі экстремистік және радикалистік идеологияға қарсы тұрудағы МәшһүрЖүсіп мұралары мен ойшылдың діни көзқарастарының бүгінгі қоғам үшін өзектілігі мен маңыздылығын тұжырымдау.

Елбасының бағдарламалық мақаласында «Болашаққа бағдар – Рухани жаңғыру» өткен тарихымыз, әдет-ғұрып, дәстүр-салтымыз, туған жерімізде бой көтеріп тұрған ескерткіштер, әулиелердің кесенелері, тарихи тұлғалар туралы деректер рухани жаңғыру жайлы айтылса, «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында: «біздің қаһармандарымыздың өмірі мен қызметі жөнінде тек отандастарымыз ғана емес, сондай-ақ шетелдегілер де білетін болады», – деп атап көрсеткен. Сондықтан Елбасы Н.Ә.Назарбаев бастамасымен көтерілген еліміздегі үдерістерге орай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының кейінгі ұрпаққа қалдырған мол рухани мұрасын игерудің зор маңыздылығын тұжырымдаймыз.

Дүниетаным қоғамдық сана және тұлға санасының ұйытқысы болып табылады. Дүниетанымды қалыптастыру – тек жеке тұлғаның ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әлеуметтік немесе этномәдени топтың жетілуінің маңызды көрсеткіші. Бұл диалектикалық заңдылық дәстүрлі қазақ қоғамындағы басым құндылықтарды құрайтын діни дүниетаным, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни (исламдық) көзқарастарынан бірегей көрінеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алдыңғы ширегінде өмір сүрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жан-жақты шығармашылығында діни құндылықтар, оның ішінде исламдық рухани негіздер алдыңғы орынды алады. Жастайынан өмірінің соңына дейін діни және дінтанулық білім алумен сипатталатын рухани ізденісте болған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірі мен шығармашылығындағы діни дүниетаным эволюциясында ханафилік мазхабтағы сүннилік көзқарастар айқын басымдық танытады. Оның көзқарасына йасауилік және нақышбандилік тариқаттарға сүйенген сопылық ілімдердің ықпалы болғанымен, оның көтерген діни тақырыптағы мәселелерін дәстүрлі біліммен қатар, сол заманда өмірге енген заманауи ғылыми жаңашылдықтар тұрғысында да пайымдау қажет.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында қалыптасқан ахуалдың, діни модернизм мен жәдидшілдіктің Мәшһүр Жүсіп дүниетанымына үлкен әсері болған. Оның діни көзқарасына сәйкес, оны жаңашылдық пен дәстүрдің таразы бастарын тең ұстады деп есептесек те, дегенмен іргелі негіздің дәстүрде жатқанын тұжырымдарынан аңғарамыз. Бүгінгі күні біз Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген ортамен салыстырғанда да дәстүрлі құндылықтарымыздан анағұрлым ажырап қалғанбыз. Бұл мәселе, яғни дәстүр мен жаңашылдық арақатынасының қазіргі заманда одан сайын өзектілігімен көзге түсуде.

Қазақ діни ағартушылығының Абай Құнанбайқы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мәшһүр Жүсіп тәрізді үш алыбы да діни құндылықтарды насихаттай отырып, жікке бөлінушіліктен, бүліктен бойды аулақ ұстап, қоғамның адамшылық тұрғыдан тазаруын, иман мен рухани нұрға бөленуін уағыздаған. Діни ағартушылық бағыттың ең көрнекті үш өкілі де мәңгі тақырып ретіндегі теологиялық мәселелерді қозғай отырып, өз заманындағы қазақ қоғамындағы бірқатар әлеуметтік

теріс қылықтарды сынай отырып, сондай-ақ барлығының Құдай алдындағы теңдігін, кедейлер мен қуғындалушыларға деген адамшылық қарым-қатынастың қажеттілігін насихаттай отырып, айқын гуманистік көзқарастарымен танылады.

Қазақ халқының тарихи тұлғалары мен діни ойшылдарының дүниетанымдық көзқарастарын анықтау барысында бүгінгі қоғамдық ахуалдың даму үрдістерін, олардың өзара ықпалдасу сипаттарын қарастыру қажеттілігі туындайды. XX ғасырдың басында қазақ қоғамының үлкен этномәдени және діни кеңістігінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының алатын орны зор. Еліміздегі қазіргі діни жағдайды дұрыс бағытта дамыту үшін ағартушы Мәшһүр Жүсіптің діни көзқарастарын ғылыми тұрғыда талдап, оның бүгінгі күн үшін рухани маңыздылығы мен әлеуеттілігін ашып көрсету көкейтесті мәселенің бірі болып табылады.

Ислам діни бойынша қасаң қағидалар мен шарттарға байланып қалумен сипатталатын рухани жағдай тәкаппарлық пен әділетсіздікке жол беріп, адамның ақылы мен имандылығына зиян келтіреді. Құран кәрімде иджитхәдқа талдауға орын берілген, тәпсірлеуге ашық тұстар жеткілікті. Ислам тарихында әр ғасырда өмір сүрген ғұламалар Құранның негізгі мағынасынан ауытқымай отырып, өз заманының парадигмасына сай пәтуа беріп, көзқарастарын білдіріп отырған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сондай ойлары мен пікірлері діни түбірдегі фундаментализмнің, радикализм мен экстремизмнің алдын алуға септігін тигізеді.

Кельдинова Айман Бауржановна

ҚАЗІРГІ ЗАМАН АЯСЫНДА МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

XX ғасырдың басындағы қазақтың біртума ойшылдарының бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы қазақ философиясы тарихынан ерекше орын алады. Оның әрбір туындысы қазақ философиясын идеялық, көркемдік жағынан байытқан сирек кездесетін, қайталанбас даналық. Ойшыл адамның жан дүниесінде болып жатқан жағдайларды, өзгерістерді нақты, әрі шыншыл бейнелей отырып, өмір шындығы туралы батыл, ашық айтуды өзінің міндеті деп санаған. Шындықты айту арқылы ғана халықтың санасын оятуға болады деген пікірде болған нағыз қазақ жанашыры атанған.

Кеңес энциклопедиясы көрнекті ойшыл, философ, ақын, публицист, тарихшы, шығыстанушы, этнограф, ислам теориясының білгірі, көріпкел және халық ауыз әдебиеті туындыларын жинақтаушы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы туралы бірнеше сөйлеммен ғана шектеледі. Қазіргі заман аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясының алып отырған орнын зерттемес бұрын, оның өмірбаяндық мәліметтерін, әсіресе тұлғалық қалыптасуындағы тағдырлы бетбұрыс тарихын қарастырған жөн. Ол Қазақстанның інжу-маржаны атанған Сарыарқаның жүрегінде Баянауыл атты елді-мекенде дүниеге келген. Ата-анасы берген есімі – Адам Жүсіп. Кейін, Мұса Шорманов аңыздарды, дастандарды, поэмаларды тамаша орындағаны үшін тоғыз жасында оны Мәшһүр Жүсіп, яғни араб тілінен аударғанда «даңқты, танымал, лайықты» деп атаған. Осылайша, оның есімі Мәшһүр Жүсіп аталып, халық арасына атақты

есімімен нық енді. «Мәшһүр» атты қалай алғандығы туралы өлеңіне назар аударатын болсақ:

Атамыз дін жолына белін буды,
Бұл Мәшһүр сол секілді ерден туды.
Көшенің қақ басынан қуғанынан,
Жеткенше медресеге атпен қуды [1, 159 б.].

Екі ғасырдың тоғысында және олардың бетбұрыс заманында өмір сүрген Мәшһүр Жүсіптің өз қолымен жазылған өмірбаяны әлі табылған жоқ. Сондай-ақ оның өмірбаяны ғылыми тұрғыдан аз деңгейде зерттелгені екені байқалады. Кейбір библиографиялық деректерде Мәшһүр Жүсіптің туылған жылы түрліше және қате жазылып, бұрмаланулар кездеседі.

1861 жылы Мәшһүр Жүсіп үш жасқа толғанда, оның отбасы мүшелері қысқы ашаршылық кезінде барлық малынан айырылғанда, оның әкесі: «Мал адамға тірек емес, білім өмірлік тірек», – деп шешіп, бес жасар ұлын медресеге сауатын ашуға береді. Жас кезінен бастап Мәшһүр Жүсіп өзінің қоршаған ортаны қабылдауымен, сезімталдығымен, сондай-ақ ақыл-ой қабілеттерімен барлық молдалардың назарында болғанымен ерекшеленді. Тіпті, оны әрдайым салыстырмалы үлгі ретінде тұтқан, басқа оқушылар назарында мақтаған. Молданың есептеуімен кімде кім «Шар» кітабын оқыса, оның медресе бітіруге шамасы бар, бұл адамның кез келген кітапты оқуға хақы бар деп таныған. Ұлының жетістіктеріне риза болған Көпжасар ұлына «Мұхамедия» атты сирек кітабын тапты. Бірақ әкесінің «Шар», «Михат» кітаптарын сатып алуға қаражаты жоқ екенін білген Мәшһүр Жүсіп оларды жатқа біліп алған. Нәтижесінде, ол арабша, парсыша, шағатай және түрік тілдерін жетік меңгерген. «Мәшһүрдің өзін таныстыруы» атты өлеңінде келесі өлең жолдары көрсетіліп, осы поэтикалық туындыда оның ғұмырлық ерекшеліктері баяндалады:

Тірлік пен денсаулықта – баста бағым,

Онан соңғы дәулетім – тіл мен жағым [1, 32 б.].

Мәшһүр Жүсіп 1886 жылдан 1891 жылға дейін Өзбекстандағы Бұхарадағы мұсылмандық жоғары мектебінде оқыған. Ізденіс үстінде Мәшһүр Жүсіп Солтүстік және Орталық Қазақстанның басқа аудандарына барып, халық ауыз әдебиетінің шығармаларын жинайды. Атап өту қажет, білім мен орудың жолына түскен Мәшһүр Жүсіп бүкіл Қазақстанға таны- мал Қараөткел, Атбасар, Қызылжар жерлерін аралап, осы өлкені мекендеген рулар мен тайпалардың өмірімен, тұрмысымен және фольклорымен танысты, өзінің дүниетанымын байытты. Осы кездің өзінде де ол өзін өмірдің оқиғалары мен құбылыстарын дәл сипаттай және жеткізе алатын дара ойшыл ретінде көрсете білді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ағартушылық қызметі, оның өмір сүрген уақыт аралығы үшін маңызды қадамы болды. Ол балалар мен жастарға білім беруге, сауаттылықты насихаттауға ерекше мән берді. Мысалы, оның «Бес парыз» шығармасында келесі өлең жолдары көрсетіледі:

Алланың ризалығын шын ойласаң,

Баланы кішкентайдан оқуға бер.

Баланы оқуға бер жас басынан,

Алланың құр қалдырмай олжасынан... [1, 87 б.].

Сонымен қатар, ол қазақ тілінде жазылған еңбек- оқулықтар, ғылыми мақалалар шығарды. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, 1872 жылы Мәшһүр Жүсіп Бұхарада медресе- сеге оқуға түсіп, жоғары мұсылман діни білімін алған. Оқуды тәмамдағаннан кейін оқытушылық қызметпен айналысқан, яғни медресені бітірген соң бірнеше жыл туған өлкесінде қазақ балаларының сауаттылыққа баулып, мұғалім болып қызмет атқарған. Сол сияқты Мәшһүр Жүсіп қазақ жерінде тек мек- тептер ашып қана қоймай, балаларды оқытып, педагогикалық

жұмыс жүргізді, сонымен қатар өздері оқулықтар, оқу құралдарын, оқытуға арналған нұсқаулықтар жазды.

1875 жылы ауылда мұғалім болып жұмыс істегенімен қатар, журналистік қызметпен де белсенді айналысты. Мәселен, оның мақалалары, очерктері мерзімді түрде «Дала уәлаяты» газетінде және «Айқап» журналында басылып тұрды. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Қазақстанда түрлі әлеуметтік өзгерістер болды. Ресей империясының отарлау саясатынан туындаған саяси-экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын терең өзгертті. Халық арасында сауаттылықты арттыру, көшпелі өмірден отырықшылыққа көшу, жаңа білім мен ғылымға қызығушылық туындады. Сондай-ақ, қазақ қоғамында ағартушылық идеяларының таралуы, әсіресе жастар арасында білім алу, мәдениетке қызығушылық көбеюі байқалды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының осы жағдайларға жауап ретінде ұлттық мәдениетті, руханиятты көтеру, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін күресті. Оның айқын дәлелі - оның шығармашылығы, ағартушылық қызметі, этнография мен тарихқа Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қосқан үлесі болып табылады. Мысалы, ақынның «Ит дүние», «Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені», «Мына заман», «Сарыарқаның кімдікі екендігі қазақтың осы күнгі әңгімесі», «Партия хақында» өлеңдері ұлттық мәселелерді, әлеуметтік әділеттілікті, халықтың тұрмысын және салт-дәстүрін насихаттады:

Айырылған біздің қазақ Есілінен,

Өзінің болған емес кесірінен.

Жер-мүлкі шаруаның қызықты еді

Қойнында құшақтаған жесірінен.

Адасып осы күнде қазақ қалды

Бұрынғы ата-баба рәсімінен... [1, 212 б.].

Этнография мен тарихқа Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қосқан үлесі де зор. Ақын өз шығармаларында қазақ халқының тарихына, мәдениетіне, салт-дәстүрлеріне, дініне қатысты көптеген мәселелерді қозғап, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға, халықтың мәдени мұрасын сақтау мен дамытуға үлкен үлес қосты. Ол поэзиясында қазақтың қасиетті ұлттық ұғымдарын, туған жерге, халыққа деген сүйіспеншілігін, болашаққа деген сенімділігін білдірді. Бұл ретте, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Беташар», «Жар-жар», «Бата үлгілері», «Той» – деген соң» туындылары, жұмбақтары және жаңылтпаштары бар:

Айт, айт, келін, айт, келін,
Атыңның басын тарт, келін!
Сауысқаннан сақ, келін,
Жұмыртқадан ақ келін! [1, 179 б.].

Шығыс тілдері мен қазақ фольклорын жетік меңгерген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасы барлық түркітілдес халықтарға ортақтастырылған рухани байлық болып табылады. Оның шығармалары халықты әрдайым жақсылыққа, шыншылдыққа, парасаттылыққа шақырды. Халықтың ұлттық сана-сезімді оятуға бағытталған поэтикалық өлең жолдары да бар. Ол көптеген батыл, әрі болашаққа бағдар бола алатын өзекті ойларды айтқан. Оның рухани мұрасы өркениет пен болашақтың, өткен мен бүгіннің сабақтастық байланысы десек қателеспейміз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэтикалық мұрасының едеуір бөлігін дастандар (жоғары көркем поэтикалық шығармалар) құрайды, олардың көпшілігі діни тақырыптарға арналған. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіп дастандарының шығыс классиктерінің шығармаларымен ұқсастығы бар. Діни дастандарда автор халық аңыздарының дәстүрін көркем жазба әдебиеті деңгейіне дейін көтере алған. Мұхтар Әуезов атап өткендей,

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ауыз әдебиеті үлгілерін сақтау және кейінгі ұрпаққа жеткізу ісіне қосқан зор еңбегі мен үлесін атап өтпеуге болмайды [2, 68 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы екі ғасырдың тоғысында, бетбұрыс оқиғаларының айналысында жарқын өмір сүрді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында туындаған қоғамдық ахуал ойшылдың бірқатар әлеуметтік-мәдени құндылықтық дүниетанымын қалыптастырды. Біріншіден, осы уақыт аралығында орын алған тарихи оқиғалар болса, екіншіден, Мәшһүр Жүсіптің өзіндік тұлғалық қасиеттері, тәлім-тәрбиесі, білімі, өмірлік тәжірибесі қалыптастырады. Үшіншіден, Мәшһүр Жүсіппен қатар бір дәуірде өмір сүрген замандастарының дүниетанымдық әсері оның әлеуметтік-мәдени құрылысы толықтырады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының эволюциясын үш кезеңге бөлуге болады: XIX ғасырдың соңғы онжылдықтары, XX ғасырдың басы және кеңестік кезең арылығы. Дүниетанымның қалыптасуы өзара байланысты екі үдерістің шеңберінде болды: нақтылау және жеке мен әлеуметтік даму идеалдарын нақты-лау идеялары төңірегі айналысында болды. Сонымен бірге философтың өмірбаяны оның философиялық көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен сыртқы және ішкі оқиғаларға толы.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз философиясында ең маңызды ұғымдар ретінде ар-ождан, гуманизм идеяларын қорғады. Ол білім, өнер адамның жан дүниесін тазартады және оған жоғары мақсаттарға жетуге көмектеседі деп өз оқырмандарын сендірді. Ол бұл идеяны дінмен байланыстырады: оның пікірінше, Құдайды білу адамзатқа, әділеттілікке әкеледі. Сондықтан оның дүниетанымында Құдайға деген сенім ерекше орын алады. Ойшылдың болжамдары олардың дұрыстығына, нақтылығына жетелейді. Оның философиялық еңбектерінде адам мен қоғам

өміріне, сол кездегі өзекті мәселелерге қатысты анықтамалар берілген.

Осыған орай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясы Шығыс философия дәстүрлерімен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн, бұл ойшылға тарихи шындықты шынайы бейнелеуге көмектесті. Бір ғасырдан астам уақыт бұрын айтылған ойшылдың әр сөзі бүгінде қанатты өрнек сияқты естіледі. Оның аңыздар мен өлеңдерде айтқан ислам дінінің тарихы туралы ойлары мен тұжырымдары қол жетімді және түсінікті ақиқат екені күмәнсіз.

Қазақ философының дүниетанымдық ұстанымының діни негізіне ерекше тоқталатын болсақ. Моральдық принцип пайда болып, Құдайдың негізінде құрылғандықтан, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының идеясы бойынша кемелдіктің негізгі көрсеткіші бірінші орынға шықты. Ислам дінінің басты ерекшелігі бола отырып, кемелдік идеясын барлық деңгейдегі ойшылдар дәйекті түрде жүзеге асырды: зияткерлік, адамгершілік және физикалық негізде де. Мәшһүр Жүсіп исламның ақыл мен ғылымның дамуына ықпал еткеніне сенімді болды, бұл өз кезегінде жаратылған әлемнің құдайлық мағынасын ашуға көмектесуі болды. Таным процесін адамның өзін-өзі жетілдіру тәсілдерінің бірі ретінде талдау кезінде қазақ діни философы танымның сопылық түсіндірмесіне сәйкес, шындықты жүрекпен түсінуге баса назар аударды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының исламды тұжырымдауының басты ерекшеліктерінің бірі «Алла» түсінігін жаңа мазмұнмен толтыруы болды. Мәшһүр Жүсіп Алланың сиқырлы іс-әрекетте (діни жораларды жасауда) емес, ең алдымен Аллаға, адамзатқа және барлық тіршілік иелеріне деген сүйіспеншілікте екенін түсіндірді.

«Алла» ойшыл үшін тек табиғаттан тыс күш қана емес, сонымен бірге танымдық және әрекет етуші субъектінің

ойлауын сипаттайтын ұғым болды. «Бұл ретте, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлға мәселесіне, оның ішкі және әлеуметтік бостандығына ерекше көңіл бөлуі, оның исламды құдайшылықпен түсінуінде себеп болды» – деп С.Н. Мамытова көрсеткен [3, 19 б.].

Мәшһүр Жүсіптің философиялық көзқарастарына ислам әсер етті. Бүгінгі таңда, Кеңес дәуірімен салыстырғанда, Мәшһүр Жүсіптің философиясының діни аспектілері туралы айтуға және жазуға болады. Бұл ретте Данысбекова Қ.Б.-ның «Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы – діни философияның көрнекті өкілі» атты мақаласында әділ атап өткен пікірімен толық келісеміз: «Мәшһүр Жүсіп нақ осындай қиын-қыстау сәттерде өзінің шығармашылығы арқылы ұлттың бар болмысын сақтауға аса қажетті – діни негіздеріміз бен рухани құндылықтар ұғымдарын барынша терең ашып көрсетуге тырысты. Олардың мейлінше өзектілігіне меңзеп, бағыт-бағдар бере білді. Олай болса, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясы, сөз жоқ, бірінші кезекте діни философиясы болып табылады» [4, 224 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни тақырыптарға жазылған туындылары қазақ философиясы тарихынан ерекше орын алып, қазақ философиясын нотематикалық, көркемдік, ағартушылық тұрғысынан байытқан сирек кездесетін, қайталанбас мұра болып саналады. Әрине, Мәшһүр Жүсіп өз дүниетанымында өз халқының ең үздік адамдарынан, Батыс және Шығыс философтарынан үлгі алған. Өзінің бай тәжірибесіне, біліміне сүйене отырып және естігендерінен, оқығандарынан қажетті нәрсені таңдай отырып, ақын өте мазмұнды тұжырымдарға келді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясының тағы бір ерекшелігі, онда ол басқа ақындар жүгінбеген, қарастырмаған тақырыптарға талдау жасайды. Ойшыл сюжетті безендірмейді, өлеңдерінде ештеңе асырмайды. Ол үшін ең бастысы -

адамгершілікті, адалдықты, мейірімділікті мадақтау, бұл оның гуманистік идеяларының жемісі болып табылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жан-жақты адам болған, оның білімі энциклопедиялық десек қателеспейміз. Ол өрттің зияны туралы, шөпті қалай шабу және оны сақтау туралы, қандай жылқыларды өсіру керек, қай жерде не егу керек, жылқыларды қалай емдеу керек, суды қалай іздеу керек және т.б. қоғамға пайдалы сұрақтарға шешімін табуға ойластырған. Геолог ретінде судың қайнар көзі қайда екені және оны қалай қазуға кеңес берді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына араб және парсы тілдерін жетік білу, табиғи ақындық дарын, туған халқының мәдениеті мен тарихын еңсеңе түсіну, аналитикалық қабілеттер оған болып жатқан оқиғалар мен құбылыстардың мәнін тереңірек және айқын түсінуге, оларды ағартушылық көзқарастарымен салыстыра отырып бағалауға көмектесті. Оның ең көрнекті философиялық шығармаларының бірі – «Жер мен көк» поэмасы. Поэма философиялық және моральдық уағыз-әңгіме түрінде құрылған және ең алдымен діни функцияға ие. Онда ол Данте, Милтон, Шведборг, Шеллинг, Фихте және басқа Батыс Еуропа ойшылдарына жақын. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұнда тек ақын ретінде ғана емес, сонымен бірге діни ұстанымдарды, космогenez туралы ежелгі ілімдерді, халық аңыздарын, эзотерикалық даналықты түсіндіретін нағыз философ ретінде өзін таныта білді. Поэма грек-рим антикалығының сюжеттерін, библиялық және Құран бейнелері мен мәтіндерін қазақ халқының діни санасымен ұштастырған. Поэмада дін мен мораль, сенім мен ақыл, өмір мен өлім, әлемдік діндер ілімдерінің синтезіндегі Құдай өсиеттерінің мағынасы және ежелгі әдептердің даналық мұрасы туралы сұрақтар бар. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің көзқарасы мен қиялы арқылы өзінің суреттерін (әлемді құру, түпнұсқа күнә және т.б.) жеткізе отырып, әлемді түсінуге ты-

рысады. Ойшыл бір Құдайдың күшімен құрылған аспан мен жер арасындағы тепе-теңдік туралы айтады. Оған адам жолы игі істер жасай отырып ғана жете алады деген көзқарастар көрсетілген [5, 44 б.].

Поэмада біз әлемнің, жердің және адамның жаратылысын түсіндіруге дәстүрлі емес көзқарастарды кездестіреміз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы белгілі канонизацияланған бейнелерді жаңа мағынада береді, жер мен көктегі дәстүрлі идеяларға сәйкес келмейтін заттар мен құбылыстардың әртүрлі символдарын жасайды.

Оның тұжырымдамасының ерекшелігі – ғалам сан алуан және шексіз, сансыз өзгеретін әлемдерден тұрады. Оның діни санасы да қозғалыста, кеңістік пен уақытты, адамды, Құдайды білуге бағытталған. Діни ілімде бір-бірімен өзара әрекеттестің жарық пен қараңғылықтың, жақсылық пен жамандықтың эзотерикалық символикасы жатыр. Аспан мен жер бір-бірімен байланысты, ал әмбебап ақыл - Құдай.

Осылайша, ислам философиясын басшылыққа алған, сабақтастықты танытқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен ислам ойшылдарының түйсіні арасындағы рухани байланысты табуға болады.

Ислам философиясының ірі өкілі Әбу Мансур әл-Матуридидің айтуынша, аян Құдайдан шыққан және ол барлық нәрсенің Иесі. Ол бұл тұжырымдаманы Құдайдың еркіне бағынбай қабылдауды талап етеді. Бұл тұжырымдаманы қазақ халқы да сол қалпында қабылдады деп айтуға болады. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармасындағы бұл жолдар Әбу Мансур әл-Матуриди тұжырымдамасымен терең үндес:

Бір Алла – серігі жоқ, жалғыз өзі,

Оның жоқ ата-ана, ұғлы-қызы.

Тумайды, өзі ешкімнен туылмады,

Осылай «Қул һуа Алла» - Құран сөзі

Ол Алла жасим жауһар - ғариз емес,
Боларға басқа-басқа бөлектенбес.
Алланы еш нәрсеге сатуға
Еш нәрсе оған ұқсап, жөні келмес!
Дүниеде еш нәрсе жоқ теңдес оған,
Өзінің зақымынан қаиум тұрған.
Өзі жалғыз, мұқтажсыз, мұңсыз Құдай,
Барша мұқтаж өзіне болған оңай [6, 124 б.].

Бұл жолдар шығарма авторының философиялық-теологиялық мәселелер туралы хабардар болуының жоғары дәрежесін көрсетеді. Мұндай эрудиция барлық қазақ ойшылдарына тән деп айтуға болмайды.

Е.Е.Бертельстің пікірі бойынша, «Мұсылман шығысындағы ең ірі авторлардың барлығы дерлік, сирек жағдайларды қоспағанда, қандай да бір түрде суфизммен байланысты» [7, 54 б.].

Қазақ ойшылдарының мұрасын талдау қазақ философиясындағы сопылық дәстүрінің сабақтастығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ол түркі орта ғасырының философиясынан бастау алып, Абай, Шәкәрім және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында қазақ ағартушылығы дәуірінде лайықты жалғасын тапты.

Ағартушылар соқыр сенімнің табынуына емес, білімге еліктеуді қалаған, білім беру құрметті орынға қойылған. Қазақ ағартушыларының жазбалары мен очерктеріне сәйкес, сол кездің өзінде де қоғам арасында деструктивті діни ағымдар мен діни фанатизм орын алған. Ойшылдар ақ пен қараны ажыратуға тырысты. Дала ағартушыларының көзқарастары біздің заманымызға қызықты, өйткені бүгінде ислам осындай қиындықтарға тап болып отыр. Сонымен қатар, мемлекет пен діннің өзара қарым-қатынасы және модернизация мен сенім арасындағы тепе-теңдік өзекті мәселе болып қала береді. XIX-XX ғасырдағы қазақ ағартушылары бұл сұрақтарға қалай қарады?

Абай Құнанбайұлының тұжырымдамасы бойынша, ислам бір жағынан қалыпты дін ретінде, екінші жағынан ағартушылық діні ретінде көрінеді. Оның түсінігінде дін ұстамдылық пен мейірімділікке шақырады және сонымен бірге қоршаған әлемді ақылдың көмегімен білуге тыйым салмайды. Абай Құнанбайұлы үшін діни рәсімдер емес, ал адамның Аллаға шын жүректен сенетіні айқындаушы күші болды. Адам өзінің сенімін әдемі және ақкөңіл әрекеттермен растауы керек. Оның түсінігінде ислам адамға немесе қоғамға зиян келтіре алмайды.

Науаи, Хафиз сияқты Шығыс ақындарына тәнті болған Абай Құнанбайұлы сопылық әдебиеттің ықпалына түсіп, оның поэзиясында сопылық идеялардың көріністері үйлеседі.

Абай Құнанбайұлы еліктеуге бағытталған дәстүрлі қазақ әдебиетіне сын көзбен қарады. Бұл сопылық поэзияға да қатысты болса керек. Сопылық терминологиясы араб-парсы лексикасынан көптеген кірме сөздерді меңзеді, бәлкім бұл қазақ әдебиетін бұзып, ұлттық белгілерді жасыру себебімен байланыстырылды. Сондықтан Абай Құнанбайұлы кейбір жанрлардан қазақ өлеңінің пайдасына бас тарта отырып, жаңа мотивтер, бейнелер іздеді, тіпті сопылық терминологияның қазақ нұсқасын жасауға тырысқан еді. «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» деген өлеңінде Абай Құнанбайұлы «жар» сөзін қазақ тілінде «жұбай» деген мағынаны білдіретін «сүйікті» мағынасында енгізеді. Бұл терминді кейін оның ізбасары Шәкәрім Құдайбердіұлы сопылық шығармаларында кеңінен қолданған.

«Көзімнің қарасы» өлеңінің ойлы және сырлы қарқыны бар. Ақын өлеңдердің дәстүрлі формалары сопылық поэзияның деңгейіне жеткізе алмайтындығын түсінді. Сондықтан ол өзінің талаптылығы, дарындылығы мен ізденісінің нәтижелеріне сәйкес сопылық поэзиясының жаңа нұсқасын ойластырды, оны шығармашылық эксперимент деп атауға болады. Оның «Көзімнің қарасы», «Қор болды жаным» сияқты өлеңдері бұның айқын дәлелі.

Бұл өлеңдерді ерекшелейтін бірінші нәрсе – сопылық мазмұн. «Бұл сопылық мазмұн екенін не анықтайды?» деген сұрақ туындайды. Бұл – сүйіктінің бейнесі. Өлеңдер монолог ретінде салынған, интонация баса назары сүйіктісіне аударылады және осы сұлулық үшін барлық ғашықтар өздерін құрбан етуге дайын деген мағынасында тұжырымдалады. Бірақ, өлең жолдарында түннен қараңғы көз қарашығы немесе тәтті ерін сияқты бейнелеу емес, ал нағыз махаббат азабы берілген, ал өз кезегінде, оның нағыз өлшемі тек рухани әлем ғана болуы мүмкін. Сондықтан, махаббатқа және махаббаттың азабына таңдану – сопылық ақындар жырлаған үлкен сырлы ортақ тақырып болып табылады.

Абайдың сопылық мазмұндағы шығармаларын ерекшелейтін екінші жаңалығы – олардың поэтикалық мөлшері. Айта кету керек, осы тақырыптағы Абайдың әр өлеңінде өзіндік поэтикалық өлшемі бар.

Автор тіпті буын арқылы адам мен тағдырдың көзқарасын жеткізе алды. Ал тағдырға қарсы шыққан, бүлінген әлемге тәуелді махаббат туралы сөз болғанда, Құдіреті шексіз Құдаймен кездесу іздеп жүрген сопының бейнесі пайда болады. Бұны келесі өлең жолдарынан көре аламыз:

Сопылық дүниетанымға сәйкес, Құдай адамды сүйіспеншілікпен жаратқан, өйткені адам – Құдайдың бейнесі, ол тек махаббатпен ғана ақысын төлей алады. Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде былай дейді:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз ешуақытта жалған болмас.

Көп кітап келді Алладан, оның төрті

Алланы танытуға сөз айырмас [8, 99 б.].

Сондықтан Абай Құнанбайұлы діндар адам бола отырып, кемелді адам (толық адам) немесе шынайы иман келтіруші бейнесінде сенімнің прагматикалық көрінісіне сенімді.

Абайдың мұндағы мақсаты – кемелдікке жетудің жолын көрсету еді. Абай иманнан пайда табудың практикалық жолдарын ең алдымен маңыздысы білім деп атайды, бірақ басқа жеті атрибуттарын да ұмытпайды. Сонымен қатар, ол өзінің көріністері арқылы Аллаға ұқсас болу қажеттілігін көрсетеді, оның ішінде мейірімділік пен әділеттілік, махаббат және имандылықты ерекшелейді. Мұндай адам Алланың кішкентай көшірмесі бола отырып, адамзатқа пайдасын әкеледі, демек, өз өмірін сұр бекер өткізбес мағынасында түсіндіріледі.

Абай бұл әлемге адам кездейсоқ емес, жаратылыс нәтижесі ретінде келді деп сендіреді. Ол жағымды да, пайдалы қасиеттерге ие болуы керек және бастысы өзіне ғылымдарды игеруге мақсат қоюы керек деп ой қорытады. Бір сөзбен айтқанда, өмірді тек өзіңіз үшін ғана емес, бүкіл адамзатқа қамқорлық көрсете отырып, кемелділікке ұмтылып, өмір сүру керек. Кемелді адам өз балаларын, туыстарын, достарын осы жолға бағыттайтындықтан, нағыз мұсылман бола алады делінген.

Қорытындылай келе, Абай Құнанбайұлын қызықтырған тақырыптар қатарында махаббат лирикасы жанрындағы сопылық поэзия екендігі туралы ой түйдік. Осылайша, қазақ халқының сопылық поэзиясы Қожа Ахмет Ясауидің хикметімен астасып, бастау алған. Абай да оның философиялық толғаныстары философиялық лирикада үлкен мәнге ие деп санаған.

Белгілі қазақ ойшылы, философы және гуманисті Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы тек қызықты ғана емес, сонымен қатар көптеген жағынан бірегей. Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясының басты мәселесі – руханият. Ол өз дүниетанымында білім алу және шындықты тану адам баласының басты мақсаттары деп санады. Шындықты тану философтың пікірінше, ғылымдар мен дінде хабардарлықты болуды білдіреді [9, 13-24 бб.].

Қазақ ақынының сопылықты түсіндіруінің өзіндік ерекшелігін зерттеу «жан діні» тұжырымдамасына әкелді. Шәкәрімнің «жан діні» адамның Құдайға деген ішкі жолының тарихы ретінде зерттелген.

Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы айтқанда, оның философиялық лирикасының ерекшеліктері оның сопылық дүниетанымымен де анықталатынын атап өткен жөн, бірақ оның өлеңдері бұл ілімге біршама қайшы келеді. Шәкәрім өзін сопылық ақыны ретінде санамаған. Бірақ оның барлық өлеңдері сопылық түсіндірумен әлемнің көрінісін білдіреді. Алайда оның философиялық тақырыптағы өлеңдерінің мағынасын түсіну үшін осы мәтіндердің мәдени және эстетикалық кеңістігін түсіну керек. Автордың өмірбаяны және оның әлеуметтік-тарихи жағдайлары оның барлық шығармаларында бір-біріне сәйкес келіп, осының дәлелі болып табылады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы ХХ ғасырдың басымен тұспа-тұс келді, яғни бұл соғыстар мен төңкерістердің уақыты, бұл үміт пен құлдырау уақытымен ұштасты. Сол кезде сопылық идеялары үміт үшін өзіндік қуат күші бола алды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы барлық сопылық ілімінің махаббатқа негізделгенін білген. Ақынның діни көзқарасы бойынша махаббат тақырыбын Шәкәрімнің тәлімгері Абайдың өзі де мойындаған. Бірақ қанды соғыстар мен төңкерістер болған кезде, өзіңізді және оқырманды махаббат адамның жанын құтқара алады деп сендіру қиынға соққан. Сондықтан, Шәкәрім сопылық ілімдер туралы өз түсініктерін өзгерте отырып, Құдайға деген махаббатты адам ақылымен алмастырды.

Түйіндейтін болсақ, Шәкәрім Құдайбердіұлы ар-ождан мен жан қажетті тірек екендігіне сенбеген адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, жол және заң тазалай алмайды деген сенімде болған. Ағартушы рухани бағдарларды жоғалту адами қасиеттерін жоғалуына да әкеледі деген, сол себептен де Құдайға сену аса қажет деп көрсеткен.

Зерттеулер көрсеткендей, Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіп шығармалары діни-философиялық мәселемен шектелмейді, ақындар әлеуметтік, азаматтық салаларда да бай мұра қалдырған. Олардың екеуі де рухани қасиеттері мен қоғамдық қызметке бейімділігін жүзеге асырған ақындарға, ағартушыларға жатады. Дамыған саяси, ғылыми, эстетикалық мәдениетке ие бола отырып, түркі тілдерінің білгірлері бола отырып, орыс тілімен таныс Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрім өздерінің теологиялық және эстетикалық ойлауларында оларды қоршаған моральдық ортадан жоғары тұрғаны сөзсіз. Мәшһүр Жүсіп те, Шәкәрім де Шығыс және Батыс білімінің интеграциясын, ғылыми, философиялық және діни сананың синтезін жақтайтындарын ешқашан жасырмаған. Осылайша, олардың көзқарастары жәдидшілдікті қолдауда көрініс тапты. Нақ осы жәдидшілдік ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы жаңа идеологиялық ағым ретінде түркі-мұсылман халықтарының, атап айтқанда Орталық Азияның топтасуына түрткі болды, сонымен бір мезгілде олардың әлеуметтік жұмылдырлуының, коммуникациялардың дамуының, сондай-ақ қоғамның біртұтас геосаяси кеңістікке интеграциялануының салдары мен себебіне айналды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ой-пікірлерінде мистикалық таным-ойлауды қамтитын маңызды ерекшелік бар. Қазақ ойшылының тұжырымдамасы адамның шынайы өміріне көбірек бағытталған, ол оның парасатты мәніне сенімді. Мұны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жүрек пен ақылдың бастапқы бірлігі туралы философиялық ұстанымының негізгі ережелерінің бірінен анық байқауға болады. Құдайға апаратын жол тек рухани ғана емес, сонымен бірге зияткерлік сынақты, үнемі ізденісті және күмәнді жеңуді қажет етеді.

Осылайша, егер Еуропалық ақындар үшін жоғарыда аталған бейнелер адамның басынан кешкен сезімдері мен

құмарлықтарын (ғашық болу, тілек, толқу және т.б.) бейнелесе, ХХ ғасырдың қазақ ақындары Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы үшін бұл бейнелер мазмұнның діни – рухани жоспарына толы болып, ортағасырлық шығыс лирикасының поэтикалық ізденістерін жандандыруға ұмтылысын көрсетті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни поэмалары ислам дүниетанымы саласындағы өнердің терең мәнінің көрсеткіштері болып табылады. Осы уақытқа дейін, сопылықтың қазақ философиясына ықпалы мәселесі философияның басты назарында болған жоқ. Соңғы жылдары зерттеліп отырған мәселенің жекелеген аспектілерін қарастыратын қазақстандық ғалымдардың бірқатар жарияланымдары шыққанымен, бұл бағытта арнайы зерттеулер әлі жүргізілген емес. Сол себептен де, діннің және исламның, оның бағыттарының қазақ философиясына ықпалын қарастыру үшін, өз заманының үлгі тұтарлық көрнекті өкілдерінің дүниетанымдық тәжірибесіне назар аударуымыз қажет. Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тағылымы екі ғасырдан бері адамзаттың рухани дамуына қызмет етіп келеді, әсіресе қазіргі заман жағдайында олар өзекті және өмірлік маңызды. Бүгінгі таңда қазақтың ұлы ойшыл ақындарының мұра-өнегесі Қазақстаннан тысқары жерлерде де белгілі, олардың шығармалары оқылады, аударылады, басқа ақындарды, күйшілерді, суретшілерді шабыттандырады десек қателеспейміз. Ұлы қазақ ойшылдарының бай мұрасы жалпы адамзаттық құндылықтар қатарына нық енді.

Қазақстан философиясының тәуелсіздік жағдайындағы бірінші және ең маңызды міндеті құнды қазақ философиялық мұрасын игеру, әлемнің бірегей ұлттық бейнесін, оның құнды өмірлік бағдарларымен қайта құру болды. Қазіргі уақытта «қазақ философиясы» термині философиялық лексиконға нық енді, және осы бағыт бойынша зерттеулер қазіргі таңда өз өрбу

дәрежесіне жеткен қазақстандық философиясының алтын қорын құрайды. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясының зерттелуі - салыстырмалы түрде кеш басталуымен ерекшеленген феномен. Мысалы, қазақ философиясы тарихының қалыптасуы мен пайда болуының ең өзекті саласы - діни бағыт екені белгілі. Сол себептен де, бұл бағытсыз толыққанды жарықтандыру мүмкін емес еді. Бұл уақыт аралығындағы әкімшілік жүйенің дінге, әсіресе исламға мүлдем қарсы болуы - осы саладағы кез-келген зерттеулерді тежеп, өріс алуына кедергі келтіргені де мәлім.

Бұрын-соңды Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасымен да халық аса таныс болған емес. Бұны Кеңестік идеологияға сәйкес келмеуі феноменімен байланыстырамыз. Сондай-ақ, Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімді ХХ ғасырдың басында Қазақстандағы қоғамдық және философиялық ойдағы діни-мистикалық ағымның өкілдері қатарларына қосқан. Ойшылдардың еңбектерін діни және патриархалдық көзқарастарға толы уағыздар ретінде қате бағалаған. Бірақ, Мәшһүр Жүсіп тұлғасының бұрынғы бағасы бүгінгі күнмен сәйкес келмейтінін атап өткен жөн. Осындай бостандыққа ұзақ жол жүргендігі де Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының үлкен ерлігі. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде оның бай шығармашылық мұрасын зерттеу бойынша «Мәшһүртану» ірі зерттеу орталығы ашылып, діни-философиялық және әдеби еңбектерінің 20 томы жарық көрді. Және бұл тек бастамасы ғана екендігі рухтандырады. Қазіргі Жаңа Қазақстан бүгінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан үлкен құрмет пен даңққа ие. Оның философиялық-діни идеялары тек қазіргі қазақ қоғамы үшін емес, сонымен қатар дүниежүзілік ой-сана тарихында да маңызды орын алады. Бүгін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы - қазақ халқының тарихындағы ұлы тұлға, халқының

мәдениеті мен руханиятын қалыптастыруда елеулі рөл атқарған қазақ халқының дарынды тумасы.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы бүгінгі күні заманауи қазақ қоғамына маңызды әсерін тигізуде. Оның поэтикалық шығармалары мен философиялық-діни идеялары жастарға ұлттық құндылықтарды, рухани байлықты, адамгершілік қағидаларын сіңіруде зор маңызға ие. Мәшһүр Жүсіптің мұрасын зерттеу және насихаттау – қазіргі уақытта қазақ мәдениетінің, әдебиетінің және руханиятының дамуына үлес қосу болып табылады. Қазіргі заман аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасының көрінісі:

Біріншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық идеялары. Олар заманауи адамның рухани дамуына, сана-сезімінің жоғарлауы мен адамгершілік қасиеттерінің нығаюына септігін тигізеді. Оның көзқарастары қазіргі заманғы жастарға рухани бағдар беруде маңызды рөл атқарады.

Екіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни идеялары:

- Ислам түсінігі: Мәшһүр Жүсіптің дінге көзқарасы - терең және жан-жақты. Ол Исламның адамгершілік, әділеттілік, және білім алу қажеттілігін баса айтқан. Қазіргі қоғамда дін мен руханияттың адам өміріндегі рөлін қайта ойланып, дінге қоғамның моральдық негізі ретінде қарау маңызды.

- Сопылық философия: Оның шығармаларында сопылықтың терең идеялары мен принциптері байқалады. Руханият, жан тазалығы, ішкі ізденістер - қазіргі қоғамда адам баласының жеке дамуы мен адамгершілік құндылықтарын көтеру үшін күшті мотивация бола алады.

Үшіншіден, тіл және әдебиет. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары қазақ тілінің байлығын, көркемдігін және экспрессивтілігін көрсетеді. Ол поэзия, проза, публицистика саласында шығармалар жазып, халықтың рухани өміріне үлкен үлес қосты. Оның поэзиясында халықтың тарихы, өмірі, салт-дәстүрлері, адамгершілік құндылықтары терең орын алған.

Төртіншіден, тәлім-тәрбие мәселесі. Мәшһүр Жүсіптің мұрасы оқыту мен тәрбиелеудің, жастарға ұлттық құндылықтарды сіңірудің айқын үлгісі болып табылады. Оның шығармаларындағы әділдік, мейірімділік, ұстамдылық, білім мен ғылымның маңыздылығы қазіргі қоғамда да өзектілігін жоғалтпайды. Ақиқат пен білім Мәшһүр Жүсіп ерекше көңіл бөлген. Өз шығармашылығында ақын білім мен ғылымның, зерттеудің, терең ойлаудың қажеттілігін насихаттады. Ол ғылым мен дінді тиімді үйлестіруді көздеген. Бұл қазіргі кезеңде, әсіресе ғылым мен дін арасындағы қарым-қатынастарды зерттеу қажеттілігімен де өзектілігін сақтап отыр.

Бесіншіден, қоғамдық мәселелер. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз шығармаларында қоғамның әлеуметтік-экономикалық мәселелерін де көтерген. Оның идеялары қазіргі уақытта да маңызын жоғалтпай, қазақ қоғамының дамуында маңызды ықпалды болып қала береді.

Алтыншыдан, салт-дәстүр және ұлттық рух тақырыбы. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының идеяларында ата-баба мұрасына, дәстүрлері мен ғұрыптарына терең мән беріледі. Ол халықтың рухани және мәдени құндылықтарын сақтауға ұмтылған.

Жетіншіден, қазіргі рухани ізденістер. Бүгінгі күні адамдар өздерінің рухани өмірін үнемі жаңартып отыруға тырысады. Мәшһүр Жүсіпке тән идеялар, әсіресе оның адам сезімдеріне, рухани дамуға, және дүниеге деген сын тұрғысынан қарауына қатысты, қазіргі ізденістермен үйлеседі.

Қазақстанның заманауи даму кезеңі - қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің құндылықтарына деген қызығушылықтың жандану үдерісіне әкелді. Сонымен қатар қазақ философиясының қалыптасу тарихына, рөлі мен маңызына деген қызығушылық тенденциясы артты. Г.Г. Барлыбаеваның пікірінше, қазақ халқының мәдени-тарихи бастауларына оралу - бұл кезекті жылдам өзгертін сән емес, біздің замандасымыздың

әдеттегі өмір салтынан алшақтап, жаңа қарым-қатынастар мен басқа да құндылықтардың күрделі әлеміне келуі, өз жолын табу арқылы жан дүниесінің шынайы қажеттілігі [10, 55 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары қазіргі заманның рухани негіздерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оның шығармалары мен идеялары адамдардың рухани-мәдени өмірін байытуға, қоғамдағы этикалық-құндылық мәселелерін шешуге көмектесуге мүмкіндік береді. Ұлы бабамыздың жастарға тәрбиелік мәні бар: – «Жігіт күнінде жаннан кеш те іс қыл, өлсең өлерсің, өлмесең адам болып шығарсың», – деп қайсар рухын ұрандай ұсынып, қазақ халқының маңдайына қасқайып біткен азаматының ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының алар орны ерекше [11, 21 б.]. Қазіргі таңда ұлағатты қазақ ойшылдың жастарға, білім алушылар мен қоғам мүшелеріне оның көзқарастары мен идеяларын ұғындыру-білім беру мен тәрбиелеудің маңызды бір бөлігі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы-бүгінгі рухани ізденістер мен мәдени трансформацияларды тереңдетуге қызмет ететін құнды бастау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Көпеев М.Ж. Таңдамалы шығармалары. 1 том. – Алматы: Ғылым. 1990. – 270 б.

2 Әуезов М. 20 томдық шығармалары жинағы Т.17 – Алматы: Жазушы, 1985. – 456 с.

3 Мамытова С.Н. 2009. ‘Исторический процесс в интерпретации М.Ж. Копеева: диалектика божественного и человеческого’. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*, № 2. – С. 17-19.

4 Данысбекова Қ.Б. 2008. ‘Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы – діни философияның көрнекті өкілі’ // *Актуальные проблемы развития мировой философии. Международная научно-теоретическая конференция, посвященная 75-летию академика НАН РК Ж.М. Абдильдина*. – Астана, Изд-во ЕНУ. – С. 219-224

5 Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

6 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 430 б.

7 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965. – 250 с.

8 Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Избранное. «Русский раритет», 2006. – 140 с.

9 Нысанбаев Ә.Н., Барлыбаева Г.Г. Философия Шакарима // Адам әлемі. – 2006. – №1. – С.13-24.

10 Барлыбаева Г.Г. Абай как выразитель духа казахского народа // Аль-Фараби. – 2014. – №4 (48). – С. 62-69.

11 Нұрмұратов С.Е., Сатершинов Б.М., Шағырбаев А.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

Шағырбай А.Д., Сарсенгали Б.Ж.

ОЙШЫЛДЫҢ XIX-XX ҒҒ. ҚАЛЫПТАСҚАН ДІНИ АХУАЛДЫҢ ӘСЕРІН ДІНТАНУЛЫҚ ҚЫРЫНАН ЗЕРТТЕУ

Қазақтың данышпан ойшыл-ақыны Абай өз заманында «қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп күйзелсе, одан бір мүшел жас кіші қазақтың тағы бір кемеңгер діншіл-ақыны Мәшһүр Жүсіп «бірлік қыл, басыңды қос, пайданды ойла, қазағым, қайран халқым, бауырларым» [1], деп ет-жүрегі елжірей насихат айтады. Үш жүзге аты мәлім Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің дүниетанымдық көзқарасын толығырақ ашу үшін, алдымен алған діни білімі мен шығармашылығына қоса, діндар адам ретінде оның көтерген ұлттық және әлеуметтік-саяси мәселелерін дәстүрлі тарихи уақыт ағымы мен сол заман тұрғысында пайымдау қажет. Сондай-ақ, әулиелік қабілет пен қасиет дарыған бұл абыз ақсақалдың кейінгі ұрпаққа қалдырған рухани мол мұрасын бүгінгі күннің кәдесіне жарату үшін, оның өмір сүрген дәуіріндегі діни жаңартушылық қозғалыс пен сол замандағы діни ахуалды өзара салыстыра отырып, Мәшһүр Жүсіп көзқарастарының өзектілігі мен әлеуетін, маңыздылығы мен қажеттілігін айқындау керек.

Фольклортанушы әрі тарихшы ретінде ғана емес, дінтанушылық қырымен де көзге түскен Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің (1858-1931) өмір сүрген кезеңі – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегі жалпы әлемдегі, сондай-ақ мұсылмандық Шығыс әлеміндегі, оның ішінде қазақ даласындағы да ірі де, күрделі өзгерістер кезеңі болып саналады. Бұл дәуірде өмірдің барлық салаларында құлдырауға ұшырап,

батыс державаларының билігіне тәуелді күйге түскен мұсылман елдерінде ислам дінін қоғамдағы өзгерістерге бейімдей отырып, жаңарту идеяларын алдыға тартқан қолдаушылардың қозғалысы орын алды. Модернизация әсерімен болған бұл қозғалысты реформаторлық қозғалыстар деп те атайды, алайда дін канондары тұрғысынан келгенде мұндай атау оның негізгі догматтарына қайшы келеді. Өйткені дінде ешқандай реформа болуы мүмкін емес. Бұл көбіне ориенталистік бағдардағы батыстық ұстаным тұрғысынан қойылған атау кейін дүниетанымдық әдебиеттерге де, әдіснамалық әдебиеттерге де сіңіп, орнығып кетті. Сол сияқты бұл қозғалыстарға қатысты панисламизм деген айдардың қолданылатынын ескеру қажет. Солтүстік Африка жағалауы елдерін, Мысыр мен Пәкістанды, Осман және Ресей империяларын (оның ішінде Қырым мен Еділ бойынан қазақ даласына енген) кең қамтыған бұл үрдіс пен қозғалысты біз діни жаңғыртушылық немесе модернистік деп атағанды дұрыс көрдік. Османлыдағы жас түркілер қозғалысымен қаншалықты байланысы болса да, болмаса да XIX ғасырдың соңына қарай Ресей империясының мұсылман жұртшылығын қамтыған діни қозғалыс «жәдидшілдік» (жәдид – арабшадан аударғанда жаңартушылық) деген атауға ие. «Қадымшылдықпен» (қадим – арабшадан аударғанда ескішілдік) қанша полемикалық таластартысқа барса да біз бұл қозғалысты қазіргі «сәлафтардың» ойындағы бидғатпен (бидға-арабшадан аударғанда жаңашылдық енгізу) шатастырмаймыз. Дегенмен, жоғарыда аталған жаңғыртушылық пен жаңартушылық қозғалыстардың арасында терең байланыс бары анық. Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университетінің профессор Шамшәдин Керім Тұрсынұлы бұл туралы былай дейді: «Ресей бодандығындағы мұсылман ағартушылығының «жәдидтік» (жаңа) бағыты өз алдына бөлек жатқан құбылыс емес, шығыс елдерінде, араб, мұсылман елдерінде пайда болған реформаторлықты бағдар ет-

кен ұстанымдармен тамырласып, ұстасып жатқан қозғалыс болатын. Қазақ діндарларының қадим жүйесін сынаған жаңашыл ұстанымын өз-өзінен шықпаған, араб әлеміндегі Рифат ат-Тахтауи, Жамал ад-дин әл-Ауғани, Мұхаммед Абдуһу, Абду ар-Рахман Каукиби тәрізді қайраткерлердің идеяларымен үндес, сабақтас қозғалыс деп қарастырғанымыз жөн. Сондай жәдидтік бағытты қабылдаған қазақ зиялыларының бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әл-Ауғани мен Мұхаммед Әбдуһудың істеген жұмыстары мен ұстанымдарынан хабардар болған» [2, 24 б.]

Осы Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университетінің біраз жыл ректоры болып, қазақ жұртшылығына танымал болып үлгірген Махмұд Фахми Хиджази де «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Араб елдеріндегі реформаторлық ой-пікірлер» деген мақаласында былай дейді: «Араб елдерінің бірнеше ойшылдарында мемлекетті дамыту, реформа жасау мақсатында бірнеше идеологиялық бағыттар қалыптасты. Сол ойшылдардың қатарына мысырлық Рифағат әт-Тахтауи (1801-1873), Хайр әд-дин әт-Туниси (1810-1890), ислам дінінде жаңашылдықты ұстанған Мұхаммед Абдуһу (1850-1905) жатады. Олардың бірінші пікірі – ислам өркениеттерін дамытуға негізделеді. Ойшылдардың екінші пікірі – қазіргі білім беруге ерекше көңіл бөліп, маңыздылығы мен тиімділігі нақтыланған білім беру жүйесін қабылдау... Осы ойшылғалымдардың үшінші пікірі – барлық салалардағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына көңіл бөлу... төртінші пікірі – заманауи институттар мен жүйелер құру. Жоғарыда аталған ұлы ойшылдардың бесінші пікірі – азаматтық заң, сауда-саттық заңы сияқты қазіргі заңдардың маңыздылығы... ал алтыншы пікірі – өркениет үшін мәдениеттер арасында диалог құру» [3, 204-205 б.].

Көп жағдайда бұл қозғалыс отаршылдықтың бұғауын киген мұсылман елдерінің ұлт-азаттық күресімен де байланы-

стырылады. Әрине, ислам мен саясат арақатынасы тәрізді концептуалдық мәселелер өз алдына бір төбе. Көптеген өзге мәселелердегі сияқты бұл сұрақтың жауабын табуда да көзқарастар алшақтығының шектен шыққан формалары бар. Біреулер діннің саясатқа мүлдем қатысы жоқ десе, екіншілері бүкіл діни жүйені саясаттың өзіне айналдырады. Ислам тек діни дүниетаным ғана емес, ол өмірдің тәртібі, белсенді өмір сүрудің мәдениеті болғандықтан, саяси исламның таңсық болатындай ештеңесі жоқ, ол басқа да «дамушы әлем» елдері сияқты бүгінгі әлеуметтік, саяси, құқықтық, экономикалық және адамгершілік мәселелермен бетпе-бет келіп отыр. Ол отаршылдық бұғауынан босап, өз бірегейлігін орнықтыру барысында күнделікті өмірдің барлық саласындағы күрт өзгерістермен, урбанизациямен, әлеуметтік құрылымның бұзылуымен, дәстүрлі құндылықтардың шайылуымен сипатталатын жаңғырту (модернизация) мен жаһандану (глобализация) үдерістерінен туындаған көкейтесті мәселелерді шешуге тырысуда. Халықаралық қауымдастықтың қазіргі құқықтық нормаларына қайшы келмеген жағдайда, біріншіден, бұл қозғалыстарға өз бағдарламаларын жасауға, оны жүзеге асыруға мүмкіндік берілуі тиіс. Екінші жағынан, ол қазіргі кезде белең алып отырған адамзатқа қарсы бағытталған рухани азғындықпен сипатталатын бұқаралық жаппай тұтынушылық қоғамның мәдени тегеуірініне қарсы тұруға қабілетті бірден-бір өркениетті күш [4, 52 б.].

Аталмыш діни қозғалыстардың пайда болуына түрткі болған факторлардың бірі кезінде бүкіл әлемде жетекші рөл ойнаған ислам өркениетінің бүгінгі күні «әлсіз, шеткері аймаққа» айналуын мойындау болып табылады. Мұсылман қоғамдарының ішкі моральдық және рухани құлдырауы ислам теологиясы мен философиясындағы, ғылымы мен технологиясындағы шығармашылық және интеллектуалдық

күштердің сарқылуынан (атрофиясынан), Батыстың ғылыми жетістіктеріне деген енжарлықтан, уақыт ағымы барысында діннің догматизмге бой алдыруынан аңғарылады. Әлем алдында тұрған мәселелерге араласудан алыс, қауқарсыз, қараңғылықта қалған бұл кеңістікте өзгелермен сұхбат құра отырып, ғалам туралы ой өрбітіп, бүгінгі заман мен болашақ туралы адамзатқа ортақ пәтуа айта алатындай ғұламалардың тапшылығы осы діни қозғалыстардың рухани көсемдерін тарих сахнасына шығарды.

Сонымен жоғарыда ойын ортаға салған профессор Шәмшадин Керім Тұрсынұлының «оқымыстының көзқарасын сол кезеңнің тынысымен, қоғамдағы болып жатқан ой-пікірлерден бөле-жармай, сабақтастыра қарастырған жөн» [2, 24 б.] деген тұжырымымен келісе отырып, осы жаңғыртушылық және жаңартушылық қозғалыстардың көрнекті өкілдерімен қазақ ойшылының қаншалықты таныс болғандығын, жекелей бұл екі қозғалыстың саяси және дінтанулық сипаттамасын және олардың көшбасшыларының ілімінің Мәшһүр Жүсіп діни дүниетанымына әсерін оның қоғамдық-саяси көзқарасымен байланыста қарастырамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Мысыр мен Үндістандағы діни қозғалыс көсемдерімен терең таныстығын оның «Ғылым және дін» атты еңбегінің кіріспесінен аңғаруға болады: «Исламитінің түп негізі болған Қалам, Қадим, Хадис-Шәріптен хабарлары жоқ, сарт-сауаннан жинап алып айтқан дін дүнияға пайдасыз. Қатырма тысты қалың кітапшен қазақтың саф жауһардай балаларының миын шірітіп, оның өзінде оңдап үйрете алмай, шапан мен сәлденің арқасында халықтың төрінде отырып, тәтті тамақтар жеп, қарнын тойғызғанға мәз болып, өзі оңбаған қара халықты онан жаман былғап, хорлықта қалдыруға надан молдалар себеп болды.

Сексен миллион шамасы Һиндістан мұсылмандарына үлгі-өнеге шашқан Шейхы Жамалдин Лафғаны (Жамал ад-дин әл-

Ауғани. – *А.Ш.*). Үш миллион шамалы Мысыр мұсылмандарына үлгі-өнеге болуға жараған Шейх Мұхаммед Ғыбышта (Мұхаммед Абдуһу. – *А.Ш.*) хазреттерінің сөзіне илан.

Өткір тілді, жүйрік қаламды, хүре пікірлі, хақиқат миданына жарқырап шыққан шаһбазлар бізді үйір-шүйір қылып таныстырып жатыр. Бұрынғы қатырма тысты қалың кітапты қоялық... «Дін не екенін танымын» дегенге Раит-алзи (эр-Рағид. – *А.Ш.*) сүресін тәпсір қылып, тәуилі не екенін түсіндіріпті. Исламның төрт рәкіні немен түгел болатындығын Уалғасыр (эл-Аср. – *А.Ш.*) сүресімен тәмам қылыпты. Сол: «Жадид бұзады» – деген надан молдалардың сөзіне ирасиндер. Сол екі сүренің тәпсірін оқып, тәуиліне қараңдар! Сол жәдид қалай екенін сонан соң танысыңдар!» [5, 320 б.].

Қазақтың тағы бір діни ойшылы Ғұмар Қараш тәрізді Мәшһүр Жүсіп те әл-Ауғани мен Мұхаммед Абдуһудың пікірлес шәкіттерінің бірі Мұхаммед Рашид Ризаның негізін қалап, шығарып тұрған «әл-Манар» газетін алып тұруы да мүмкін. Өйткені сол кездегі қоғам мен ғылымның хәліне сәйкес көкейге қонған идеялардың ұқсастықтары ойшылдың діни шығармашылығынан айқын аңғарылады. Енді осы діни қозғалыстар мен олардың көрнекті өкілдеріне кеңірек тоқталсақ.

Мұсылмандардың жаңа дәуірдегі діни жаңғыртушылық қозғалысы ХІХ ғасырдың соңында пайда болды және ол идеология ретінде осы заманда өмір сүрген мұсылман қайраткері Жамал ад-Дин әл-Ауғани (1839-1897) есімімен байланыстырылады. Бұл діни-саяси идеология жер бетіндегі барлық мұсылман қауымының бірлігі концепциясымен айшықталып, олардың біртұтас ислам мемлекетіне бірігу қажеттілігін алға тартады.

Мысырда мұсылмандық модернизм идеяларын әл-Ауғанмен қатар және кейінірек Мұхаммед Абдуһу (1849-1905), Рида Мұхаммед Рашид (1865 - 1354), Хасан аль-Банна (1906-1949), Саид Күтб (1906-1967) жалғастырды. Саид Күтб

Мысырда 1928 жылы «Мұсылман бауырлар» ассоциациясын құрды. Бұл партия осы күнге дейін өзінің саяси белсенділігін сақтап келеді.

Өзінің қазіргі формасы мен қоғамдық пікірдегі мағынасында саяси ислам немесе исламшылдық Шығыс халықтарының өмірінде аса маңызды рөл атқарды. Үндістанда халифаттық қозғалыс ағылшын үстемдігіне қарсы шықты, Ганди мен Үнді Ұлттық Конгресінің бұл қозғалысты қолдауы тегін емес. Исламшылдықтың ұрандары антиимпериалистік сипатта болды. Үндістандағы бұл қозғалыстың соңы отаршылдықтың күйреуіне және Пәкістанның бөлініп шығуына әкелді. Бұл жердегі көрнекті мұсылман модернистерінің қатарына Англияда оқып, білім алған Саид Ахмед Хан (1817-1898) Саид Әмір Әли (1849-1928) Мұхаммед Икбал (1873-1938) жатқызылады.

Кейде радикалды сипатымен ерекшеленетін саяси исламның идеологиялық бастауында көбіне дін ғұламалары мен үлемдер емес, діни емес саяси интеллектуалдар тұрады (мысалы, А. Маудидидің кәсібі – журналист, С. Құтбтың кәсібі әдебиетші болатын), сондықтан оны ислам дінінің ішіндегі өзекті көзқарас деп қабылдауға болмайды. Өтпелі тарихи кезеңдер мен дағдарыстарда орын алып, қоғамдық институттарды түбірімен өзгерту үшін қандай да бір көзқарастар мен тұжырымдарды шектен тыс әспеттейтін радикализм (латынша *radix* – түбір) және олардың қолданған қарулы күресі екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ұлт-азаттық және революциялық қозғалыстарда діни ғана емес, зайырлы белгіге де ие болатын.

Бастауын Батыс Еуропадан алатын зайырлылық пен секулярлық үрдістер кейінірек бүкіл ислам әлемін қамтыды. Басқарудың зайырлық үлгісі мен секулярлық дүниетаным (лаицизм) XX ғасырдың бастапқы ширегінде тұңғыш рет ресми бекітілді. Түрік лаицизмі мұсылман әлеміндегі қолданыс тапқан алғашқы доктрина болды. Кейінірек бұл зайырлы иде-

ология бірқатар араб елдерінде, сондай-ақ бұрынғы Кеңес Одағы құрамындағы Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстанда коммунистік режим жағдайында секулярлық идеяның шектен шыққан көрінісі ретінде қалыптасты.

Осы тұрғыда «саяси ислам» терминінің өзінің бейтарап екендігін айта кету керек, бағалаушы немесе айыптаушы пікірлер нақты бір исламшыл қозғалыстың немесе ұйымның көзқарастарына, мақсаттары мен құралдарына қатысты айтылады. Бұл мәселелерді Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ислам дінінің қайнар көздері – Құран мен суннаны терең меңгергендіктен жақсы түсінді және бұл оның еңбектерінен де, әрекетінен де айқын көрініс тапты [6, 85 б.]

Мәшһүр Жүсіп қазақтың шаруасының оңалмай, мал басының кеміп бара жатуына қынжыла отырып, бейқамдықтан болған нәрсені қазақтардың кінәні өзінен емес, басқадан іздеуінің дұрыс еместігін алға тартады. «Қыс алды, боран алды» – дейсіз, қыс пен боран алатұғын болса, қоян неге өлмейді, торғай неге өлмейді? Бораннан ығып, суықтан үсініп бір қоянның, бір торғайдың өлгенін көрген жан жоқ. Қазақта бір мақал бар: «Жаман Құдайшыл келеді» – дейді. Ол сөздің мағынасы құдай, құдайдың жазуымен болды десеніз, бұл сөздің тұрғаны теріс. Өзі жаратқан мүлкін, өзі бар қылған мақұлығын құдай неге қырады? Кім болса, ол болсын, өзі жасаған нәрсесін өзі бұзбайды. Құдай тәбарак тағаланың мұнша жаратқан мақұлығын жоқ қылуға мөлшер қылған болжалды мезгілі бар» [7, 343 б.]

Бұдан ары қарай «Осыншама кемшілік, осынша қорлық қайдан келіп жатыр? Нығмет не екенін білмегендеріңнен. Ол нығметтің қадіріне жетіп, шүкірана қылмағандарыңнан. Құдайдың сендерге берген сансыз, есепсіз нығметінің қайсы бірін айтып шаршайын. Сонда да шүкіранасы өте тиісті болған

зор нығметтердің біреуін айтайын», деп Мәшһүр Жүсіп бүгінгі күннің өзекті деген тағы бір маңызды мәселесінің ұшығын көрсетеді.

«Әй... көзбен қарап, ынсапты құлақпен тындайтұғын, ағайындар! Бұл дүниеде үстіңнен қарап тұрған патша ағзам Хазіреттерінің барлығын басыңда болған нығметтерден артық нығмет деп білуге керек. Не үшін десеңіз, патша ағзам Хазіреттерінің тахт тасырыпында, сая-дәулетінде болумен әркімнің басы, малы есендікте тұрады. Осы нығмет бір-біріне үстін қарап тұрған патшасына шын көңілмен тілеулес болу ең зор шүкіршіліктен саналады... Ол сұлтан болушының кім болмағанымен жұмысыңыз болмасын. Алла Тағала оттағала кәләм хадимінде... бұйырды мағынасы айтқыл, ей Мұхаммед, Мәліктердің мәлігі, Алла Тағала оттағала кімді тілесе, өзінің мүлкіне соны ие қылады деп. Олай болса, құдіреті күшті құдай өзі қалап бірсыпыра мүлкіне ие қылып қойған соң, біздер сол патша ағзам хазіреттерінің қазған жолында, шашылған топырағында болып, кеше, күндіз әулеттерінің артылмағанына дұғада болсақ керек» [7, 344 б.].

Мәшһүр Жүсіп XVIII ғасырда қазақтың ислам елі саналатын Қоқан уалаятына қараған замандағы мұсылман билеушілері мен атқамінерлерінің бұқара халыққа ойына келгенін істегенін мысалға алады, «Ақжалау барда малым бар деме» деген мәтелді еске түсіреді. Ақжалау дегені Қоқан хандарының ел шабатын қосыны екен. Ел аралайтын жаудан, дау-жанжалдан, аузы қанды бөріден, қолы қанды ұрыдан аман тұрудың патша ағзам жәмиясында болғандықтан деп түсіндіріп, ақ патшаға ғәділетті, мархабатты, тілектес болсаң, заман да, адам да түзеледі деп үндейді. Тіпті дұға қылудың нұсқасын да үйретеді: «Ярып! (Я раббым дегені, А.Ш.) Саған ғана ғибадат қыламыз... Ғазиз патшамыз біз құлдарына ғәділ, шапағатты болып, өзінің ғақыл, нұрын бүкіл мемлекеттің пайдасына сарып етсе еді!» [7, 344-346 б.].

«Мархамат патшамыздан теңдік тиіп, көз жасын нашарлардың Тәңірім иіп» деп келетін өлең жолдарымен өзі де дұға еткен.

Бұл пікірден Мәшһүр Жүсіп отаршылдықты қолдады деген ой тумаса керек, керісінше, ол өзінің туған халқын, мұсылман халқын шексіз сүйді, соның жоғын жоқтап, мұның шақты. Құсайыновтар баспасынан шыққан үш кітабындағы көзқарастары үшін ақ патшаның жергілікті өкіметі тарапынан қудаланды. Бұл туралы кейінірек сөз болады. Дегенмен ол басқа да Алаш азаматтары мен ұлт зиялылары сияқты саясатпен белсенді түрде айналысқан жоқ. Оның діндарлығы, тақуалығы және әулиелілігі бұған мүмкіндік бермеді. Оған қоса оның болашақты болжайтын көріпкелдік қасиеті болғаны баршаға мәлім.

Күншілдер көрінгенге қуғын салып,
Ақыры күнәсізге жала болар.
Үлгілі өнегелі салты құрып,
Қаптаған айналасы қала болар

деп, қуғын сүргін мен отырықшылыққа көшудің зардаптарын жырға қосса, енді бірде «Ақиқат жолында жалындап, Алланың жазуымен емес, адамның қолымен қаза болғандардың ғасыр соңында жұлдызы жанар», – деген екен. Яғни тоталитаризмнің ақырында бет-пердесі ашылып, тұлғалардың ақталып, тарихи әділдіктің орнайтынына сенген. Мәшһүр Жүсіптің болашақты болжауы мен заман философиясын мына бір шумақ өлеңдерінен байқаймыз:

«Қаракесек Бекболаттың Заманы
Қасқыр деген Заман еді,
Жамандық пен бұзықты
Басқа ұр деген Заман еді.

Айдабол Тайкелтірдің Заманы
Түлкі деген Заман еді,
Ойын менен мәжіліс
Күлкі деген заман еді.
Қаракесек Алшынбайдың заманы
Қарсақ деген Заман еді,
Біреудің бір нәрсесін
Алсақ деген заман еді.
Шүршіттің темір қақпаны
Мұжықтың кендір арқаны
Жетпіс жылда бір шірір» [8].

Шындығында Мәшһүр Жүсіптің нақты саяси көзқарасы немесе бағдарламасы болған жоқ. Бұл мәселеге келгенде ол діннің қайнаркөздерінен алшақ кеткен жоқ. Құранның көптеген аяттарында, сондай-ақ Суннада Құдайдың еркі бекітіледі, биліктің қандай да бір топқа, рухани көсемдерге немесе шіркеулерге (теократиялық басқаруда осындай болады, ал исламда дінбасылар кастасы немесе шіркеу институты деген болған жоқ) тиесілігі туралы ештеңе айтылмайды, керісінше биліктің жауапкершілігі туралы айтылады. Сондықтан исламның бұл бастау көздерінен абсолюттік монархия туралы да, классикалық демократия туралы да, диктатура немесе анархия туралы ешқандай мәлімет табылмайды. Жалпы исламды идеологияландыру әрбір мәселені көппен келісіп шешіп («шура», «сұхбат»), өзгеге зиянын тигізбейтін құқыққа негізделген мұсылмандық жүйеге, исламның өзінің рухына қайшы келеді. Исламдағы басқару бағынушы мен басқарушы арасындағы заңды келісімге негізделеді. Ал бұл заң үстемдігі (оны басқарушы да, бағынушы да сақтауы керек) Алланың Еркі мен Сөзіне сүйенуі тиіс. Мұны белгілі бір дәрежеде Руссоның «қоғамдық шарт» тұжырымдамасымен және құқықтық мемлекет идеясымен салыстыруға да болады.

Исламшыл қозғалыстардың және олардың әлеуметтік, саяси функцияларының алуан түрінен ислам радикализмі және ислам либерализмі деп анықтауға болатын екі идеологиялық алшақ ұстанымды бөліп қарастыруға болады. Американдық зерттеуші Г. Фуллер өз пікірінде демократияны, адам құқықтарын, плюрализм мен азаматтық қоғам құндылықтарын жақтайтын либералдық немесе модернистік (кейде «ағартушылық», кейде евроислам терминдері де қолданылады) исламшылдық әуел бастан оған «мультикультурализм» тән болған исламмен толық сәйкес келеді деп есептейді [9].

Үкілі Мәшһүр Жүсіп заманындағы діни ахуал осы дәстүршілдер мен либералистер арасындағы айтыс-тартыспен сипатталады. Патшалық Ресей империясындағы бұл екі тарапты қадымшылдық пен жәдидшілдік білдірді. Жәдидшілдік – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мұсылман түркі тілдес халықтардың арасында таралған қоғамдық-саяси және интеллектуалдық қозғалыс. Ал қадымшылдық болса, заманауи жаңашылдықты қабылдамайтын, Шариат жолынан ауытқымауды талап ететін консервативтік ұстанымда болды [10, 193 б.].

Жәдидшілдік бастапқыда Қырым және Еділ бойындағы ханафилік мәзһабты ұстанатын түркі тілдес халықтардың (басым бөлігінде татарлардың) арасында дүмшелік пен фанатизмге, буквализм мен догматизмге қарсы заманауи өркениеттің білімі мен ғылымын қарсы қойған қозғалыс болды. Олар мұсылмандардың алдына еуропалық өркениеттің қойған міндеттерін шешу үшін «иджитхәдтың қақпасын» ашу қажеттілігін алға тартты.

Бүгінгі ислам ойшылдардың осы заманғы әлеуметтік және саяси құндылықтармен сәйкес келетіндей ұғымдармен исламды түсіндіруге ұмтылуы әдетте, радикалдар тарапынан наразылық тудырады. Бұл тұста бұрын беймәлім болып кел-

ген жаңа таңсық ахуалдарға қатысты іргелі ислам қағидаларын қолданудың құралы ретінде «иджитхәд» мәселесі алдыңғы орынға шығады.

Кей жағдайда саяси исламға қатысты өз пікірін үстірт айтатын адамдар көбіне Құранның аудармалары мен әдейі іріктелген әлсіз хадистерге сүйеніп, өз көзқарастарын таңуға бейім тұрады. Олар мұсылман құқығы – шариаттың Құрандағы құқықтық-этикалық қағидалар мен Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен тұратын діни-этикалық бастаулармен қатар, мұсылман қоғамының біртұтас келісімі – иджмалармен сипатталатын арнайы құқықтық қайнарлардан құралатынын естен шығарады. Нәтижесінде бүгінгі күні белең алып отырған мұндай жеңілтек шешімдер заңнамалық ретсіздік пен заңдылықтың дағдарысын тудырады, байыбына терең бойламай қабылдана салатын қоғамдық пікір қалыптасады. Ислам тарихынан белгілі, Мұхаммед пайғамбар дүниеден өтіп, уәхи тоқтағаннан кейін діннің өзге мәдени орталарға таралуы барысында күнделікті өмірде туындаған кез келген мәселенің шешімі аят-хадистерден (насстан) табылмаса, алдыңғы қатарлы сахабалар, тәбиғиндер мен тәуа-табиғиндер, мүджтәхид ғұламалар мен факих ғалымдар Құран мен суннаның негізінде қияс (аналогия) әдісін қолданып, рай мен иджитхәдқа (ыждаһат – дұрыс шешімге келу үшін күш-жігерді жұмылдыру) жүгінген. Мүджтәхид (иджитхәд әдісін қолданушы) ғалымдардың бір діни үкімге бірауыздан келісуі иджма деп аталады.

Исламшылдар арасында иджитхәдты қолданудың шекарасы мен пәтуа беруге кімнің құқығы бар екендігіне қатысты пікірталас бар. Оның бір жағында діни үлемдер болса, екінші жағында көбіне батыстық білім алып, батыстық елдерде тұратын «ислам интеллектуалдары» тұр. Бұл интеллектуалдардың «беделді иджитхәдқа» деген дін иелерінің дәстүрлі монополиясына таласы бар.

Жалпы мойындалған иджтихәдтің заңдылығының түбінде екі шарт болуы тиіс: біріншіден, оны қолданушы адам құқық әдіснамасына қатысты дәлелдеменің барлық шариаттық әдістерін білуі тиіс, екіншіден, ол осы әдіс-тәсілдердің рухын меңгеріп қана қоймай, өзі құқықтық қисынды ақылға жүйрік болуы керек. Сол сәттегі ғана емес, болашақта да туындауы мүмкін деген ғықтық мәселелерге қатысты миллионнан аса иджтихәд жасаған Әбу Ханифа осы әдіснама мен құқықтық мектептің негізін қалаушылардың бірі ретінде дін ілімінде ерекше орны бар тұлға болып саналады. Оның өзі мен шәкірттерінің заманында ислам әлемінде өркен жайған бұл ерекше бай әрі қайталанбас құқықтық мәдениет мұсылман қауымына зор игілік әкелді. Алайда уақыт өте келе, жаттандылық пен көзсіз еліктеудің, дүмшелік пен догматизмнің салдарынан оның өмірлік кеңістігі тарыла түсті. Дегенмен бүгінгі діннің жаңғыруы барысында, ислам интеллектуализмінің оянуы аясында тақуалығы мен ақылы жарасқан, жан-тәнімен жауапкершілікті түсінетін адамдардың арқасында иджтихәд өнері қайта өркендеуі әбден мүмкін [6, 87-88 б.].

Жалпы ислам дінінде Пайғамбар мен турашыл халифтер, сахабалар мен табиғиндер заманынан кейін төрт мазһабтың негізін қалаушы имамдар, Хасан Басри, Баязид Бистами, Имам Ғазали, әл-Ашари, Матуриди, Имам Раббани, Әбдулқадір Гейлани т.б. сынды жалпы мойындалған ғұламалар, Йасауи, Руми, Нақышбанди, Сухраверди тәрізді тариқат негізін қалаушылар, сондай-ақ Абай мен Шәкәрім тәрізді хақимдер ақидада (иман негіздерінде) бір-бірінен алшақ кетпейді. Бірақ кейіннен олардың ілімдерін басқа мақсаттарда бұрамалайтындар табылады. Әр ғасырдың өз ғұламалары болған.

Қазақтың діни ойшылдары Абай мен Шәкәрімнің, Шәңгерей Бөкеев пен Шәді төренің, Марал ишан мен Науан қазіреттің, Ғұмар Қараш пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастарына

жоғарыда аталған үрдістердің, оның ішінде қадымшылдықпен қатар, осы иджтиһад құбылысына жақындайтын жәдидшілдіктің ықпал еткені сөзсіз.

Жәдидшілдік қазақ даласына Қырым мен Еділ бойынан, татар оқымыстыларының тарапынан келгенін айта кету керек. Бұл қозғалыстың қазақ арасына таралуы татарлардың қазақ арасына енуімен байланыстырылады. Ресей империясының қол астында қазақтармен салыстырғанда ертеректе қалған татарлар мен ноғайлар әскери міндеткерліктер қажып және жалпы алғанда «ұлттық, діни салттарын жоғалтпау үшін Қазақ жеріне көшуге мәжбүр болды. Осылайша татарлар мен қазақтар арасында мәдени байланыстар құрыла бастады. Ресей екі халықтың достығын пайдалана отырып көптеген іс-шаралар жасауға ұмтылды» [11, 33 б.] Осы мақсатпен II Екатерина 1787-жылы мұсылмандардың ең көп шоғырланған Орынборға қарасты Уфа қаласына мұсылмандардың бір діни орталығын ашуды ұйғарды. 188-жылы Сенат шешімімен Орынбор мүфтийі сайланды. Мүфтилік құрылғаннан кейін Ақмола, Жетісу, Семей, Торғай және орал аймақтарындағы қазақтардың бір бөлігі осы мүфтилікке қосылғылары келетіндіктерін білдірді. Үкіметке білдірілген өтініштердің нәтижесінде жоғарыда көрсетілген аймақтарда тұратын қазақтар 1789-жылы Орынбор мүфтилігіне қосылды [12, 33 б.]. Қазақтар мүфтилікке қосылғаннан кейін қазақ жеріне татар дін адамдары келе бастады. Татар имамдарының діни насихаттары қазақ жеріне тез арада қолдау тауып жайыла бастады [13, 64 б.].

Ал бұған дейінгі қазақ арасындағы діни ағартушылық тарихи тұрғыда Қазақстанның оңтүстігінде, Тараз, одан кейін Түркістан өңірінде жүргізілген. Кейінірек бұл өңірлердегі білім ошақтары да құлдырап, қазақтар діни білімді Самарқанд пен Бұқарадағы мектеп-медреселерден алатын болды. Осы қалалар жаңа заманда діни консерватизм мен қадымшылдықтың

орталықтары болды. Біздің диссертациялық зерттеуімізге өзек болып отырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болса, осы оқу орталықтарына үш-төрт мәрте сапар жасап, діни білімін жетілдіргені мәлім. Көкілташ медресесі туралы молда Жүсіптің өзі былай дейді: «Көкілташта сытқамыт алған адам не бай болып, не әулие болып, не молда болып шығады, құр алақан шықпайды» [14, 250 б.]. Оның жас кездегі ұстаздары да осы оқу орындарында білім нәрімен сусындаған. Сондықтан ол діни іргелі білімді осы қадымшылдық орталықтарынан алған.

Дегенмен, Мәшһүр Жүсіп араб, парсы тілдерімен қатар, орыс тілін де меңгерген, соған сәйкес батыстық мәдениет пен де терең хабардар, көзі ашық адам болғандықтан, көптеген көкейтесті мәселелерге байланысты өзіндік пәтуа жасай білген. Сондай-ақ, оның жоғарыда аталғандай, Мысырда басылып тұрған «әл-Манар» журналымен де, Ысмайыл Ғаспыралының шығарып тұрған «Тәржіман» газетіменде жақсы таныс болған. Оның үстіне сол кездегі қазақтың көптеген зиялылары жәдидшілдіктің ықпалын сезінген. Мысалы, ойшылмен құрдас тағы бір тұлға – Шәкәрім былай деп жазады: «Абайдан кейінгі ұстазым ретінде Тержуман газетінің иесі исмаил Гаспыралыны айтсам артық болмайды. Оның газетін оқыдым, көп нәрсе үйрендім. Алла Тағала екі дүниеде мақсатына жеткізсін. Аумин» [15, 649 б.]. Шәкәрім сияқты Мәшһүр Жүсіп те өзінің еңбектерінде сол заманғы жаратылыстанымдық ғылымдардың жетістіктерін молынан пайдаланады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік философиясына қатысты кандидаттық диссертация қорғаған Бағдат Бейсенов бұл туралы былай дейді: «Ол халық ауыз әдебиеті үлгілеріне, тарихына қатысты еңбектерімен бірге философия және жаратылыстану ғылымдарына арналған шығармалар жазған. Көпейұлы еңбектеріндегі философиялық мәселелер негізінен адам мен қоғам арасындағы қатынас, адам таны-

мы мен санасы, ғарыш пен адам арасындағы байланыс, яки космологиялық (ғарыштың пайда болуы мен эволюциясы туралы) және дидактикаға қатысты ой-толғаулар, Оның философиялық көзқарастарынан халықтың рухани дәстүр мен ойлау мәдениеті және ежелгі шығыс философиясы (қытай, үнді), сонымен қатар орыс ойшылдарының тигізген ықпалы байқалады. Ақынның шығармаларында білім беру мен оқу орындарына қатысты мәселелер айқын көрінеді. Мәшһүрдің мектеп пен медреселерді жаңа уақыт талабына сай құру туралы ойлары «Дала уәлаяты» газетінде жарияланып тұрған. Оның ағартушылық көзқарастарында халықты өнер-білім мен белгілі кәсіпті үйрену, шаруашылықты ғылыми тұрғыда жүргізу және ғылым мен техника жетістіктерін практикада қолдану туралы ойлары тұжырымдалады» [16, 649 б.].

Оған қоса Мәшһүр Жүсіп ХХ ғасырдың басында жәдидтік бағытты ұстанған Мұхамеджан Сералиннің ұйымдастырған «Айқап» журналының белсенді жазарманы болды. Дегенмен, Мәшһүр Жүсіп Еділден ауып келген татар-ноғай молдаларды да, Орта Азиядан келген молда сарт-сауандарды да, Алдыңғы Азиядан келген «әпенділерді» де сынап отырып, қазақтың ата-бабадан бергі ұстанып келе жатқан дәстүрлі исламын насихаттағаны белгілі. Ол туралы кейінгі тарауларда айтылады. Ал қазір ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ өлкесіндегі діни ахуал мен жәдидшілдікке тоқтала кетейік.

Жәдидшілдік түркі тілі мен әдебиетін дамытуды, зайырлы пәндерді үйретуді, ғылым жетістіктерін пайдалануды, әйелдердің теңдігін қолдайтын ағартушылық қозғалыс болды. Жәдидшілдіктің көрнекті өкілдері қатарына Шағабуддин Маржани, Құсайын Фаизханов, Ысмайыл Гаспаралы, Мұса Бигеев, Ризаетдин Фахретдинов, Мифтахеддин Ақмолда, Мұхаметсәлім Үметбаев, Зайнулла Расулов және т.б. жатқызылады. Бұл қозғалысты Орынбордан шыққан ағайынды

Құсайыновтар, Троицкіден шыққан Яушевтер, уфалық С. Нәзіров пен Г. Хакимов сынды кәсіпкерлер қызу қолдады. Орта Азияда Мінуәр қари Әбдірашидханов, Файзулла Қожаев, Махмұдқожа Бехбуди, С. Міржәлелов сияқты жәдидшілдер танымал болды.

Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид», оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания» және Орынбор губерниясындағы «Хұсайыния», Қазандағы «Мұхаммадия» медреселерінде қолданылды. 1890 жылдан бастап «Расулия», «Ғалия», Стерлибаштағы медреселерде кәсіби мұғалімдер дайындалып, Башқұртстанда бұл әдіс толығымен бекітілді. Білікті мамандар сондай-ақ Стамбул мен Каирдің реформаланған медреселерінен, Бақшасарай мен Қасымов қалаларындағы педагогикалық курстарды бітіріп келді. Сауат ашу бір жылға дейін қысқарып, оқытудың еуропалық сыныптық-сабақтық стандарттары енгізілді. Орынбор өлкесінде әйелдер мектебі ашылды.

1913 жылы бүкіл Түркістан өлкесінде жәдидшілдік бағыттағы 92 мектеп-медреселер қызмет етті. Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулуәлиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. Қарғалыдағы «Әмирия» медресесінде 1912 жылы 150-ден артық бала дәріс алды [17, 11 б.].

«Мамания» медресесі 1899 жылы Ақсуда бой көтерді. Бұл медресенің ашылуына сол өңірдің зиялысы Маман Қалқабайұлы мен оның балалары мұрындық болды. Бастапқы кезде медреседегі оқу араб жазуы негізінде діни бағытта ғана оқытылды. Ал 1904 жылдан бастап Сейітбаттал мен Есенғұл Тұрысбековтер медресені жаңа әдісті оқу орны ретінде қайта

құрып, қажетті мектеп жабдықтарымен қамтамасыз етіп отырған. «Мамания» медресесі заңды түрде 1912 жылы ғана тіркелген.

«Мамания» медресесінде Каир университетінің түлегі Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Стамбұлдағы Дін оқуын бітіріп келген Файзырахман Жаһангеров, Уфадағы «Ғалия» медресесінің түлектері М. және Ф. Есенгелдиндер, ұстаз Мұстақым Малдыбаев, әнші Майра Уәлиқызы, қазақ зиялыларының бірі Барлыбек Сырттанов ұстаздық еткен. Медреседегі дәріс барысы «Ғалия» медресесінің оқу бағдарламасы негізінде жүргізілген. Оқу жоспары бойынша 1-ші және 5 сынып (класс) аралығында қазақ тілі, есеп, иман шарт, құран, орыс тілі, пайғамбарлар тарихы, жағырапия, зоология, ислам діні тарихы, татар тарихы және хадис сабақтары оқытылды. «Мамания» медресесін оқып шыққандар кейіннен Уфа, Орынбор сияқты ірі қалаларда оқуларын жалғастырған [18].

1913-1914 жылдары медреседе оқыған қазақ жастары «Садақ» атты қолжазба журнал шығарған. Журналға шәкірттердің роман, әңгіме, ертегі, өлеңдері, ескі билердің сөздері мен ішкі, сыртқы хабарлар, түрлі мақал-мәтелдер мен жұмбақтар басылып отырды. Медресе шәкірттері «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіне де түрлі тақырыптарда мақалаларын, хабарламаларын жариялаған. 1906-1916 жылдар аралығында «Ғалия» медресесінен ғалым Т. Кәкішев көрсеткендей, жалпы 950 адам білім алып шыққан [19, 61-62 б.].

1913 жылы «Ғалия» медресесінде қазақтың елу шамалы талапкерлері оқыған. Бұлардың арасында онбір жасар балалар да болды. «Айқап» журналына жарияланған Зәкір Ғайсиннің «Медресе Ғалияда қазақ шәкірттері» атты мақаласында: «Русиядағы мұсылман медреселерінен ең бірінші болған медресе «Ғалияда» қазақ оқушыларының жылдан-жылға көбеюі

иншалла халқымыздың ғылым нұрыменен нұрланып, рухтың көтерілуіне себеп болар деп шын көңілімізден қуанамыз. Бұл шәкірттердің ішінде байларымыздың арқасында оқып жүрген бірлі-жарымды шәкірттер де бар. Мысалы, Қапалдағы Мамановтар үш шәкіртті, Семейдегі Яхи қажы бір шәкірт оқытып жатыр. Басқа жерлерден де осындай аздап оқушыларға жәрдем еткен мырзалар естіледі. Міне, бұлар қазақ халқының бұрынғы қалпынан әжептәуір өзгергенін көрсетеді», – деп келтірілді [20, 98 б.].

1916 жылы медреседе Торғай облысынан Сұлтан Шоқаев, Ғұмырғали Наизин, Досғали Есентаев, Әлмұхамед Жүндібаев оқыған [21]. Бұл медреседен қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ж. Тілепбергенов, М. Жұмабаев, Б. Майлин, Т. Жомартбаев, Б. Серкебаев, барлығы 50-ден астам азаматтар білім алған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері жиі-жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырды.

Жәдидшілдерге еуропалық саяси ойдың, әсіресе конституциялық идеялардың әсері, сондай-ақ Осман империясындағы жас түріктер қозғалысының ықпалы зор болды. Олардың пікірінше, исламның құндылықтары парламентаризмге қайшы келмейді, тіпті Құран мен Суннаның рұқсат берген ұжымдық шешім қабылдау – шұра идеясы парламентаризмнің негізінде жатыр.

Жәдидшілдер Ресейдегі 1905 жылғы төңкерістен кейін конституциялық монархия, жергілікті өзін өзі басқару, жалпыға бірдей сайлау құқығы және т.б. демократиялық идеяларды қолдайтын «Мұсылман одағы» («Иттифак аль-Муслимин») партиясын құрды. 1907-1917 жылдар аралығында төрт мәрте шақырылған Мемлекеттік Думаға мұсылман аймақтарынан депутаттар сайланды. Мұсылман фракциясын құраған олардың арасында жәдидшілдікті қолдайтындар көп болды.

Алайда жәдидшілдердің қарсыластары да мығым күшке ие болатын. «Жаңа әдіспен» оқытуға қарсы келушілер қадімше (ескіше) оқытуды жақтап, түрлі жолдармен күресіп бақты. Мәселен, 1911 жылы Жұмағали Арыстанов «жаңа әдістің» мұсылман оқуына қолданылуының мүлде қателігін, бұл бағытты жақтаушыларды ислам дінінен кері кетушілер деп кінәлаған «Раддия» деген арнайы кітап шығарды [22, 215 б.]. Халық арасында танымал Науан хазірет 1914 жылы Көкшетауда қыркүйек айында өткен жәрмеңкеде «жаңа әдісті» мұғалімдерге балаларын бермеуге үгіттеген [23, 125 б.].

Абай мен Құнанбай арасындағы кейбір көзқарас алшақтықтарынан аңғарылатын бұл екі тарап арасындағы айтыс-тартыс сол кездегі қазақ тілді баспасөз беттерінен, әсіресе «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналынан көрініс тапты. Ескеретін тағы бір маңызды нәрсе, исламға қатысты фундаменталистік және либералдық көзқарастардың пікірталасы бүгінгі күні де жалғасын тауып отыр. Қазақ қоғамындағы кешегі және бүгінгі діни ахуалға қатысты салыстырмалы пікірлерді Алма Сұлтанғалиеваның «Қазақстанға «исламның қайта оралуы» деген кітабынан [24], сондай-ақ Ә. Нысанбаев пен Е. Құрманбаевтың «Қазақстанда ХІХ және ХХІ ғасырларда исламның қайта жаңғыруы» деген мақаласынан [25] байқауға болады.

Белгілі ғалым-журналист Уәлихан Қалижанұлы «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» деген монографиясында былай дейді: «Ақмолла, Мақыш, Әбубәкір, Нұржан, Шәді, Мәшһүр Жүсіп, Ыбырай, Абай, Шәкәрім секілді ақындар өз уақытынан оза туған, қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың жаңа үрдістерін бойына жинақтаған жаңа тұрпаттағы адамдар болатын. Олар әдебиетті тек көңіл қошы деп емес, қоғамдық ой-санаға ықпал ету үшін пайдаланған алғашқы демократиялық көзқарастардың бастауы болды. Осылай басталған проце-

стер бүкіл қазақ даласына жайыла бастады» [26, 17 б.]. Бұл тұлғалармен бір қатарда тұрған ақын, көсемсөзші Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығында көтерілген идеялардың ерекшелігіне келсек, оны расында діни ағартушылық (Шоқан, Ыбырайдың ағартушылығымен салыстырғанда) терминімен сипаттауға болады. Сонымен қатар ол діни ағартушылықпен шектеліп қалмай, өзінің публицистикалық өлеңсөздерінде әлеуметтік-саяси мәселелерді көтергенін де айта кету керек. Бұл тұрғыдан алғанда оның көзқарасы «Зар-заман» атауымен белгілі Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы сынды ақындар шоғырымен анықталатын консервативтік бағыт пен Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы сияқты қазақ арыстарының есімімен сипатталатын демократиялық-реформаторлық «Алаш қозғалысының» аралығында тұр.

«Алуан-алуан жау шыққан, арам-араз хан шыққан, қайырымы жоқ бай шыққан, ақша деген малшыққан, қожа-молда көбейіп, арам бергенді жымыып қалтасына салатын өңкей арам-залымдар көбейген» тұсты Шортанбай Қанай-ұлы «зар-заман» деп дәл сипаттаған:

«Мына заман, қай заман?
Азулыға – бар заман,
Азусызға – тар заман.
Тарлығының белгісі –
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі – зар заман...

Зар-заман ақындары ХІХ ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды сынға алады. Отаршылықты әшкерелеп, әлеуметтік үйлесімділік уақыты ретінде өткен дәуірді идеал-

дандыра отырып, бүгінгі заманның келешегінен де үмітін үзіп, түніледі. Қазақтар ата-бабадан қалған рухани құндылықтарын ұмытып, елдің ішін әділетсіздік, арамдық, өтірік, өсек-аяң, ақымақтық басып кетті, тіпті мал да айдауға көнбей қойды. Көңіл қуантатын ешнәрсе таппаған зар заман ақындарының кеудесін кернеген кернеген мұң мен зар әбден күнәға батқан замандастарының құлағына жете қоймайды. Атамекеннің тарылуы қазақтың кісілік негіздерін шайқалтатын, жаугершілік пен отаршылық әсерінен өрістеген теріс қылықтардың көбеюіне әкелді. Біз бұл жерде бодандық психологиядан тарайтын жасқаншақтық, үрей, жағымпаздық, ұлт мүддесін сату сияқты құбылыстарды айтып отырмыз. Қауымшыл кісінің (ынтымақтастық құндылығы мағынасында) орнын «пысық» пен «масыл» басты [27, 17 б.].

Мұрат Мөңкеұлы:

Еділді келіп алғаны-
Етекке қолды салғаны.
Жайықты келіп алғаны –
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды келіп алғаны-
Ойындағысы болғаны,—
деп түйдектете жырласа, Дулат Бабатайұлы:

...Жеріңнің алды шұрайын,
Дуан салып жайланып...
...Айтуға ауыз келе ме,
Аягөз кімнің жері еді?..
...Сауыр жерден айырылып,
Қазақ елі жұқарды...
деп жырласа, Шортанбай:

Нысапсыз екен бұл кәпір,
Жеріңді алды, малды алды...

ресейлік отаршыл үкіметтің экспансиялық саясатын уытты тілмен әшкерелейді. Ал Мәшһүр Жүсіп болса, «Сарыарқа кімнің жері екендігі» деген өлеңсөзінде осы зар-замандық стильді жалғастырып былай дейді:

Есіктен кіре алмайтын қара шекпен
Орынды қақ жарып кеп алды төрден.
Тұтқында сорлы қазақ қалмап па едің,
Қол қойып ақ қағазға басқан мөрден...
Мақсатқа кім жетеді ойындағы?
Бұл шаруаң қатыныңдай қойыңдағы.
Ертіс, Нұра, Есіл мен Еділ, Жайық
Мұсылман бұл бес өзен бойындағы...
Халық қылып атандырды бізді қазақ,
Іргелі көп жұрт емес, өзі де аз-ақ.
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Барасың көрінгенге болып мазақ» [28, 58-79 б.].

XX ғасырдың басында Ресей өзінің орыстандыру саясатын ашық жүргізе бастады. Қазақстандағы шұрайлы жерлерге мұжықтарды қоныстандыру соның бір айғағы болса керек. Қауымдық жерлерді тартып алу, күнкөріс жерден айырылу қазақ қоғамының әлеуметтік бөлшектелуін де туғызды. Ең шұрайлы жерлерден, отырықшылыққа, егіншілікке ыңғайлы жерлерден айырылған ел, соқыр балаша біреудің етегінен ұстап кете барды. [29].

1905-1907 жылдары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов т.б. қазақ зиялылары патша үкіметінің қазақ жеріне жүргізіп отырған саясатына қарсы шығады. 1905 жылғы

белгілі Манифестке Мәшһүр Жүсіп былай деп үн қосады: «Бұл Думаға депутат болып баратын кісілеріңді – еңбекшіл бұқараның пайдасын сөйлейтін, мұң-мұқтажын жоқтайтын, таза, түзу, әділ адамнан сайлаңдар!». Бірақ бұл Манифесттің үмітті ақтамағанынан кейін:

«Түңілді естіген жұрт мұнан таза,
Дәнеме жоқ білмегенге, білгенге – аза!
Манифест бар деушілер тұтқын болып,
Кесілді еш себепсіз оған жала
Бар Құдай, бізге жарық таңыңды атыр,
Болар ек, атса таңың, біз де батыр
Қазаққа құлақ пен көз болған ерлер
Тұтқында білесіз бе, неден жатыр?!» [30, 133 б.].

Қазақтың алашшыл саяси қайраткерлерін қолдай отырып, оның ұстанымы мен көзқарасына осы елде болып жатқан өзгерістер әсер етпей қоймады. Оның публицистикалық қызметінің де оянуы және алғаш кітап шығаруы да осы кезеңге тап келді. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1907 жылы «Қазан» баспасынан үш кітабы жарыққа шығады. Олар: 1) «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» кітабының өлең түріндегі жазылған нұсқасы: «Мәшһүр Жүсіп Көпеев». Таңдамалы. Алматы-1990 жыл, 28-бетте жарияланды. Сонымен бірге «Мәшһүр-Жүсіп» Шығармалары. 4-том. // 3-бет, Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, -2004-жыл толықтырылып басылды; 2) «Сарыарқаның кімдікі екендігі туралы»; 3) «Хал-ахуал» кітабының өлең түріндегі жазылған нұсқасы: «Мәшһүр Жүсіп Көпеев». Таңдамалы. Алматы-1990 жыл, 24-бетте жарияланды. Сонымен бірге «Мәшһүр-Жүсіп» Шығармалары. 4-том. // 29-бет, Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, -2004-жыл толықтырылып басылды. «Хал - ахуал» кітабының сыртқы мұқабасында «Казань.

Типо-литография Императорского Университета 1907» деген жазу бар. Ал, бірінші бетінде «Казань книжный магазинь Н-въ Хусаиновыхъ» – деп жазылған.

Ақын бұл үш еңбегінде қазақ даласын жайлағаған әділетсіздік пен теңсіздікті сынайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының кітаптарын жарыққа шығарғаны үшін Қазандағы кітап шыққан баспахананың иелері ағайынды Хусайиновтарға 12 мың сом көлемінде айып салынып, 14 кісіні айыптап сотқа тартқан [31]. Осыдан барып 1907 жылы Мәшһүр Жүсіп сапарға шығуға мәжбүр болды. Себебі аталмыш кітаптардың шығуына байланысты патшаның заң орындары Мәшһүр Жүсіпті қамауға алуға бұйрық берсе керек. Ендігі жерде оның соңына түсіп, ізін андығандар көбейеді. Мәшһүр Жүсіптің жоғарыдағы кітаптарының үшеуі де, қатал сынға алынып Қазан полицмейстері арқылы қудаланғаны мәлім [32].

Кітаптары қудалауға ұшырағандықтан, ұлдары мен қасындағы жандарға кесірім тимесін деген оймен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ даласының оңтүстік аймақтарына жолға шығады. Осы сапары туралы «Жетісу сапары», «Түркістан, Ташкент сапары», «Қырғыз сапары», «Ереймен сапары» [33, 105-120 б.] әңгімелерінде баяндалады.

Мінеки, қарап отырсаңыз, ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басында қалыптасқан ахуалдың Мәшһүр Жүсіп дүниетанымына үлкен әсері болған. Оның діни көзқарасына бағамдап ой жүгіртсеңіз, жаңашылдық пен дәстүрдің таразы бастарын тең ұстады деп есептесек те, дегенмен іргелі негіздің дәстүрде жатқанын нық тұжырымдайтынын аңғарамыз. Бүгінгі күні біз Мәшһүр-Жүсіп өмір сүрген ортамен салыстырғанда да дәстүрлі құндылықтарымыздан анағұрлым ажырап қалғанбыз. Бұл мәселе, яғни дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы қазіргі заманда одан сайын өзектілігімен көзге түсуде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Көпейұлы М.Ж. Заман болжауы // https://www.facebook.com/permalink.php?id=417736744968102&story_fbid=540244542717321

2. Шамшәдин К. Мәшһүр Жүсіп Көпеев – жаңашыл (жәдидтік) бағыттағы ойшыл // «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 24-29 б.

3. Хиджази М.Ф. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Араб елдеріндегі реформаторлық ой-пікірлер / «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 204-206 б.

4. Сатершинов Б.М. Ислам фобиясы және стереотиптер. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 158 б.

5. Көпейұлы М.Ж. Ғылым және дін. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – Т.9. – 366 б.

6. А.Д. Шағырбаев., С.Е. Нұрмұратов., Б.М. Сатершинов. Көпеев Мәшһүр Жүсіп. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

7. Көпейұлы М.Ж. Туысқан бауырларыма бір насихат. – Павлодар: «Эко» ҒӨФ, 2008. – 13-том. – 385 б.

8. Төлеу Ұ. Асыл сөздің иесі // http://www.psu.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=5513:asyl-s-zdi-iesi&catid=279:stati-sms&Itemid=687&lang=kaz

9. Фуллер Г. Будущее политического ислама // Отечественные записки. – 2003. – №5. – С. 15.

10. Shagirbeyev A., Kerim Sh., Adilbayev A., Satershinov. Islam and modernism in Kazakhstan: Mashkur Zhusup, s religious views // European Journal of Science and Theology. – Romania, 2015. – P. 189-197.

11. Әділжанов F. Islam as part of the Kazak identity and Chokan Valihanov. – Анкара: «Билкент» университеті, 2004. – 58 s.

12. Франк А. Russian Muslim Institutions in imperial Russia. – Boston: «Brill Press», 2001. – 89-90 s.

13. Roi O. Yeni Orta Asyada uluslarin Imal edilisi. – Istanbul: «Melis», 2000. – 78 s.

14. Пазылов Ә. Мәшһүр Жүсіп және көкілташ медресесі // «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 24-29 б.

15. Mektap A. Ismail Bei Gaspıralı ve kazaklar Ismail Bei Gaspıralı isin. – Ankara: «Kirim vakfi», 2004. – 69 s.

16. Бейсенов Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымындағы жәдидшілдік идеясы // Изденіс. – 2000. – № 3. – 47 s.

17. Айқап. – 1912. – №14. – 12 б.

18. Смағұлова С. Қазақстандағы мұсылмандық оқу орындары мен ағартушылық қоғамдар (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) // <http://turkacadem.kz/kz/vp.php?idd=167>

19. Кәкішев Т. Садақ. Эссе. – Алматы, 1986. – 12-13 б.

20. Айқап. – 1913. – № 4-5. – 45 б.

21. ҚР ОММ. 25-қ., 1-т., 423-іс. 57-п. – 58-59 б.

22. Бущик А.П. Очерк развития школьного исторического образования СССР. – М., 1961. – С. 19.

23. Айқап. – 1914. – №13. – 89 б.

24. Султанғалиева А.К. «Возвращение ислама» в Казахстан. – Алматы, 2012. – 170 с.

25. Нысанбаев А., Курманбаев Е. Исламское возрождение в Казахстане в XIX и в XXI веках: сравнительный аспект // Сборник материалов конференции «Влияние религии на современный мир». – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – С. 28-30.

26. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: «Білім», 1998. – 256 б.

27. Сатершинов Б. Қазақстан мәдениетінің тарихы мен теориясының кейбір мәселелері. – Алматы: Сорос-Қазақстан қоры - Атамұра, 2001 – 160 б.

28. Көпеев М.Ж. Сарыарқаның кімдікі екендігі. – Павлодар: «Эко» ҒӨФ, 2004. – 4-том. – 535 б.

29. Пазылов Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеев және «Сарыарқа тарихы» // <http://old.abai.kz/node/8131>

30. Көпеев М.Ж. Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітабынан Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі // Сөз өнерінің зергері. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2008. – 314 б.

31. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп және фольклор. – Павлодар, 1999. – 17 б.

32. Шалғымбаева Ж. «Қыспақ көрген кітаптар» // «Мәдениет» газеті. – 1993. – №13. – 14-15 б.

33. Көпеев М.Ж. Сапар өлеңдері. Ышқышбап сапары. Ереймен сапары. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 1-том. – 105-120 б.

Мейманхожа Н.Р.

МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1858-1931 жж.) қазақ халқының атақты ғалымы, этнограф, фольклортанушы, ақын, рухани ұстаздарының бірі, ағартушы тұлғаның өмірбаянындағы жастық шағы мен білім алу жолдарын ғылыми тұрғыдан қарастыру маңызды тақырып болып табылады.

Қазақтың белгілі ақыны, фольклоршы, тарихшы, этнограф Мәшһүр-Жүсіп әкесі Көпейдің 42 жасында, шешесі Ұлбаланың 18 жасында, Баянауылдың Қызылтау деген жерінде 1858 жылы дүниеге келген. Туғанда азан шақырып қойылған есімі – Адам Жүсіп. Кейіннен 9 жасында қисса-дастандарды айтып, ел көзіне түскен кезде, жиынға шақырып отырған М. Шорманұлы Адам Жүсіпті ұнатып, тақиясына үкі таққызып: «Өз заманында халқына Мәшһүр болатын бала екен» деп, лепес қылуымен Мәшһүр Жүсіп атанып кетеді.

1858 жылы қыста Көпей Сермұхаммедұлы керуеншілікте жинаған табысына мал алып, Қызылжардан көшіп келіп, Қызылтауға қоныс тебеді. 1861 жылы Адам Жүсіп 3 жасқа толғанда, әкесі Көпейдің малы жұтқа ұшырап, «ақ сирақ» болып шығады. Сонда Көпей Сермұхаммедұлы: «Адамға мал жолдас болмас, ғылым жолдас» деп, ұлы Адам Жүсіпті оқуға беріп, ол Баянауыл медресесінде Қамар (Хамариддин) хазіреттен білім алып, оқуын жалғастырып, 1872-1874 жылдары Бұһарадағы «Көкілташ» медресесінде ортағасырлық араб, парсы, шағатай

тілдерін еркін меңгереді. Еліне оралған соң екі жылдай (1833-1835 жж.) өз ауылында балаларды оқытып табыс табады. Тұрмысы түзелген Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы 1885, 1887, 1907 жылдары үш мәрте Түркістан, Ташкент, Бұхара, Самарқанд қалаларына сапар шегіп, шығыстың мұсылмандық білімін молайтады. Орта Азия қалаларына шеккен сапарларының тағы бір құнды нәтижесі – сол өңірлердегі тарихи әңгіме, аңыз, шежіре сөздерінің жазылып алынуы [1].

Ақын тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзін таныстырылуы туралы келесі өлеңінде баяндалады:

*Жылым- қой, тоғыз беске келіп жасым,
Жарастықты, көрнекті сақал, шашым,
Жел қайықтай жел сөзге есуші едім,
Тұрған күнде: «домалап өрге тасым!»*

*Әкем Көпей- жетпіс үш жасында өткен,
Дін жолына жас күнде бізді үйреткен.
Өзі жастай тариқат жолын іздеп,
Әбілқасым ишанға қызмет еткен.*

*Бабамыздың аты екен-Шермұхаммед,
Құдайға – құл, нәуиге(нәбиге) болған үмбет.
Балаларын оқуға сүйрейді екен,
Екі қолдап жетелеп, қылып һүммет.*

М.Ж. Көпейұлының өлеңінде жазылғандай ақынның әкесі Көпей сол заманның атақты діни тұлғасы Әбілқасым ишанға қызмет еткен. Ақынның бабасы Шермұхаммед діни жолда болғанын белгілеген [2].

Ағартушы Мәшһүр Жүсіп балалық шағында құнды діни әдебиеттер жайында келесі өлеңінде мысалға келтіреді:

*«Қиссасу-Әнбияны» бізге алуға,
Шарық қайда, шіркін дүние, шама қайда?*

Ақынның өмірлік ұстанымдарына елеулі әсер еткен тұлғаларға назар салсақ, ол тұлғалар заманының асыл азаматтары болғаны анық. Түркі әдебиетінің белді өкілдері Қожа Ахмет Иасауи (XII ғ.), Сүлеймен Бақырғани (1186 ж.) сияқты ғұлама ақындар шығармаларынан: өзін-өзі қинау арқылы ақиқатқа жету, дүниеден безу сияқты т.б. уағыздарды таппаймыз. Қайта адамгершілік қасиеттерді: өзара көмек, рахымшылық, бауырластық, адам атаулыға қиянат жасамау, мейірімділік насихатын кездестіруге болады. Бұл ақындардың негізгі тақырыбы ислам діні, оның негізгі қағидаларын тыңдаушыларға жеткізу. Бұл ғалымдар түрік халықтарының басын біріктіріп ұлт құру мақсатында ислам дінінің мәнін түсінді. Сол себепті, тарихи шындықта бұл сопылық ілім әдебиет арқылы түркі халықтарының ұлт болып бірігуіне үлкен пайда әкелді.

Осы рухани дәстүрді жалғастырушылардың бірі – Мәшһүр Жүсіп екені белгілі. М.Ж. Көпейұлының шығармаларына шығыс пен түркі әдебиетінің мол мәдени мұрасын пайдалана білді. М.Ж. Көпейұлы Ташкент, Самарқанд, Бұхарға барған сапарларында ғылым мен мәдениеттің бай қазынасымен терең танысты. Сапар барысында түйген ойларын қағаз бетіне түсірді. Жоғарыда аталған қалалардың бай кітапханаларда ескі қолжазбалар, негізінен араб пен парсы тілінде, түркінің шағатай тілінде сақталған. Мәшһүр Жүсіп тілдерді жетік меңгергендіктен ескі қолжазбалармен таныс болды. Қолжазбалардың қазір сақталып жеткен нұсқаларының өзін зерттеу бүгінгі таңда үлкен қиындықтар туғызып отырғаны белгілі. Парсы, араб тіліндегі қолжазбалар ежелгі, орта араб, парсы тілдерінде жазылған. Олардың бір-бірінен өзгешеліктері өте үлкен. Мәшһүр Жүсіп ортағасырлық араб, парсы тілін жетік білуі арқасында сол кезде айтылған мәнді ойларды өзінше өрістетті [3, 48 б.].

Қазақ ағартушылығы тарихында ұлттың ойшыл ғұламаларына ықпал еткен тарихи тұлғалар аз болмаған. Сондай

тұлғаның бірі М.Ж. Көпейұлының ұстазы болған – Қамараддин хазірет. Оныңесімі XIX ғасырда татар оқығандары арқылы қазақ даласына келгенжаңа оқу жәдиттік бағытпен тікелей байланысты. Ол – мұсылман әлеміне танымал болған, әйгілі ойшылы жәдидшіл-реформатор тұлға Шаһабуддин Маржанидің шәкірті.

Бұл туралы белгілі зерттеуші Б.Қайратұлы былай деп жазады: «Шаһабуддин Баһауиддинұлы 1818 жылы Қазан шаһарының іргесіндегі Маржан қаласында дүниеге келген. Жасында түркі, араб, парсы, орыс тілдерін еркін меңгеріп, сол тілдерде ғылыми еңбек жазған. Ресейдің оқу орындарында дәріс берген. Ғалымның түркі тарихын баян еткен: «Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығының тарихы», «Мустафад Әл-Ахбар фи ахуали Қазан уә Булғар» атты кітаптары орыс, араб, татар тілінде жарияланды. Онда қазақ тарихы да қамтылған. Мұсылман елдеріне ұзақ уақыт сапар шегіп, әлемге әйгілі «Өткен бабалар өмірінен» («Уафиат әл- асләф») деген әйгілі жеті томдық еңбекті араб тілінде жарыққа шығарған».

Маржанидың ілімін жинап, үйренген Қамараддин (шын есімі Айжарық) Бижомартұлы 1807 жылы туған. 1889 жылы 81 жасында Баянауылда дүниеден өткен. Жас кезінде 18 жыл Бұқара қаласындадіни ілім үйренген. Құран һәм хадис ілімі бойынша жоғары дәрежегежеткен. Ислам ғұламаларының ғажайып еңбектерін оқып, бойына сіңірген.

Зерттеуші ғалым Мақсат Тәжімұраттың жазуына қарағанда, Камараддин хазіреттің туған жері – Бөкей ордасы. «Камараддин», яғни «Діннің айы» деген ат бұл кісіге Бұқар медресесінде оқып жүргенде, білімге деген құштарлығы мен тақуалығы үшін берілгені жайында айтады.

Бұқарадан оралған соң, яғни 1849 жылы Орынборда орналасқан мұсылман діни мекемесінде шарифат ісімен айналысқан. 1852 жылы Ақмола өңірінде аты танымал аға сұлтан Тұрлыбек Көшеновтің маңына келіп, бала оқытуға ниет еткенімен, көп ұзамай Семей медресесіне ауысқан көрінеді.

Тарихи деректерден белгілі болғандай, Қамараддин хазірет – 1863 жылдан бастап Омбыдағы Сібір кадет корпусында ислам пәні бойынша төрт жыл дәріс берген. Бұл оқу орнында шығыстанушылар дайындайтын арнайы бөлім болғандықтан және Азия елдерін зерттеуге құлшынған ғалым-саяхатшылар үшін исламды білу ерекше маңызды болғаны сөзсіз. Бұдан соң хазірет Керекү өңірінің шонжары Мұса Шормановтың ықпал етуімен Баянауылға келіп, Білән ауылы мешітінде бала оқытуды қолға алады. Бұл кездегі жасы 59-да болған. Алғашқы жылы оқытқан үш баланың біреуі Көпейдің баласы Мәшһүр Жүсіп еді.

Бұл жайында атақты ойшылдың өзі: «Алты жасымда кітап оқып, сегіз жасымда Баянауылда Қамараддин ахунның алдында сырып ой бастап, тоғыз жасымда ғылым хатқа, мұхтасар әл-уикаяға шарх қылып, он жасымда шайырлық арқылы танылдым. 29 жасымда Бұқари шарифке барып, мырза Ұлықбекке мүдәріс болдым» деп жазады.

М.Ж. Көпейұлының 1910 жылы жазған «**Ерейментау сапары**» атты өлеңінде де:

*Сұрасаң руымды Сүйіндікпін,
Болаттан ағып түскен құрыштай-ақ,
Баласы Құлболдының нағыз текпін,
Ұстазым Камар молда сабақ алған.
Жиырма тоғызымда ілім іздеп,
Мен едім мехнат шегіп Бұқар барған,
– деп айтылған өлең жолдары кездеседі.*

Саналы ғұмырын қазақ даласының Семей-Омбы-Баянауыл деген рухани ордаларында өткізген Қамараддин хазіреттің ұлы екі ойшылдың өміріндегі орны да айрықша, ол аталған тұлғаларды оқытып қана қоймай, осы аталған өлкелерге де танымның нәрін сепкен. Осыдан кейін барып Абай айналасы, қазақ поэзиясының дүлдүлдері Шәкерім, Көкбай, Әріп, Әсет,

ал Мәшһүр Жүсіптен соң Баянауылдың топырағында Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Шафиқ Шоқин бастаған академиктер шоғырының көптеп шығуы тегін болмаса керек [4].

«Көкілташ» – медресе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы оқыған медресесі Бұхара қаласында Чорсу алаңы аймағында биік төбеде орналасқан. Медресені Көкілтәш ханның сүт ағасы деп атап кеткен Ташкент ханының (1551-1575 ж.ж.) уәзірі салды деген мәлімет бар. Бұл медресе өз заманындағы мұсылман елдеріндегі ең үлкен жоғарғы діни оқу орны болатын, оның кітапханасында дүниеде сирек кездесетін тарихи маңызды зор кітаптар молынан жинақталған. Олардың ішінде араб, парсы, шағатай, орыс тілдерінде жазылған қолжазба кітаптар да аз болмаған. Көкілташ медресесінде оқыған шәкірттер діни біліммен қатар астрономия, жоғары математика, физика, химия, медицина, жағрапия пәндерінен де дәріс алған.

Медресенің худжрасында (160 бөлмеден тұратын жатақханасында) 320-дан аса тәлімгерлер оқып білім алған. Сабақтар медресенің ішкі ауласында ашық аспан астында өтетін. Бұл медреседе Мәшһүр Жүсіп Көпейұлынан басқа Тұрмағамбет Ізтілеуов, Жалол Икрами, есімі әлемге әйгілі жазушы-ағартушы Садриддин Айни сынды белгілі адамдар оқып білім алған. XX ғ. басында Бұхара әлемге көптеген дарынды жазушылар мен ақындарды берген жәдид қозғалысының («жәдид» арабша «жаңа» дегенді білдіреді) бір орталығы болды [5].

Профессор ғалым Д. Ысқақұлының монографиясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «**Мәшһүрдің өзін таныстыруы**» өлеңіндегі өзі туралы айтқан өлеңі 1903 жылы жазылғанын ескертеді, ақын: «Қалам, сия, қағазды қолыма алсам, Келер қоршап бойыма ғайып пірім», - деп сөз бастап, өзіне қонған қасиеттің дәулеті екенінен ден қойған. Оқуды талмай ізденуге, халық қазынасын жинауға күш берген денсаулығы – бағы деп бағаланған.

«**Жалғыздық**» атты шығармасында М.Ж. Көпейұлы «Зеректік көрдім сенің залалыңда!» - деп басталатын өлең ақынның қатты бір торыққан уақытына тап келген сияқты. Мұнда Мәшһүр Жүсіптің әуелі Нажмидден қазіреттен, кейін Омбыдан келген Қамар қазіреттен оқуынан бастап білім жолына түсуі және ол жолдың «инемен құдық қазғандай» қиындығын көрсету мақсатында өзін «тірі жетімдей» болдым деген. Шығыс мәдениетін игерген сапарларының да материалдық жағдайынан хабар береді. 1888 жылы бірінші қазақ газеті «Дала уалаятының» жарияланымдары ақын ретінде толық қалыптастырса да, 1894 жылы өз білімін аздық етіп қайта ілім жолын бұлағынан қануды көздеген.

Сол тұс 1888-1905 жылдар аралығы зерттеуші-мәшһүр-танушылар пікірінше ақындық шығармашылығының жаңа кезеңі деп аталып жүргенін зерттеуші ғалым, профессор Д. Ысқақұлы баяндайды. 1905-1912 жылдар ақынның үш кітабының жарық көруіне дөп келсе, 1913-1931 жылдарға дейін ақын шығармашылығының төртінші кезеңі, әрі сирек жазғаны деп бөлінген. Сондықтан соңғысы ақынның көңіл-күйіне байланысты, жан-жағындағы дүрбелеңді санасына сыйдыра алмай, торығудан болуынан болуы да мүмкін деген қорытынды пайым жазған [6, 24,26 бб].

Ғұламаның «**Бұхара сапарында**» өлеңінде Бұхара қаласының ислам әлеміндегі Орталық-Азиядағы мұсылман мәдениетіндегі көрнекті өркениет қаласы ретінде сипатталған естелік жазбалары кездеседі:

Бұхара – таң қаламын барғаным,
Өкіндім оқи алмай қалғаным!

Дүниеден құр алақан мен барамын,
Жете алмай бұ жалғанда арманым! – деген естелік

толғамдарын мысалға жазған.

*Самарқанд, Бұхар, Ташкент – кездік бәрін,
Жиырма мен отыздың арасында.* – деген естелік ой-толғамдарын ақын алпыс бес жасында жазғаны туралы аталған өлеңінде баяндалған [7].

«**Түн қараңғы**» өлеңінде данышпан ғұламаның тегі туралы бірқатар мәлімет баяндалған, мысалы:

Шаштым жұртқа Алланың берген сыйын,

Ешбіреуден ақы алмай жалғыз тиын.

Туған ұлдың қойғанмен атын: «Иосиф»,

Мәшһүр болып атану болар қиын. – Ақын ғалымның шын есімі Жүсіп пайғамбарлар қатарындағы еврей тіліндегі «Иосиф» есімі қазақ тілінде Жүсіп болып айтылатыны меңзегені ықтимал деген пікірдеміз [8].

Ислам іліміндегі күрделі космогониялық мәселелерге арналған «**Адам мен жұлдыздар арақатынасы**» еңбегінің кіріс-песінде Мәшһүр Жүсіп былай дейді:

«Мен Құдайды бір деп білемін, бар деп білемін, күшті деп білемін. Осы үшеуіне нанымым, сенімім күшті. Өзге нәрсеге – «Құлақпенестіген танық, көзбен көрген – анық». Көзім көрмей нанбаймын». Енді осы Мәшһүр Жүсіптегі ислам, иман және ихсан мәселелеріне келсек. Иманның осы негізгі постулаттары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының негізгі діни көзқарастарын құрайды. Және де иман адамға қажет ең қымбаттылардың бірінен саналады:

«Ең әуелі керек нәрсе иман» – деген, «Ақырет істеріне илан!» – деген. «Құдай кешірет» дегенмен іс бітпейді, «Иман шартын білмесе, ибан» – деген.

М.Ж. Көпейұлының пікірінше, әр адамда жамандыққа да, жақсылыққа да бейімділік бар. Ойшылдың мұраларында назар аударуға тұрарлық тағы бір мәселе бар. *«Оның ойынша, Алла адамды жаратқан кезде оған бостандық пен еркіндік сыйлаған: «Жаратуын өзі жаратса да, билігін, ерік ықтиярын*

мақлұқтарына берді». Бұл бір ойдың келесісін жоққа шығару емес. Мұнда әрекет пен қылықтардың мәні тек қана олардың себебіне байланысты пішілмейтіні, сондай-ақ олардың салдарының жауапкершілігі мен салмағына да байланысты екені айтылады, сондықтан акцент адамның еркін таңдауына қойылады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе қазақ ойшылдарының еркіндік пен тағдырды Құдайдың сыйы деп санағанын, бірақ ол бұл екі түсінікті теңдестірмегенін айтуға болады. Бостандық рухани ортада тағдыр ішінде жақсылық пен жамандықты таңдау кезінде пайда болады».

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарастары кері-тартпа консерватизммен сипатталмайды. Керісінше, оның діни ағартушылық жаңашылдығы өзінен бұрын және қатар өмір сүрген қазақтың ұлы ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев сияқты демократиялық үрдіске, өркениетке жетуді насихаттаумен де сипатталады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ағартушы ретінде дүмшелікке, догматизм мен буквализмге қарсы болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясы – адамға айтылған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы да, адамға көрсетілген сенім мен құрметке толы. Бір жағынан ол Құдайға құл боламын деп шарасыздыққа ұрынған адамды тізерлеген қалпынан тік тұрғызған Еуропа гуманистерімен үндес. «Бес жасынан бастап «Шар» кітабын жаттап көзге түскен», мұсылмандық тәрбие мен ілімді бойына сіңірген ол өз көзқарастарын дамытқанда дәстүрлі ислам дінінен алшақ кетпейді. Қандай ой-пікірді дамытса да, исламдық мәдени контекстен еш ауытқымайды. Тек ақиқаттан ауытқып, догма мен қасаңдықтың, білімсіздік пен надандықтың шаңына көмілген ұғымдарды өзінің алмастай өткір тілімен тазартады. Тазарта отырып, шын білімнің лайланбаған кәусарына қарай бізді жетелейді».

Мәшһүр Жүсіптің өзінің «Ғылым және дін» еңбегінде ғылымды екі түрге бөлетінін айта кету керек: ғылымхал (көңілден көңіл сабақ алатұғын) және ғылымқал (пендеден пенде сабақ алып, көзбен көріп, тілмен оқылатұғын оқу). Осының «қал ғылымында қалғандарын Мәшһүр бір шындығы жоқ жалғандар» деп сипаттайды.

Мәшһүр Жүсіптің жалпы ислам діні тарихындағы рухани өсиеттерді қамтыған және арналған мол шығармалары бар: «Ібіліс шайтан хикаясы», «Ақыреттің егіні», «Яһуда, Патрос әңгімесі», «Опасыз әйел», «Әдһам диуана және Ибраһим», «Нұх пайғамбар мен бір кемпір», «Жүсіп пайғамбар туралы», «Дін тағылымы» (бірінші, екінші, үшінші әңгімелер), «Дін тарихы», «Ғылым-білім» (1-9-әңгімелер), «Алла құдіреті», «Бала Сүлеймен тапқырлығы», т.б. әңгімелері, өлеңдері, дастандары бар [9].

Ақынның жазбаларында дәстүрлі қазақ қоғамындағы маңызды тәрбиелік институттар, ислам дінінің ұстанымдары мен өсиеттеріндегі түсініктер арқылы діни құндылықтар жазылған.

«Ақыреттің егіні» өлең жазбасында ғұлама 61 жасында жазылған өлеңдерінде адам баласы күнделікті өміріндегі жасампаздық, саналы ғұмыр ету, руханият пен Жаратушыға деген сенімін нығайту жолында ар-ұждан өлшемдері арқылы өмір сүруді насихаттайды, мысалы:

*Иа, Раббы, Жаббар Хақ,
Сөйлесін деп біздерге.
Беріп едің тіл мен жақ,
Өсиет айтам халқыма,
Жар бола гөр, аруақ.*

*Бисмилла – әуелден сөздің басы,
Пенденің көрінбейді өткен жасы.*

*Айтуға бәрін тегіс жүк болады,
Таусылмас қияметтің мәселесі – өлеңдерін жазғаны бар*
[10,18].

М.Ж. Көпейұлы өз шығармасында алпыстан асқан жасында қиямет күн не болар ғаріп басым? – деген ой-толғамдары арқылы ислам дінінің көзқарасы бойынша әр-бір мұсылман адамның тегі, лауазымы, қоғамдағы танымалдығы сияқты сыртқы бейнедегі факторларына бой алдырмайтын тұлғалық, өнегелік ұстанымын сөзбен жеткізген. Мысалы келесі өлеңінде:

Қылмаса ғапу рахмат жалғыз өзі,

Кітап көрсем түседі ықыласым. Сөйлем сөздерінде Жаратушының рахматы мен мейірімділігін назарға салады, рухани және білім қайнар көзі есептелетін кітап арқылы ықыласы артатынын жазған. Мәшһүр Жүсіптің келесі өлең шумақтарында бірқатар діни пайымдары баяндалған:

*Ықылас пен ізгі ниет жолымен Жаратушы мен адамның
рухани байланысы тұрғысында Күнәм көп, сауабым аз мен-бір
пасық, Жүрдік қой жігіт кезде судай тасып.*

*Бір Алла діліне алмай, фазылына алсын, Жұмақты біз
ғаріпке қылсын несін! Тағат қыл бір Аллаға ақ ниетпен, Бұл
күнде түк болмайсың жүрген бетпен! Өтірік қылған тағат
қабыл емес, Сақтанғын күні бұрын пәлекеттен* [10,19].

Мәшһүр Жүсіптің өлеңінде адам болмысы мен рухани мінездері тақырыптарға бірнеше ой-толғамдарын дәстүрлі таным аясында жазылған сөздері кездеседі, мәселен:

Білсеңіз бізге дұшпан шайтан-дағы,

Бір Алла түзу жолға салсын тағы.

Ақыры өзі ғасы малғұн болды,

Адаммен келісе алмай ынтымағы.

Адамға дұшпан болған әуел бастан,

Жүреді пәле қуып шаршамастан.

Жақсылық бір шықпайды малғұн иттен,

Басынан білсеңіздер бізге қастан.

Мәшһүр Жүсіптің сөздерінде дәстүрлі танымдағы азғырушы шайтан туралы баяндалған өлеңінде қазақ халқының дәстүрлі танымындағы ұғымдар жайында ұғынықты мысалдармен жазылғаны ағартушылық арнасының кеңдігін түсіндіргені дәлел болады.

Мәшһүр Жүсіп өз заманында «Алланы бір, пайғамбарды хақ», – деп ғұмыр кешкен. Исламның бес парызы, біреуі – иман, Таппайды бұл бесеуін, дүние жиған. Біқтият, шын ниетпен жұмыс қылып, Ерлерді айт Құдай үшін, жанын қиған – деп толғап қана қоймай, өзі де шарифат жолымен жүрген адам.

Денсаулық – жігіттіктің ең рақаты, Адамға жастық кезде бар ләззаты. Адамды жас күнінде алдайды екен, Батшағар сұм дүниенің көп апаты.

Дін шала адамзатта дін мұсылман, Адам аз хаққа беріліп бір ұсынған. «Алдымда осындай күн болады-ау!» – деп, Бір жан жоқ қияметтен бір қысылған.

Жігіттер, қияметтің болуы хақ. «Рас!» – деп, тасаттық етісіп бақ. Азырақ қадірімше сөз шығардым, Артық сөз айтуыма зейінім шақ [11, 24]. Осындай сөздерімен данышпан ақын жастық шақтағы адамдардың денсаулықты сақтаудың қадірін түсіндіреді, қоғамдағы негативті үрдіс есептелетін шылым, нашақорлық, алкогольді өнімдерді жастардың пайдаланудың зияндығына айтатын ұқсастық пікірлер кездеседі.

Бір адам жаннан артық, өзі білгіш, Бір адам мысқыл сөзбен ел күлдіргіш. Пайдаға бір өсекті тауып алып, Тағы да бір адам бар ел бүлдіргіш.

Осының шарифатқа бәрі қылап, Көз көріп, әрбір жанды жүрміз сынап. Егер де бұл мінезден тыйылмасак, Кетерміз қияметте жарға құлап.

Ақынның пайымынша бос сөз айту, уақытын қадірлемейтін адамдардың зиянды әрекеттерін сынап, саналы ғұмырдағы адамның өмірлік өлшемдердің маңыздылығын сөздермен жеткізген тәрізді:

*Сабырлы, кешірімді кейбір адам,
Ізқарап, түзу жүріп басар қадам.
Неге сөз сөйлемейді, бойын бағып,
Көңіліне келтірмейді ешбір арам.
Жасынан бойын бағып құдай деген,
Айтпайды жаман сөзді Алла деген.
Істеген жақсылығын рия қылмай,*

Күндіз-түн ақыреттің қамын жеген. – деп, адамның ізгі-қасиеттері мен жағымды әрекеттерінде өлеңге қосылғанын ақын айтып өткен.

Тәкаппар бір адам бар паң болады, Баққаны күндіз-түні заң болады. «Ақылым менің жұрттан асты ғой!» – деп. Мақтанып өзіне-өзі таң болады. Кей адам жолға түскен пақыршылық, Жүреді күндіз-түні төмен бұғып. Кей адам бостан-босқа жанжал жасап, Бостан-бос жоқ нәрсені қылады ілік. Көрмейді осындайды молдаларым, Бәрінің мінезіне көңілім жарым. Табылып бар жамандық өзімізден, Бұл айтқан молдакеме бір мысалым.

Жоғарыда айтылған өлеңінде дін қызметкерлері мен мешіт имамдарына бірнеше мысал ретінде діндар қауымды проактивті діни қызметке үндейтінін қарастырады.

Сөзімді менің айтқан кектемеңіз, Әрқашан жаман жолға беттемеңіз. Кемшілік - бас араздық бастарында, Дұрыс деп жолдарыңды ептемеңіз. Ал енді араздықтан тыйылыңыз, Үлкенге тағзым қылып қиылыңыз. Жоғалтып іштеріңнен бетін әлгі, Бас қосып бір араға жиылыңыз. Кетті ғой әдеп, тәртіп боз-баладан, Сауабы қашады одан, болса надан. Табиғат, ғибадат жоқ сол сияқты, Көрерміз жақсылықты біз баладан деп, данышпан ақын ойларын өлеңмен жеткізген.

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында адамзаттың тарихында ерекше орын алатын асыл тұлғалар Жаратушы мен адамдардың арасында байланысшы, Жаратушының дінін, насихатын жеткізуші пайғамбарлар туралы эпостық мәтіндегі жазбалары

кездеседі. Пайғамбарлар барлық монотейстік діндерде яғни Иудаизм, Христиандық, Ислам діндеріндегі қасиетті кітаптардың барлығындағы қауымдарға хабар жеткізуші, өсиет пен насихатты айтқан, өмірлік жолдары мен нұсқаулықтары арқылы ақ пен қараны ажыратып рухани ұстаздар болғандығын ақын шығармасында жазылған.

«Ақыреттің егіні» өлеңдерінде Мұса, Ғиса, Жақып, Сүлеймен, Дауыт, Мұхаммед пайғамбар жайында жазылған жазбалары Құран аяттарындағы пайғамбарлар туралы мұғжизаларымен ұқсас бейнеленген. Ислам дініндегі Кәлимә шахадат жайында Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) туралы былай деген қысқаша үзінді мәлімет кездеседі:

Құдайым рақым қылса сонда бізге, Келтірсе тілімізді сөйлер сөзге.

Нәбиім – хақ Мухаммед, раббым – «Алла!» – Біз айтсақ періштеге келген кезде [12, 20].

«Хаятбақшы» өлеңінде Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірбаянына арналған эпостық мәтінде ислам дініндегі пайғамбар туралы «Сира» аталатын діни ғылым саласындағы мәліметке ұштасқан, пайғамбардың туылған сәті, туып өскен ортасы, діни аспектілері, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) анасы Әмина, сүт анасы, әкесі Абдулла туралы деректер қамтылған, Әбу Тәліп атасы, ерте жетім қалу сәттері, өмір кезеңіндегі алғашқы жұбайы Хадиша анамызбен кездескен өмірлік жағдаяттары баяндалады:

*Ибрахим халал төккен көздің жасын,
Арман ғып: «Көрмедім, – деп, – пәлі, пәлі!»
Мұса, Ғайса, Дәуіттер жолын тосып,
Соқпағына омақа қылған басын.
Әнбие айтып өткен мұрсал нәби,
«Жарайды, болсаң бол, – деп, – пәлі, пәлі!»
Көктен түскен сақаба-жүз жиырма,
Мақтауменен сөйлеген бәрі де, әні.*

*Таурат, Забур, Инжіл мен Құранды көр,
Қуа келсе, бәрінің соқпағы бір.*

Мақтағаннан басқа жоқ айтар бөлек:

«Шарапатлы туар, – деп, – бір газиз ер!» [12, 144] – деп жазылған өлеңдерінде Ислам дініндегі пайғамбарлар із-басарлықтығы жолдары туралы жазылған.

Діндегі пайғамбарлар туралы деректерді ақын Мәшһүр Жүсіп «Ақыреттің егіні» өлең шумағында бірқатар мысалдармен адамның өмірдегі жасы мәңгілік болмайтынын атап ескеріп Жаратушы Алла тарапынан таңдалған пайғамбарлар да өмірден өткендігін назарға салады.

Айтпастан жер жүзінің ғылымын білсең!

Файсадай мілсім набіс болса демің,

Халелдей отқа күймей тұрса тәнің!

Аспаннан құрбан үшін қошқар келген,

Смағұл зәби Алла болса нәмің!

Жер жаста шет мартқа ұшып тұрсаң,

Дәуіттей отқа салмай, дүкен құрсаң!

Нұх нәби пайғамбардай дұға қылып,

Дұшпанның жер жүзінде бәрін қырсаң!

Фаділ боп Наушеруан, Нәбидей атың қалса,

Қасымдай саңылағың мағлұм болса.

Тахтыңды Сүлеймендей жел ұшырып,

Құс-хайуан исі жынмен тілінді алса.

Жүсіптей сұлу болсаң жүзің нұрлы

Мұсадай «Кәлам Алла» – қылсаң ұнны,

Аюбтай «Нығымал габды» – атансаң да,

Өлімге жолығарсың осы түрлі.

Рүстемдей сайып қыран болсаң батыр,

Дәлелдеп әрбір іске тапсаң ақыл.

Уақытында Аспандияр болсаң-дағы.

Дүниеден кетсең керек бір күн ақыр – жазбасындағы өлеңінде авраамдық діндердегі пайғамбарлардың қасиеттері туралы жазған [12, 34].

Құран кәрім кітабында бірқатар пайғамбарлардың мұғжизалары туралы баяндалып, адамдарға өнеге боларлықтай Жаратушының бар мен құдыреттілігін ашып жазған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы мен рухани білім, ғылымның түрлі салаларымен танысуына елеулі әсер еткен тарихи тұлғалар мен діни оқу орындары туралы мәліметтер қарастырылды.

XXI ғасырдағы егеменді мемлекетіміздегі қоғамдық санадағы білім мен ғылымның маңыздылығын дәріптеу, насихаттау және іске асыруға арналған басымдықтар барысында тарихтағы ауқымды рухани, ғылыми мұра қалдырған ойшыл, ақын тұлғамыз М.Ж. Көпейұлының гносеологиялық, аксиологиялық, бағытындағы ойлары мен тұжырымдары маңызды орынға ие.

Жалпы гуманитарлық ғылымдар мен теоретикалық, жаратылыстану ғылымдардың гуманистік әлеуеті мен ұстанымдарын мемлекет, қоғам, азамат, категориялары қырлары арқылы дамыған қоғам, дамыған ғылым пайымдарын дамытудағы тұлғалық өсиеттері тарихи (адами капиталды) сана қалыптастырудағы әлеуетін алға тартамыз.

М.Ж. Көпейұлының шығармашылығындағы бірқатар тақырыптар діни ағартушылық арқылы қазақ қоғамында еңбектену, пайдалы жұмыспен шұғылдану тәрізді әлеуметтік маңызды тақырыптар қозғалғаны белгілі. Мәселен «**Бес парыз**» өлеңіндегі мәтінде адам бойындағы жағымды сипаттар жайында мағыналы өсиеттер жазылған:

*Пайғамбар хадисінде айтқан екен,
Жігіттер мына сөзге құлғың сал:
«Ұжмақлық – шырын сөзді, жылы жүзді,
Тілінде Хақ зікірі сөйлер сөзді,
Әріпті бір Алладан кішіпейіл,
Күлумен көрінгенге қадап көзді.*

*Мінезі ұжмақшылық – жеті түрлі:
Береген, шынышыл болып келер формы.
Және де қолы ашық, намазы көп,*

Деп айтты – анық ұжмақ оның орны!» [13, 39-40 бб.].
Жоғарыда көрсетілген өлеңнің мәтінінде дінді ұстанушы азаматтарға қатысты насихат үлгісінде жазылған мәтін қамтылған.

Қазақ қоғамындағы дін атын жамылған түрлі ағымдар жайында бірқатар ағартушылық сипаттағы өлеңдеріндегі мәтіндерге үзінді зерделеу келесі мысалдарда қарастырылады. Осыған орай, ақын ғұламаның «**Ықылас сүресі**» өлеңінде Құрандағы осы сүренің орны мен сакралды ұғымдарына назар аударуға үндейді, бақилық болған адамға дұға ретінде оқудың маңыздылығын аңғартады:

*Баршасы зікір етем есім сәтін,
Әрбірі, әр Лафызда айтар атын.
Құранда сүре «Ықылас» аятында
Білдірген құдіретімен өз сипатын.*

Алла айтты:

*- Иа, Мұхаммед, бұл бір хабар
Көресің көп Мұхарраб періште бар.
Әуелден ақырға дейін бәрі тегіс
Таспих ғып бұл сүрені айтады олар.*

*Сол үшін тапсырамын мұны оған,
Фазылым түсер, махшарда оған.
Иа, достым, бұл сүрені көп оқыған
Сауабын бағыштаймын үмбетіңе [14, 9-11 бб.].*

Діни ағымдардың идеяларының арбауына иланған жастардың басым көпшілігенде қазіргі терминдік сөзбен айтқанда, «критикалық ойлау» қабілеттерінің төмендігіне байланысты, интернеттегі немесе әлеуметтік ортадағы діни топтардың өкілдерінің уәждеріне сенім білдіріп, соңында ағым ұстанушылар тобына өтулері осындай фактордың әсерінен орын алуда.

Данышпан, ғұлама қазақ халқының бойында жақсы қасиеттер қатарына ұмтылуға назар аударуға үндегені байқалады, мысалы, «Шешуі» өлеңінде бір сөйлемде бірқатар рационалды пайымдарды насихаттаған:

*Есті адам – қанағатты. Қанағатты адам тиянақты.
Тиянақты адам көнтерлі. Көнтерлі адам қайғысыз.
Қайғысыз адам бақытты.*

Ендеше есті адам бақытты болады [15, 22 б.] – деген пайымды жасайды.

Бүгінгі таңда, жаһандану заманындағы әлеуметтік, геосаяси үрдістердің ықпалдарымен ақпараттық қоғамды дамыту үлгілері арқылы жекелеген мемлекеттердегі ішкі тұрақтылықты олардың азаматтары арасында рухани тұғырларын әлсіретуге әрекет жасайтын деструктивті діни ағымдардың кері әсерлері түрлі бейнеде орын алғаны жасырын емес.

Мәселен, қазақ халқының ежелгі салт-дәстүрлерін сақ дәуірлері мен көне түрік тайпалары құрамында орныққан мемлекеттік жүйесінде байырғы танымдық дәстүр мен ережелер дәріптелген, салт-дәстүр арқылы гносеологиялық, аксиологиялық тұрғыдан маңызды факторға айналған өткен ата-баба дәстүрі бойынша Құран бағыштау рәсімдері жалғасын табуда.

Ақын Мәшһүр Жүсіптің «**Жеті жетім**» өлеңінде біршама пайымда насихаттар жазылған, деструктивті діни ағымдардың ұстанымдарында Құран бағыштау дәстүріне қарсы келетін түсініктерге насихат ретінде келесі өлең шумағында мәтін қамтылған:

*Бір үйде оқылмаса Құран – кітап,
О дағы жетімдікке болған хисап (есеп).
Жаранлар, сақтаныңдар осындайдан
Күнәсы ауыр болад үтір-гисап!*

Сонымен қатар, әлеуметтік топтардың кейбір бөлігінде діндегі «әсіре діншілдік» ұғымы туралы қоғамда жиі талқыланып, сыртқы келбеті дін ұстанушы ретінде ұқсайтындар тарапынан түрлі келеңсіз оқиғалар туралы күнделікті өмірде белең алатын «исламофобия» үрдістері орын алуда.

Осы тақырып аясында ғұлама «**Мәшһүр Жүсіп уағызы**» өлеңінде мұсылманшылықтың бейнесі ретінде шынайы дін ұстанушының сипатына мән беріп, өлең сөзінде келесі мысалмен сипаттайды: *Мұсылманшылықта болу керек. Бұл мұсылманшылық деген немен болады: уағдаға опалы болуменен, пайда менен залал таласып келгенде, залалға өзі шыдап қалып, пайданы басқаға қиюменен (болады).*

Адамзат тарихындағы бірегейлік ұстанымдары мен қоғамдағы әлеуметтік келісімді насихаттайтын мәтіндер қатарында ғұламаның келесі өлеңінде бірқатар маңызды тақырып аясында ой-толғамдары баяндалған:

*Асылы адамзат: Адам ата, Хауа анадан өрбіген жан бәрі
бір кісінің тұқымы екендігін білісіп, бір-біріне жаны ашып,
артығы болса, ауысып, қажеті (хажаты) болса, берісіп,
кем-кетігін көрісіп, ысхаутылығы, омырауаттылығы болуменен
болады. Бұлардың бір де бірі жоқ, құр намаз оқып, ораза
тұтқанмен, домалақ-домалақ тасты жіпке тізіп алып санауменен
мұсылманшылық табылмайды [16, 44 б.].*

Мәшһүр Жүсіптің «**Бір жаратқан Алланың – сегіз сипаты бірлән танымақ**» өлеңінде Жаратушының сипаттары жайында өлең-шумақта бірнеше насихаттары қамтылған:

*Бір Алла – серігі жоқ, жалғыз өзі,
Оның жоқ ата-ана, ұғлы-қызы.
Тумайды, өзі ешкімнен туылмады,
Осылай «Кул һуа Алла» - Құран сөзі.*

*Ол Алла жисім жауһар – зариз емес,
Боларға басқа-басқа бөлектенбес.
Алланы еш нәрсеге ұқсатуға
Еш нәрсе оған ұқсап, жөні келмес! [17, 103 б.].*

Мәшһүр Жүсіптің «**Толқын**» атты шығармасында ағартушылық бағыттағы аксиологиялық маңызды ой-түйіндерінде келесі мәтінде білім алу, еңбектенуге арналған насихаттары жазылған:

*Алла адамды жаратты артық зерек,
Өзгеден ерекше қып оқшау бөлек.
Ақылыңа сыйғанды алып ұста-дағы,
Ақылға сыймағанды қылма керек.*

*«Баяғыда болыпты Адам-ата,
Мен – адаммын: сол болдым!» - деу зор қате.
«Оқу бар, молда бар», - деп, алас ұрып,
Уыз жаста болдық қой көп миқата [18, 23 б.].*

М.Ж. Көпейұлының «**Тіршілік қамы**» өлеңінде тұлғаның мұралық идеялары жастар арасында әлеуметтік белсенділік пен рационалды пайымдарды насихаттауға арналған ұстанымдары қамтылған жазбалары мысалға келтірілген:

*Өнерге ғылым-білім кірген жақсы,
Өткізбе жігіт жасыт байқамастан.
Білімге ие болсаң шын табарсың,
Бала қып жұмыртқаны шайқамастан.*

*Күткен соң іс ақырын бір Құдайдан,
Алдыға өзі келер, байламастан.
Әділдік, туралықта тұрғаннан соң,
Кеңесте би боларсың сайламастан [19, 185 б.].*

«Жан иесі өліп, ғарасатқа қайта тіріліп, Ғаззіл ан хазірет илан үмбеттеріне таласып, имам Ағзам илан имам Шафқа жүгінгені» өлең мазмұнында исламдағы сүнниттік бағытты ұстанушы жамағат өкілдеріне атақты екі мазхаб имамдары саналатын имам Ағзам мен имам Шафиғидің діни жолдарының дұрыстығы және ақиқатқа жақындығы баяндалған. Қазіргі таңда, ислам тарихы және діни топтар туралы көптеген ғылыми әдебиеттерде деструктивті ағымдар мен экстремистік топтар сүнниттік сенімді насихаттайтын төрт мазхабтарды қабылдамайтыны белгілі. Осыған орай, мазхабтар туралы ақын шығармасында дәйекті өсиет-мұралық мәліметтер қамтылған:

*Дүниеде мазһаб болған төрт имамы,
Махшардың төрт жағына қойған, әні!
Алдына имамлардың жібереді,
Әркімнің болса сонда дау-жанжалы.*

*Төртеуі махшарда болар қазы,
Сұрайды әр пенденің болса ғарызы.
Алдына имам Ағзам айтыспаққа,
Барарлар бұл екеуі болып разы.*

*Расул мен Ғазірейілдің Ағзам көріп,
Расулға сәлем берер тағзым қылып.
Имамға дағуаларын айтпақ болып,
Екеуі отыра қалар түп жүгініп.*

*Төрт имам қиямет күні болар қазы,
Көбінен-тәуір болар сөздің-азы!*

*Салауат ертелі кеш айтып жүрсең,
Мұхаммед расул Алла болар разы [20, 300-301-314 бб.].*

М.Ж. Көпейұлының «**Алла тағаланың өлеңі**» атты шығармасында келесі мәтіндегі танымдық пайымдар мен рухани өлшемдер жайында ұғынықты салыстыру деректері баяндалған: *Біреу кедей болса: «Құдай кедей қылды». Біреу жаман болса: «Құдай жаман қылды». Біреу надан болса: «Қайтсін, Құдай надан қылды»* - деу. Мұндай сөздер Құдайды жамандаған болады. Не тапса, әркім өз пиғылынан, өз кәсібінен таппақ. Құдай ешкімді зорлықпен кедей қылмайды, ешкімді зорлықпен жаман қылмайды, ешкімді зорлықпен надан қылмайды.

Құдай бермейтұғын сараң емес, сақтай алмайтын осал емес. Не кемшілік болса, пенденің өз пейілінен, өз осалдығынан [21, 81 б.], деген қорытынды пікірлері жазылған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «**Нәпсінді атқа мінгізбе**» өлеңінде әлеуметтік әділдік тақырып аясында білім, ғылымды игерген адамдардың әлеуметтік ортадағы орны мен беделі болатынын назарға салып, ақын шығармасында бірқатар рационалды пайымдар қамтылған:

*Ғылым біл, жұмыс істе, оған серік,
Жарлыға – мал, бұл ғылым – байға көрік.
Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,
Өлік біл, оны жан деп білме тірік.*

*Кеңдікпен өтсін десең ерте-кешің,
Бір іске жұртқа ұнайтын сарп қыл күшің.
Өнермен жұрт аузына ілініп бақ,
Ұнамды охотникке болсын ісің [22, 59 б.].*

Қорытындап айтқанда, ғұламаның шығармашылығындағы рухани-өнегелік мұраның бірқатар бөлігі діни наным-сенімдегі дәстүрлі танымды қалыптастыру мен дәріптеуге бағытталғаны сөзсіз анық. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өлеңдерінде діндегі

«ұстамдылық, дәстүршілік, парасаттылық, жасампаздық» пайымдар арқылы ислам дініндегі басты тақырыптарға арналған, соның ішінде діни сенімдегі парасаттылық, ағартушылық, білім мен ғылыми пайымның басты ұстанымдары ретінде ислам дініндегі Құран кітабының өсиеттерін насихаттау үшін өлең мәтінінде ой-толғамдарын жинақтаған. М.Ж. Көпейұлының еңбектерінде дәстүрлі діни танымдағы көптеген категориялар арқылы рухани-өнегелік мұралар дәріптелген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/24938>
2. <https://bilim-all.kz/olen/129-Mashhurdin-ozin-tanystyruy>
3. Садықов Е.Т., Жүсіпов Н.Қ., Токмұхамедов С.Е. Мәшһүр Жүсіптің тарихи мұрасы // «Отан тарихы», №3 (99), 2022.
4. <https://e-history.kz/kz/news/show/338782>
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Энциклопедия. – Павлодар: ЭКО, 2010. – 704 б.
6. Д.Ысқақұлы, Б.Ысқақ Мәшһүр Жүсіптің ой өрімі: монография. – Павлодар: Кереку, 2010. – 24, 26 бб.
7. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы, «Алаш», 2005. – 194-195 бб.
8. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы, «Алаш», 2005. – 210 б.
9. Әсет Пазылов. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларындағы адамзаттың пайда болуы. <https://abai.kz/post/8086>
10. Әсет Пазылов/ «Мәшһүр Жүсіп және дін қағидастары». – Шымкент: «Нұрдана-LTD» баспасы, 2013 – 240 бет.
11. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: «ЭКО» 2013. – Т. 3 – 24 б.
12. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: «ЭКО» 2013. – Т. 3 – 20, 144, 34 бб.
13. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Ит дүние. Таңдамалылары. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 39-40 бб.
14. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. 2-том. – Алматы: «Алаш», 2003. – 9-11 бб.

15. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. 1-том. – Алматы: «Алаш», 2003. – 22 б.

16. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – Алматы, «Ел-шежіре», 2010. – 44 б.

17. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Төртінші кітап / Құрастырып баспаға дайындаған Т.Е. Қыдыр. – Алматы, 2023. – 103 бет.

18. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 2 том. – 23 б.

19. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Бірінші кітап / Құрастырып баспаға дайындаған Ж. Салтықова. – Алматы, 2023. – 185 бет.

20. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 2 том. – 300-301-314 бб.

21. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 81 бет.

22. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Бірінші кітап / Құрастырып баспаға дайындаған Ж. Салтықова. – Алматы, 2023. – 59 бет.

Ишмаханов Ж:Ж.

XIX-XX ҒҒ. АРАЛЫҒЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ДІНИ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫҢ МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ МҰРАСЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Адамзат тарихында қоғамды дамуға дәріптеуші ағартушылық құбылысының мәні ерекше. Бұл идея XIII-XIX ғ.ғ. батыс Еуропада бастау алғанымен, идеялық тұрғыда көне грек, қытай, үнді т.б өркениеттерде бастау алғаны баршамызға мәлім. Батыста қозғалысқа ие болып, Еуропа қоғамын түбегейлі өзгеріске әкелген ағартушылық қозғалысы қазақ даласына өз әсерін тигізді.

Қазақ халқының бай мұрасындағы діни ағартушылық құндылықтарды зерттеуде аса бай және ауқымды материалдарға кезігеміз. Өкінішке орай, бүгінгі таңда, заманауи аудиторияға қол жетімді және жастар тілінде жеткізудің кемшін тұстары жоқ емес. Жалпы діни ағартушылық мұраның түп тамырын зерттеуде, тарихта отаршылдық саясаты әрекетінің орны толмас ізін қалдырған Ресей империясының басқыншылық әрекетіне қарсы тұру, халықты бірлікке шақыра отырып иісі мұсылман халықтардың саяси күресі жолындағы идеялық бірлікті, ағартушылық жолындағы өзара қарым қатынасының дамуы сатысын байқауға болады. Сондай ақ, XIX ғ. аяғы-XX ғ. басындағы жоғарыдағы аталған мәселелер ағартушылық саласындағы тұлғалардың шығармашылығындағы өзара ықпалдың арта түсуіне жол ашылды. Сонымен қатар шығыс батыс әлеміндегі, оқу білімі, мәдениеті мен тәжірибесі озық болған өзге жұрттың шығармашылығын көпшілікке танытуға ұмтылу, аудару арқылы үйрену, тәжірибе алмасу, өзіндік даму жолын жетілдіру

байқалады. Осылайша ұлтымыздың ағартушыларының отаршылдық дәуірдегі қайраткерлігі мен ізденісі, өзара ой үндестігі мен қарым-қатынасын бағдарлау, ағартушылар идеяларының сабақтастығы мен байланысын зерттеудің алғы шарты болып табылады.

XIX ғ. аяғы мен XX-шы ғасырдың басындағы негізгі ерекшеліктердің бірі қоғамдағы орын алған өзгерістердің жылдамдығы, ықпалы және нәтижесі. Бұл өзгерістер тек қоғам құрылысында ғана емес, ұлттың тұрмысынан бастап, жалпы дүниетанымдық ұстанымдарына тікелей әсер етті. Ұлт санасының, болмысының сақталуына, өзіндік бірегейлігі мен қайталанбас мәдениетінің сақталуына ұлт ағартушыларының ықпалы орасан зор еді. Осындай салалардың бірі діни дүниетаным арқылы насихатталған ағартушылық бағыттағы шығармашылық деп айтуға болады. Әрине, руханиятқа түгелдей әсерін тигізіп отырған шығармашылық кеңінен қанат жайып, еркін тарала қойды деп айта алмаймыз, керісінше, түрлі кедергілер мен қарама қайшылықтарға тап болып, аяқтарына тұсау ілінгені белгілі. Осыған сай, шығармашылық тақырыптарының да, өзіндік жасампаздығының да, жаңа таралу тәсілдері мен әдістерінің өзгерістерге ұшырап отырғанын байқауға болады. Мұндай сипатты біз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының да, Шәкәрім Құдайбердіұлының да өзге де ұлт зиялыларының еңбектерінде байқаймыз. Отырықшы өмір салтының орнауы, ең алдымен зиялы қауымның жаңа көзқарастар мен жаһандық мәдениеттің бағытымен санасуына, сараптап саралау арқылы дамуына әсерін тигізді. Бұл туралы отандық зерттеулерде де өзіндік зерттеулер кездеседі (Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., 2017).

Халқымыздың тарихы, мәдениеті, және әлеуметтік саяси өмірінде діни руханияттың, діни дүниетанымның алатын орны орасан зор. Діни таным, ұлт тамырымен, оның дүниетанымы, мәдени құндылықтарымен біте қайнасқан ажырамас құндылық.

Сөзімізге дәлел ретінде, қоғамымыздың кез келген кезеңіндегі ауызша және жазбаша мұраларымызда, тіл, руханият, ой сана салаларында ислам құндылықтарының орны ерекше. Зерттеуге негіз болған ағартушылар мұрасында да діни құндылықтар ерекше насихатталған. Бұл діни құндылықтардың қазақ болмысындағы көрінісі 12 ғасырға жуық кезенді қамтиды. Сондай-ақ дәстүрлі түркілік дүниетаным өзінің болмысын бүгінгі таңда да синтез немесе симбиоз түрінде сақтап келген. Бұл туралы академик Ғ.Есім діни ағартушылық бағыттағы ой сананың дамуын бірнеше бағытта анықтайды:

➤ алғашқысы діни ағартушылық салаға байланысты ұлт әдебиетіндегі ой сана мәселесінің, жыр дастандарда, фольклор, ауызшы және жазбаша әдебиеттің барлық түрлерінде, сонымен қатар түрлі өнер түрлері мен архитекторлық салаларда көрініс табуы;

➤ келесі көрінісі жалпы халық арасындағы білім беру қызметіне тікелей байланысты;

➤ тәрбие, көркем мінез, тұлға кемелденуі мәселелерімен тікелей байланысты;

➤ құқық мәселесімен терең байланысты болуы (Ғ.Есім, 2010).

Зерттеу барысында діни ағартушылық ой сананың негізгі функцияларын талдауда, оның ұлт руханиятындағы орны мен маңызына терең тоқталған. Негізгі функцияларының бірден бір көрінісі ретінде ұлттық сананың қалыптасуындағы, тіптен идея мен идеологияның қалыптасуына тікелей әсер етуші фактор екенін баяндаған. Сондай ақ тарихымыздағы діни ағартушылық сананың ерекшелігі, артықшылығы ретінде, діни дүниетаным бағытындағы рационалды ойлау жүйесінің қалыптасқанын, оның даму бағытының жолдары сонау рационализмнің өкілдері Платон, Аристотель, әл Фарабиден басталған, ұлт ұстаздары Абай, Шәкәрім сынды, өзге де зиялы тұлғалардың

шығармашылығын айшықтайды. Жалпы, қазақ руханиятының кеңістігі өте ауқымды болғанымен, бір бірімен тығыз байланысты, біртұтас кешен екені мәлім. Руханият саласының қай саласы болмасын, ақын жыраулар, айтыскер шешендер, зиялы қауымның негізгі шығармашылығы осы көріністі сипаттайды. Мәселен, халқымыздың ауыз әдебиеті және жазба әдебиетінің 19ғ. аяғы мен 20ғ. басындағы діни ағартушылық тақырыбын қозғаған ақын жыраулар еңбегі «алтын көпір» қызметін атқарды деп айтуға негіз бар. Бұл бағыттағы руханият кілтін қорғаушылар қатарына көптеген ерен еңбек авторларын, ұлт зиялыларын көрсетуге болады, солардың бір қатары Уәлихан Қалижанұлы, Ақмолла Мұхамедиярұлы, Ыбырай Алтынсарин, Әбубәкір Кердері, Нұржан Наушабайұлын, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлын, Шәкәрім Құдайбердіұлын, Мақыш Қалтайұлын (Қалижанұлы У, 1998) жатқызады. Сонымен қатар бұл тізімді діни ағартушылық саласындағы Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Ақтан керейұлы, Ғұмар Қарашынды өзге де көптеген саңлақтарымызды қосуға болады.

Ағартушылық дәуір көне грек, үнді, қытай, түркі сияқты ежелгі өркениеттерден бастау алғандығы тарихтан белгілі. Дегенмен нақты кезең ретінде XIII-XIX ғасырлардағы идеялық ағымды айтып жатады. Себебі сол ғасырдың адамдары өз уақытын ақыл парасат пен ағарту жүз жылдығы деп атады. Бұл кезеңде адам ақыл-парасатының қабілеті ескеріліп, шіркеу басымдылығы, христиандық діни догманың сынға ұшыраған кезеңі еді. «Ағартушылық» ұғымын айшықтауда, Қалижанұлының еңбектерінде бұл дәуірдегі қоғамның ғылым мен білімге деген құлшынысын, ғылыми танымның тұтас ұрпақты қамтыған құбылыс екендігін атайды. Ағартушылық өкілдерінің кемел үлгілік сипатында, ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылым білімге деген дамытушылық қызметтері, әлеуметтік кемшіліктерді түзеуге, оның біртұтас қалпына, бол-

мысына әсер етуге бағытталған қоғамдық саяси ағым ретінде көрсетеді. (Қалижанұлы,1998),

Ғасырлар бойы қалыптасқан қиял мен аңызға сенетін мифологиялық таным тарих қойнауына кетіп, философиялық ойлау мен ғылыми таным алдыға шықты. Феодалдық басқару формасы езгіге ұшырап, қоғамдық теңдік пен жеке бас бостындығы насихатталып, төменгі тап өкілдерінен көптеген гуманистер шықты. Бұл ағартушылық тек санада емес, эстетикалық санада да көрініс тапты. Кезіндегі шіркеулік каноннан шыға алмаған эстетикалық ой пікір, ағарту дәуірінде жаңа бағыттарға қол жеткізді. XIII ғасыр өнері нақты шынайы бейнелеуге көңіл аударды. Бұл көріністі сол кезеңдегі суретшілер, мүсіншілер мен жазушыладың шығармашылығынан байқауға болады. Жалпы дәуіріміздегі қоғамның кез келген саласына жойқын өзгерістер әкелген ағартушылық кезеңін зерттегенде, саяси әлеуметтік салада болсын, философиялық, әдеби, педагогикалық т.с.с бағытына әсер еткен ойшылдар ретінде либерализм ілімінің негізін қалыптастырған, Дж. Локкты (1632-1704 жж.), әдебиет саласындағы жаңашылдыққа жол ашқан Дидро, Вольтер, Руссо, Юм, Смит сынды ойшылдарды атап өтуге болмайды. Ағартушылық ықпалы әлемге таралған ерекше құбылыс ретінде, адамзатты қараңғылықтан құтқарған, ғылым мен білімді насихаттаған қызметі, қазақ философиясының да дамуына жол ашты. 19шы ғасырдан қазақ даласында кеңінен етек жая бастаған бағыт ретінде Ш.Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы сынды өкілдерінің орны ерекше. Дегенмен, барымызды зерделеп, жоғымызды түгендеуге жол ашқан, жаңа ғасыр табылдырығында қазақ зиялыларының еңбектері мен негізгі идеяларының құны мен тәліміне, тәрбиесі мен руханиятына деген жаңа зерттеулік әдістер мен көзқарастар қалыптасқаны қуантады. Себебі, жоғарыда аталған зиялы өауым өкілдерінің еңбектерінің бағасы мен маңызы, өткен заманның

көзқарасы мен ықпалы арқылы талданып, бұрмаланып келгендігі ащы да болса ақиқат, сонымен қатар қатаң тыйым салынып келген діни мазмұндағы әдебиеттің, шығарма еңбектерінің қарасы тарих қатпарларынан шықпағандыға да жасырын емес. Кеңестік кезеңдегі идеологияның басөыншылғы мен атеисттік сананың кертартпалығының салдарынан өзгеріске ұшыраған шығармашылықтардың, қазіргі таңдағы рухани жаңғырып, ұлттық жадыны сақтаудағы, соның ішіндегі діни руханият кеңістігіндегі, өзіндік иммунитетке ие болудағы маңызы ауадай қажет. Бұл туралы Ш.Әділбаева еңбегіндегі зерттеуге сүйенуге болады. Жетінші ғасырдан бері қазақ даласына енген ислам өркениетінің бай мұрасының өкілдері Ахмет Игүнеки, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Аахмет Иассауи сынды діни ағартушылық мұраларына тоқталуға болады. Ислам дінінің қазақ халқының мәдениеті мен болмысына тұтастай үйлесімділігі туралы автор: хадис ғұрыпқа, сүннет салтқа айналған деп тұжырымдайды. (Әділбаева, 2011)

Қазақ ағартушылары өз шығармашылығында оқу-ағарту және тәрбие мәселесіне айрықша тоқталады. Медреселерде жүргізелетін діни оқу қазақтардың мәдениет пен білімге деген қажеттілігін қанағаттандыра алмады. Мектептер мен оқу орындарын кеңейтіп, оларды басқа негізге сүйеніп қайта құру қажеттілігі туындады

Қазақ даласындағы ағартушылық идеяларды дәріптеуші ретінде, алдымен Шоқан, Ыбырай, Абай, Мәшһүр Жүсіп секілді ұлы ғұламаларды айтамыз. Бұл ұлағатты ұстаздар бабалар мұрасын зерттеуші, халық жәдігерлерін зерттеп зерделеуге үлес қосқан ағартушы қайраткерлер ретінде ел жадында сақталды. Олардан қалған өшпес рухани мұралардың арасында ислам діні жөніндегі пікірлері, көзқарастары бүгінгі ұрпақтың назар аударуына әбден тұрарлық деректер болып табылады.

Шоқан Уәлиханов мұрасында қазақ даласындағы Ислам мәдениетінің таралу ерекшелігі мен дәстүрлі дүниетанымға

әсері, ықпалы жан жақты қарастырылған. Ғалым мұсылмандық құндылықтың халық арасына таралуын, насихатталуын орнығуын өз еңбектерінде аса білгірлікпен талдайды. Шоқанның ағартушылықпен айналысып, діндарлықтан алыс болғаны тарихтан белгілі. Оның тұлғалық бітімі, ағартушылық болмысы қалыптасып келе жатқан кезде қазақ жеріне Ислам діні әлі тарап кеткен жоқ болатын. «Мұсылмандық әзірше біздің сүйегіміз бен қанымызға сіңіп бола қойған жоқ. Қазақтардың арасында әлі Мұхамедтің атын білмейтіндер көп... қасиетті Нестор заманында Русьте болған сияқты, енді біздің сахарада да қазір қос дін дәуірі болып жүр», – деп жазады ол (Уалиханов, 1985а:197).

Алғашқы ағартушылар Шоқан, Абай, Ыбырай заманында Ислам дінін таратуға патша өкіметі, жергілікті ел билеушілер, сондай-ақ қожа-молдалар тарапынан орасан мол күш-жігер жұмсалып жатқанымен, ол әлі қазақ жеріне қанат жайып үлгермеген еді. Дегенмен бұл кезеңде қазақ арасына діни насихаттастың қарқынды да қарымды жүргізіле бастаған еді. Шоқан Уәлиханов қазақ даласына татар молдаларының таратып жүрген діни насихатының халыққа тигізіп жүрген зиянын баса айтады. Халық санасын дүмшелікпен улаған бұл молдалардың уағыз-насихатын «ой мен сезімнің дамуын тежейтін өлі схоластикадан басқа ештеңе әкелмейді», – деп көрсетеді (Уалиханов, 1985а:71). Сондай-ақ ғалым халықтың мұсылмандық дүниетанымды толық қабылдамаған бейнесін, кейбір орыс зиялыларының христиандық бағытқа тарту әрекеттерінің болғанын баяндап, мұндай сорақы әрекетті айыптайды.

Қазақ халқының болашағы, елдің бағыт бағдары қандай болу керек деген сұрақ ағартушылардың ең негізгі толғандырған мәселесі еді. Себебі ұлт болашағында ислам әлемімен байланысты нығайту ма әлде Еуропаға бағыт ұстап орыспен болған дұрыс па деген таңдау болды. Ұлт зиялылары үшін бұл

сұрақтарға нақты, дұрыс жауап табу күн тәртібінде тұрды. Бұл туралы Шоқан «Қазір ескі мен жаңаның арасында бірден байқала қоймайтын, бірақ өте қатал күрес жүріп жатыр. Бірі – мұсылмандық Шығысқа, екіншісі – орысқа еліктейді», – деп жазды (Уалиханов, 1985 б:80).

Елдің болашағы үшін маңызды өзекті мәселеге Шоқанда ағартушы ретінде өзінің дұрыс жауабында берді. Көршілес орналасқан орыс империясының күші мен мәдениетін ескере отырып, ғалым орыс мәдениетінің озық үлгілерінен үйренуді жөн санап, «тым ұлтшыл», «тым орысшыл» немесе «тым шығысшыл» болмай, Батыс пен Шығыстың мәдениетінің дамуға үлес қосатын пайдалы, позитивті қырларын алуды құптады. Ғалым жабайы ұлтшылдықтан гөрі, ұлттық қасиетті жоғары қоятын ұлтжандылықты дәріптеді.

Шоқанның ағартушылық идеяларын, дінге қатысты көз-қарасын қазақтың ұлы ағартушысы, ұлт ұстазы Ыбырай Алтынсары да жақсы білді. Ыбырай ағартушылар сияқты қазақ халқының болашағы мен тарихына, тағдыры мен әлеуметтік, рухани мәселелеріне мықтап көңіл бөлді. Ыбырай ғалым, ұлы ұстаз һәм ағартушы болды. Қазақтың ағартушылық тарихында мешіт медресенің рөлі ерекше. XIX ғ алғашқы ширегіне дейін қазақ даласында діни оқу өрісі медресемен шектелсе, ағартушы Ыбырай өз кезеңінде мектептер ашып, онда прогресс пен өркендеуге негіз болатын оқыту ісін жолға қойды.

Қазақ Ыбырай Алтынсаринді ғалым, ағартушы педагог, жазушы, акын, этнограф ретінде таниды. Ғалым қазақ дәстүріндегі ислами құндылықтарды құрметтеп, діни сарындағы өлеңдер мен діни тақырыпта еңбектер жазды. Құдыреті шексіз Аллаға сеніп, өлең жолдарын Жаратқанның атымен бастағанында байқауға болады. Дегенмен Ыбырай халық арасында дүмше молдалардың ағартушылыққа сай емес үгіт-насихаттарын сынап, көптеген надандыққа жетелейтін көзқарастарына қарсы

шықты. Ал мұндай жағдайлар ғалымның дәуірінде көп кездесті. Қазақтың болашағы мен дәстүрлі дүниетанымына кері әсер ететін дүмшелік құбылысына қазақ зиялы-ағартушылары түгел қарсы шықты.

Ыбырай ақын-жазушылық, оқу ағартушылық қабілетінен бөлек, дін ғылымын шариғат заңдылықтарын, фикһ ілімінде жақсы білген. Бұған дәлел ретінде ғалымның «Мұсылмандықтың тұтқасы» («Шариғат-ул-ислам») еңбегін айтуға болады. Ыбырайдың бұл еңбекті жазуының екі себебі бар. Бірінші себебі, діни тақырыпта жазылған «Калем шариф», «Иманшарт» сияқты еңбектер араб тілінде жазылғандықтан, оның мағынасын мұғалім де шәкіртте толық білмегендіктен, медресе жүйесінде бұл діни оқулықтар тек қана жатталумен ғана шектелді. Сәйкесінше дүмше молдалар діни оқулықтардың мәнін түсінбей, діни қағидаларды өздерінше бұрмалап, халық арасында түсінбеушіліктің белең алуына себепкер болды. Ал екінші себебі, ХІХ ғ. ІІ жартысында ел аумағындағы діни оқулықтардың басым көпшілігі Қазан, Уфа қалаларынан басылып шықты. Діни оқулықты басып шығарушы дін оқыған татар молдалары болғандықтан қазақ тілінің болмысына татар тілі араласып, тілдің шұбарлануына көп әсерін тигізді. Шоқан, Абай, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп сияқты қазақ ағартушылары ұлт тілінің тазалығы үшін күресті.

Бұл жөнінде ағартушы Шоқан Уәлиханов «орыс халқының византиялық дәуірді өткені тәрізді, татар дәуірін бастан кешіру сияқты қатерлі белес тұр» – десе, ұлт ұстазы Ыбырай Алтынсары «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінің кіріспесінде «...біріншіден қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақ арасында жазба татар тілінің орынсыз етек алуына жол бермеу үшін осы оқу құралын құрастыруға кірістім» – дейді (Алтынсарин, 1884а:78).

Ағартушы Ыбырай Алтынсарының бұл еңбегінің мәні ерекше, һәм өзекті. Бірінші ерекшелігі, ислам шарифатындағы, құқық жүйесіндегі ұғымдар мен діни терминдерді қазақ тілінде сөйлетіп, түсінік беру болса, екінші мәні діни терминдердің мән-мағынасын ашуға зер салуында, үшіншіден (ең бастысы) шарифат заңын өмір тіршілігімен, адам тәрбиесімен тығыз байланыстыра талдауында болып отыр. Ол діннің өзін тәрбиенің құралы деп қарады. Мысалы, Ыбырай осы кітаптың кіріспесінде «Имансыз еткен жақсылықтың пайдасы жоқ... мәселен, біреу намаз оқыса да, ол намаздың көңілі дұрысталмаса, әлбетте ол намаз болып табылмайды» деп адамның не нәрсеге болса да берік сенімі жүректен терең орын алмаса, ол нәтиже бермейді деген қорытынды жасайды. Екінші, Ыбырай мұсылмандықтың бес парызының бірі ораза тұту, намаз оқу болса, оны да жұртты алдау үшін немесе құдай алдындағы парызымды өтей салып, жұртқа мұсылман болып көрінейінші деген айла-әрекетпен іске асырудың өзі күнә деп түсіндіреді. Үшінші, көңілдегі жақсылық-жамандық ниеттер сол адамның іс әрекеті арқылы сыртқа көрінеді. Қашан да иман мен дін мәнісін шын көңілдің адалдығымен насихаттағанда ғана ол құдайдың сүйген құлы болады, онсыз тілдің ұшымен дінді өтірік насихаттау күпірлік деп түсіндіреді.

Ыбырайдың мектеп ашып, қазақ жастарын ғылым-білімге тәрбилеу басты мақсаты болса, мұндай идеяны әр өлең жолдарында насихаттаушы хакім Абайды да қарастырған жөн. Хакім Абайдың пікірінше ағартушылық идеяның тез тамыр жаюуы сол қоғамның даму деңгейіне байланысты. Себебі ойшылдың танымына сәйкес, халықтың санасы тұрмыс тіршіліген жоғары тұрып, келешекті уайымдайтын хәлде ғана ғылым мен мәдениетке ұмтылады деп топшылайды. Абайдың негізгі арманы һәм тура жол ретінде көршілес орыстың тілі мен ғылымын игеру арқылы, дамыған батыстың мәдениеті мен ағартушылық

әлеміне ие болу болатын. Тіпті бұл мақсатқа жету үшін ғұлама орыс тілін игеріп, олардың поэзия прозасымен танысып, сондай ақ әлем ойшылдары Гете, Байрон мұрасымен сусындады. Көне грек абызы Сократтан бастап Еуропаның бай философиялық мұрасымен жіті танысты. Орыстың ғылымын, тілін үйренуді насихаттағанымен, орыс шенеуніктерінің алдында жорғалай жүгіріп, құлдық сананың алдын алуды да үйретіп бақты.

Адамның білім алу жолында көп қажыр-қайрат пен сабырдың берері мол. Ғылым жолында жүрген шәкірттердің жігері мұқалмас үшін олардың құқықтары мен тілектері де есерілуі тиіс дейді ойшыл. Тіпті ата анасының баласын зорлықпен берген молданың оқыту жүйесін де сынап тастайды.

Оқу-ағарту ісінің дамуы мен өрбуі хакімнің ойынша, үкімет пен оның бөлетін қаржысына байланысты реттеледі. Олай болмаған жағдай да жақсы тілек сөз жүзінде қалмақшы. Ойшылдың қырық бірінші «қара сөзі» тәрбиенің мәні мен ел билеген басшыларға арналады. Бұл қара сөзінде жастарды ғылым мен білімге демеп отыратын, қолында билігі, есепсіз байлығы бар адам керек дейді ол. Абайдың бұл ойы еуропалық ағартушылардың «оқымысты монарх» идеясымен үндес келеді. Қырық бірінші сөзінде Абай өзінің екі ойын айтады: «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек... Екінші – ол адам есепсіз бай боларға керек»... (Абай, 1986в:158)

Хакім Абайды да, ұлт ұстазы Ыбырайды да ағартушылық пен ұлт тәрбиесінің болашағы жиі толғандырады. Абайдың «Қара сөздері» ғылым мен білімнің шамшырағына, моральдық құндылықтар мен өнердің ерекшеліктеріне толы болды. Халқының мүшкіл жағдайы мен сауатсыз хәлі ойшылдың жаны күйзеледі. Үмітсіз шайтан демекші ұлтының ғылым мен өнерге талпынуы, ақыл-ойының құдіреті дамыған елдер қатарына қосады деп үміттенеді ақын. «Сократқа у ішкізген, Ионна Аркті

отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемітіне көмген кім? Ол – көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та жөнге сал» (Абай, 1986а:100) Халықты тобырға айналдырмас үшін ел болашағы жастарды оқыту қажет және оларға ана тілінде дәріс беру керек дейді Абай. Өйткені ол кездегі оқу жүйесі баланың ұғымына ауыр тиетін араб, парсы тілдерін үйренуге негізделген еді. «Әуелі мал табу керек, онан соң ғараб, пар сы керек», – дегені сол уақыттың шындығын дәл бейнелейді (Абай, 1986б:119

Жоғарыда айтқанымыздай Хакім Абай халықтың мұң мұқтажын ойлаған кемеңгер ойшыл болған. Тіпті өз принциптерін озық демократтық, ағартушылық идеяларға ұштастыра білді. Ойшыл ұлт жанашыры, патриоты, зор гуманист ақын болды. Елінің хал-жайына жаны ашып, оған шын күйіне, күйзеле жыр шертті.

*Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі – қан, бірі май боп екі ұртың,
Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың.
Көрсеқызар келеді байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн – бұртың.
Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың [Абай Құнанбайұлы,
2008:76],*

дегендегі ойшылдың жан дүниесінің күйініші нағыз ұлтжанды ақынға тән толғаныс. Өлең жолдарына мән берсек, хакім Абайдың өз халқының жағдайына жаны ашып, күйзеліп, күйініп айтқанын байқасақ болады. Елін ойлаған нағыз патриоттың, ұлтын сүйген ұлтжандының сөзі. Абай мұрасында жарлы-жақыбайдың сүреңсіз өмірі, кедейдің тауқымет тартқан ғұмыры, ақсүйек байлардың ысырапшыл салты, қайғысыз той салатанатты өмірінің бейнесі өзекті хәм керемет бейнеленген. Азамат ақын ашқан халық қасіретінің бір көрінісі. *«Кедейдің өзі жүрер малын бағып, отыруға отын жоқ үзбей жағып»* - міне, кедей тұрмысы, *«сырмақ қып астына, байының тоқымын, отының басына, төренің қоқымын»*, - міне, болыстың атшабары Масақбайдың үй іші. Ал байлар кәсібі қандай?

Байлар жүр жиган малын қорғалатып,

Өз жүзін, онын беріп алар сатып.

Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,

Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?

Бай мен кедей арасының жер мен көктей ажырағанын байқаған ойшыл әлеуметтік дамудың шартын еңбекпен байланыстырады. Қоғамдағы орта таптың, тіпті ақсүйектер қатарына қосатын еңбектің терең философиялық хәм әлеуметтік мәнін ашып көрсетеді. Абайдың мұрасында еңбектің қоғам прогресінің басты мәні екені айқындалып, халықтың тұрмыс жағдайының негізгі қайнар көзі ретінде баяндалады. Ойшыл еңбектің де жемісін көру үшін темірдей тәртіп пен жүйенің болуын баса айтады. Еңбек ету барысында «жинақылық керек, әрбір жинақылық түбі кеніш болады» деп жүйелі, ұтымды жұмысты насихаттайды. Сондай ақ ғалым ел арасында еңбектен қашып, қол жайып, ас андып жүрген арсыздарды да қатты сыннайды.

Мінер атын, киімін ып-ықшам ғып,

Сымбаттанып, сымпып, тамақ аңдып...

*Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.*

Мұндай арсыз істі қаңғыған бұралқы итке теңеп, тіпті бұдан шығу жолын да көрсетеді

*Еңбекті сат, ар сатып неге керек,
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.*

Абайдың кедейлік өмірден құтқаратын еңбекке қтаысты тұжырымдары Мәшһүр Жүсіп шығармашылығымен сабақтасады. Мәшһүр мұрасының ерекшеліктердің бірі жансызға жан бітіру, деректендіру тәсілін осы өлеңінде қолданып «кедейліктің» бейнесін жасайды.

*Безерленер кедейлік белдеу ұстап,
Бас салар еріншекті ұйқы қостап.
«Құдай салды, мен көндім» дегеннен соң
Сенен қолын үзбейді, жайлап, қыстап.*

*Күн бұрын бекітіп бақ келер жолын,
Үйіңнің белдеуінен ажырат қолын.
Үйіңе кедейлікті бір түнетсең,
Бермейді ел көшкенде жұрттың соңын*

[Көпейұлы М.Ж., 2004:95].

Ақын поэзиясында халықты еріншектіктен, жалқаулықтан құтылуға шақырып, тәртіп пен еңбек етуге насихаттайды. Сондай ақ ғұлама кедейлікке урынбаудың бір жолы ретінде мал табуға үндейді:

*Мал көзде, ертеңді-кеш ұйқыңды бөл,
Кім жұмсаса, ұшып жүр, қайтарма тіл.
Басы білгіш, елгезекке кедейлік жоқ,
Кежірлік – кедейліктің ордасы, біл [Көпейұлы М.Ж.,*

2004:94].

Хакім Абай терең ойдың, ардың ақыны. Шығармасындағы өлең жолдарына мән берсек, мәселенің мәнін жүрек тебіренге тереңнен толғайды. Мұндай терең ұйқасты сыдыртып тез оқу мүмкін емес. Ғалым шығармасы баяу оқып, әр жолдың мәніне үнілуге үндейді. Әр оқыған сайын, жаңа сырға ие болатын құдырке ие. Себебі ойшыл мұрасы жүректен шығып, жүрекке орнайды.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла, –

деген өлең жолдары жоғарыдағы оймызға дәлел бола алады. Оқырманына ойланта жыр шертетін ерекше ақын. Сыншыл реалистік жанрды таңдап, ел мұқтажын жырлап жалғыз қалса да болашақтың жарқын болмысына үміт артатынын мына өлең жолдарынан көруе болады

Өмірдің алды – ыстық, арты – суық,

Алды – ойын, арт жағзы – мұңға жуық [Абай Құнанбайұлы, 2008:28],

Абай шығармасында жастарға арналған оқу-білім, елге қызмет ету, көркем мінез, адамгершілік сияқты құндылықтар кешенді түрде қамтылған. Ойшылдың жас буынға арнаған ірі толғамдарын інісі Шәкәрім жете түйсініп «Жастарға» атты өлеңінде былайша толғанады:

Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық!

Қарауылдар мезгіл зой, тұр, қаралық!

Жүз айтқанмен өзгенің бәрі надан,

Жалыналық Абайға, жүр, баралық!

Білімді сол кісіден ізденелік!

«Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік.

«Өмір зая болмастық өнер үйрет,

Ақылыңды аяма бізге» делік [Құдайбердиев Ш.,

1988:31].

Әкесінен ерте айырылған бала Шәкәрім кішкентайынан атасы Құнанбай мен ағасы Абайдан көп тәлім алғандығын шығармасында жиі баяндайды. Абайдың ғалымдығы мен ағартушылық қасиетін ерекше сипаттап өтеді. Мәселен Абайдың болмысы, ғалымдығы турасында былай деп жырлайды:

*Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық,
Амалы жоқ, айналды енді бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық [Құдайбердиев Ш.,*

1988:33].

Шәкәрім шығармаларында Абайдың өзі жайында, идеялары мен көзқрастарын көп келтіреді. Ойшыл Абайдың қабілеті мен талантына, абыройы мен ұлағатына табынып, оның бейнесін сомдауды мақсат тұтқан деуге болмайды. Керісінше ғалым өзін толғантқан алуан түрлі сұрақтардың жауабын сан Абай мұрасынан тапқан, хакімнің ғибраты мен шығармасына жүгінген.

*... Ақыл, білім, осындай ар жақтарлық,
Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық!
Үзіп-жұлып ұятсыз атанбай-ақ,
Ақылмен жол табалық ел бастарлық!...*

*Бұл елде түк ақыл жоқ, жарасарлық,
Рахым ғып, бір-біріне қарасарлық.
Өз Абайын өздері ұнатпайды,
Шын надан осылар ғой біз қашарлық...*

[Құдайбердиев Ш., 1988:33].

Шәкәрімнің ағартушылық тақырыптағы шығармалары 1879 жылы жазылған «Жастарға» атты өлеңінен басталады. Жалпы ағартушылық идеясы Шәкәрім лирикасының алтын діңгегі болып саналады және бұл сала оның Абаймен және Мәшһүрмен үндестігін танытады. Өзінің «Насихат», «Сынатар сың өзінді»,

«Үш-ақ түрлі өмір бар», «Сен ғылымға...», «Ғылымсыз адам айу ан», «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» сияқты көптеген өлеңдерінде Құдайбердіұлы ағартушылық идеяларын көтереді. Шәкәрім үшін байлықтың ең үлкені – ғылым. Өзінің «Үш-ақ түрлі өмір бар» атты өлеңінде ол адам өміріне «ортаншы өмір» деген ұғымды қолданады. Бұл – адамның жастық шақпен кәріліктің арасындағы белсенді өмірі. Шәкәрімнің айтуынша, міне, осы жыл дары уақытыңды босқа еткізбей, ғылымға үңілсең, одан өзіңе керек қазынаны тауыпала білсең- өмірлік мұратыңа жеткенің. Бас-аяғы үш шумақтан тұратын өлеңнің идеясы – адам баласын, Абай айтқандай, «ер жеткен соң түспеді уысыма» деп өкініште қалдырмау.

Шәкәрім өз шығармаларында Абайдың діни идеяларын толықтырушы, жалғастырушы ретінде көрсетеді. Мәселен Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңіндегі діни идеяға мәндес келетін діни ағартушылық көзқарасын атап өтуге болады.

*Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөз айырмас...
... Алла ішіңді айтқызбай біледі, ойла,
Пендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мұмин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!*

[Құдайбердиев Ш., 1988:93].

– деген жолдар Шәкәрімнің шығармасында былайша сипатталады:

*Бұл кездегі діндердің бәрі нашар,
Ешбірі түзу емес, көңілашар.
Өңкей алдау, жалғанды дінім дейді,
Тексерсең, ойың түгіл жаның сасар.*

*Әлемдегі діндердің түп мақсұты
Үш нәрседі бұлжымай құшақтасар:
Құдай бар, ұждан дұрыс, қиямет шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар*
[Құдайбердиев Ш., 1988:201-202]

деген жолдармен сабақтасады. Діни моральдық құндылық пен сенімнің қасиеті, замана келбеті, Исламдай асыл дін, жалпы, барлық діндердің негізгі ұстанымы екі ұлы ойшылдың шығармасында жасампаз, өміршендігімен ерекше сипатталған.

Жоғарыда келтірген Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінің жалғасында

*«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті», -*

деген шумақ Шәкәрім поэзиясында

*«Құдай бар, ұждан дұрыс, қиямет шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.
Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,
Оны бөліп, дұспандық қару жасар», -*

деген өлең шумақтары тек мәнделсе, идеялас қана емес, сондай ақ әлем философиясындағы сабақтастықты көрсетіп, бабалар мұрасындағы үндестікті көрсетіп тұр.

Ақиқат әлеміне бастаушының бірі – ақыл [Құдайбердіұлы Ш., 2008:85]. Бұл таңғажайып әлемді танып-білуде ақылдың мүмкіндігін пайдаланбай, тек қана соқыр сенімге бас ұруға болмайды. Соқыр сенім туралықтан адастыратын тар жол. Мұны ескерген қазақ ағартушылары «ақиқатты» іздеу мен тануда ақылдың рөлі мен құдыретін ерекшелеп сипаттайды. Хакім Абай бір өлең шумағында:

Ақылдың жетпегені арман емес,

Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, – деп дүниетанымның қайнар көзі ақылда жатқандығын ескеріп, айналаға «кұр мүлгумен» яғни дүмшелікпен баға беруді сынға алады [Мырзахметұлы М., 1994:61]. Абайдың інісі һәм шәкірті Шәкәрім де дүмшелік пен соқыр сенімді сынап, адам санасын тоқырауға ұшырататын кереғар пікірлерді ақыл таразысынан өткізетінін былай баяндайды:

Молдалардың әдісін,

Пайғамбардың хадісін,

Әулиелік жәдісін,

Алмадым ақыл тыйғанын, – деп білдіреді де иман жолында ақылдан таймастық керектігін айтады:

Айтса қандай ғалым зат

Дәлелсіз болса, бәрі ағат [Құдайбердіұлы Ш., 2008:331].,

– деп Шәкәрім ақылмен байланысы жоқ соқыр сенімнің адасушылыққа бастайтынын ескертеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақтың ойшылы, этнографы, шежіретанушысы, ақыны һәм діни қайраткері. Ғалымның айтуынша ақындықта, әулиелікте « бір құдыреттің түртуімен» таң сәріде келген. Дегенмен ойшыл тек тектілік қасиетпен шектелмей, керісінше ғылым қуып, ел аралап жиһанкез ілім сүйгіш ғалымға айналған:

«Бұл Мәшһүр Бұхар барған, Қоқан барған,

Ойым бар: барсам деген онан әрман.

...Жасымнан ғылым іздеп кеткен басым,

Жерімде жүрген, тұрған сөзім қалған» немесе

«Бұхар, Тәшкент, Самарқанд, Түркістанды,

Бір түгіл, үш-төрт барып тамаша еттім.

Нұра жайлап, Есілді қыстау еттім,

Әрлі-берлі Шу менен Сырдан өттім» [Көпеев С., 1994:162]

Жоғарыда келтірген ағартушылардың идеяларымен Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы сабақтастықты атап өтуге болады. Ғалым бар ғұмырын қазақтың отаршылдықтан арылып, ғылым мен дамуда дербес болуын армандаған еді. Ой-шыл еңбектерінде халықты кәсіп үйренуге, жасампаз болуға сондай ақ имандылық пен ізгілікке шақырды.

*Әр істі ойлау керек әуел бастан,
Не пайда өнері жоқ жігіт жастан.
Мәз болма мұнарланып көрінгенге,
Кісі жер жемісі жоқ тау мен тастан
Дос қой деп ішкі сырын түгел айтып,
Опық жеп жүрген жан көп аңдамастан.
Бір өрттен қалмайтұғын қалың қаудай,
Баянсыз бақ-дәулетке болма мастан [Көпейұлы М.Ж.,
1990 б.:28].*

Мәшһүр Жүсіп пікірінше ғылым мен білімнің, яғни ағартушылық жолында ыждаһатты болу тұлғаның белгілі бір интеллектуалды деңгейге жеткізіп, білімнің шыңына жеткізеді. Ғылымға құштар жан әрдайым өзін жетілдіріп, дамытып отыруы тиіс. Ғылымның негізгі миссиясы адамды табиғаттың, қоршаған ортаның құпия сырын ашып, иләһи жүйені тануға мүмкіндік беріп, үздіксіз рухани жетілуге талпындырады.

*Ғылым біл, жұмыс істе оған серік,
Жарлығы мал – бұл, ғылым болар көрік.
Ғылым, білім өнерсіз қадірсізді
Өлік біл, оны жан деп білме тірлік [Көпейұлы М.Ж., 1990 б.:90]*

Ғұлама Мәшһүрдің пікірінше ғылым мен білімді адам мен қоғамның даму үшін қолдану жарқын болашақтың кепілі. Ой-шыл қазақ даласындағы мектептер мен медреселердің көп болуын армандаған, сондай ақ ол білім ордаларының оқу бағдарламасында шәкірттердің ой-өрісін дамытатын және ұлттық болмысты дәріптейтін оқыту әдістерін пайдалану-

ды дәріптеген. Мектеп пен медресе оқу бағдарламасында діни пәндерден бөлек, жаратылыстану бағытындағы пәндерді енгізуді ұсынады. Осындай ағартушылық идеяларымен Мәшһүр Жүсіптің жәдидшілдік бағытпен сабақтастығын байқаймыз. Ғалымның ұлт бірлігін, елдің тұтастығын басты құндылықтық бағдар еткен өмірлік позициясы төменгі жыр жолдарынан анық байқалады:

*Асқынды болып жара-жауырларым,
Тіпті жоқ жазулы істі ауырларым.
Бірлік қыл, басыңды қос, пайдаңды ойла,
Қазағым, қайран халқым, бауырларым*

[Бейсенов Б.Қ., 2002:24].

Қазақ халқы ежелден өнерді бағалаған дара халық. Мұның дәлелі ретінде ақын жыраулар мұрасынан, би-шешендердің тағылымынан көруге болады. Сондай ақ Абай мен Шәкәрімнің поэзиясында да өнер басты тақырыптардың бірі болмақ. Мәшһүр Жүсіп тек ғылым мен білімнің құдыретін сипататумен шектелмей өнердің де адам өміріндегі орнын ерекше сипаттап өтеді.

*Өнерпаз қара жерге салар қайық,
Жаһаннан алар тағылым, қанат жайып.
Әр жердің тамашасын көзбен көріп,
Жастықта сайран етер болып ғайып.
Тұрғанда бойда қуат, жүрген жақсы,
Аяғың бір күн қылдан кетер тайып!
Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ,
Отырып қалмай үйде қыңырайып.
Жүргеннен тіпті қарап пайдалырақ
Бір әріп (харып) сөз үйренсең, кітап жайып.
Тамшыдан тама берсе, дария болар,
Кетпей ме ақырында бір молайып?!
Қылжақтап екі ауылдың арасында*

*Не пайда жүргендеріңнен құр сорайып?!
Бас болып, өнер білсең, тіпті жақсы,
Тамаша болдың жігіт таңғажайып. . .
Білгеннің жүрген жері – бәрі жарық,
Жоламас кем-кетіктік оған айып.
Бұларды айту – бізден, ұстау – сізден,
Ыңғайлы, үлгі аларлық тұрсаң лайық.
Көзіңе көрінгеннен зибрат алсаң,
Ғаламға болдың өзің Еділ-Жайық.
Дариядан көз жеткісіз өткізетін
Боласың өзің кеме, өзің қайық.
Қызға айтып келіндерге байқатамыз,
Түс ашып, сол солай деп не қылайық?!*

[Көпейұлы М.Ж.; 1990 б.:98]

Жалпы ағартушылық бағытты сөзге тиек еткенде діни ағартушылықты тұтас қамтыған жөн. Әдетте ағартушылықтың негізгі идеялары ретінде антропоцентризм мен гуманизм айтылады. Бұл принциптер исламда да негізгі мәнге ие болып, әрдайым насихатталып отырады. Бұған дәлел ретінде құранға негізделген Әл Фараби, Қожа Ахмет Исауи, Абай Құнанбайұлы идеяларындағы «кемел адам» концепциясын айтуға болады. Адамның нәсіліне, ұлтына және жынысына қарамастан бауыр деп қарап, исламдық негізгі ұстанымдардың бірі жақсылықты асырып, жамандықты тыю екендігі мәлім. Зерттеуіміздің өзегі саналатын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарсында адамды микрокосмос ретінде қарастырады және бұл идеясы ислам танымымен сабақтас. Мәшһүр Жүсіп былай дейді: «...Айдай әлемді, жанды, жансыз мақұлықтарды Құдай алты күнде жасап шығарған. Соның өзгесі бір бас та, адам бір бас. Осы дүниені адам көркейпек, құдайдың құдайлығын жұрт көзіне адам түсірмекрлі . Алты күннен соң құдай дәнеме жартапақ емес»

(Көпейұлы, 2003). Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасының ба-
сым бағыты – ағартушылық болғаны белгілі. Шығармаларында
туған халқының мүшкіл жағдайын жырлап, халықтың көштен
қалу себептерін айқындап, дамыған елдердің қатарына
қосылуға негіз болатын ғылым мен білімнің артықшылығын
насихаттады. Жастарды адал еңбек пен кәсіп үйренуге, сауат
ашу мен ізгі қасиеттерді бойға сіңіруге тәрбиеледі. Қазақ ой-
шылдары Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының
діни дүниетанымдық бағытындағы шығармашылығы мен ұлт
зиялысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ағартушылық
көзқарастарын салыстыра зерттеу мақсатында, өзіндік тал-
дау мен фактілерді қарайтын болсақ, мынандай мәліметтерді
келтіруге болады. Бұл тақырыпты қозғаған зерттеушілер ара-
сында Абай мен Мәшһүр Жүсіп кездесулерінің тарихи орын
алғандығы туралы келтірілетін мәліметтерді кездестірміз. Екі
ойшылдың кездесуі туралы, бір бірімен сұхбаттасқандығы ту-
ралы, филология ғылымдарының докторы, сондай ақ Мәшһүр
Жүсіптің тікелей ұрпақтарының бірі болып саналатын Қуандық
Пазылұлы Жүсіпов сұхбатында кездеседі. Қос ойшылдың
шығармашылықтарындағы үндестік пен ортақ тақырыптардың
да табылуы кездейсоқтық емес әрине. Міселен адам бойындағы
кеселдік қасиеттер ретінде «өтірік», «өсек» сынды жағымсыз
қасиеттерді терең сынап, аулақ болуды насихаттайды. Мәселен:
«Терең ой, терең ғылым іздемейді, Өтірік пен өсекті жүндей са-
бап» (Абай) – «Өтірік өрттей лаулап жанып жатыр, Ессіз жұрт
көбелектей барып жатыр. Бірін торғай, біреуін бөдене ғып, Өзі
мен өзін жаулап алып жатыр» (Мәшһүр Жүсіп) (Қазақ тілі мен
әдебиеті, 2005).

Сондай ақ, Абай мен Мәшһүр еңбектерінің имандылық,
ізгілік, тәрбие сынды тақырыптарда қозғаған өлең жырларын-
да да, өзіндік үндестік байқалады. Ұлтын сүйген ойшылдардың
шығармашылығында, имани мәселелер негізгі адами қасиеттер

ретінде жоғары құндылықтар ретінде насихатталады. Абай шығармасында «Әсемпаз болма әрнеге», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Ғылым таппай мақтанба» т.б. өлеңдері, Мәшһүр Жүсіптің «Бес қымбат», «Нәпсіңді 128 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы атқа мінгізбе», «Қолыма қағаз, қалам алайын да» т.б. өлеңдері – мұның дәлелі» (Тұрсынова, 2003).

Ойшылдардың еңбегіндегі мына бір өлең жолдарын салыстырар болсақ, бес рухани құндылық идесын байқаймыз. «Ғылым таппай мақтанба» өлең жолдарындағы Абай атамыздың өлең шумақтары:

*Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дұшпаның білсеңіз (Құнанбаев, 2002),*

делінген, бұл өлең жолдарында тек ізгі қасиеттер ғана аталып қоймай, адамның жағымсыз қасиеттері мен құптаусыз амалдары да сипатталады, тура осы мәселе, Мәшһүр өлеңдерінде де былайша өрнектеледі:

*«Ең әуел керек нәрсе иман»-деген,
«Ақырет істеріне (ишларына) инан!»- деген!
«Құдай кешірер!»-дегенмен, іс бітпейді,
«Иман шартын білмесе, есен(ибан)»- деген.
«Екінші керек нәрсе – зақыл» –деген.*

*«Ғақылсызда тауық жағы (шағы) тақыр!» – деген.
«Аз іске ашуланып, дінін бұзар,
Иманын кәпірлікке сатар» – деген.
«Үшінші қымбат нәрсе – сабыр!» – деген,
«Сабырлысы мұратын табар!» – деген.
«Әр істе сабырсыздық тәубе-зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар!» – деген.
«Төртінші қымбат нәрсе – шүкір» – деген,
«Нығыметке шүкірсіздік – күпір!» – деген.
Жатқан жерден: «Құдай кешір!» – деген қорлық,
«Себеп іздеп тура жолмен жүгір!» – деген.
«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп» – деген,
Әдепсізде иман тұру ғажап!» – деген.
«Кәпірлік – әдептіде тұрмағандай,
Әдеп деген Махаббатқа себеп!» – деген (Көпеев, 1992)*

Жоғарыдағы өлең жолдары тәрбиелік құндылығымен қатар, имани қасиеттерге жол ашады. Мәселен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ислам діні саласындағы ақида, шарифат ілімдерін терең меңгерген діндар тұлға екендігі оның шығармашылығында да байқалады. Оның бірден бір көрінісі, зерттеуімізде келтірілген еңбектерінің хадистермен ұштасып, өзіндік байланыс тапқанынан аңғарамыз. «Пайғамбардан сүннет болып қалған бұл өсиеттер жалпыны қабылдайтын инклюзивтілік ұстынының өзегінде жатыр және бұл рух қазақтардың ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі ханафилік мазхабтағы суннилік исламның да негізін құрайды» (Жүсіпбек, Сатершинов, 2014).

Абай мен Мәшһүр арасындағы байланыстардың көріністерін талдауда, тек аталған шығармалары ғана емес, өзге де еңбектерінде, мәселен қара сөздерінде де кездестіреміз. Мәселен, сөз құндылығын жоғары бағалайтын Мәшһүр еңбектеріндегі, төмендегі мысал белгілі ғалым, филология ғылымдарының док-

торы, профессор Дандай Ысқақтың пікірінше, Абайдың Қара сөздеріндегі стильге ұқсайды (Ысқақұлы, 2013).

*Ғылым біл, жұмыс істе оған серік,
Жарлыға мал –бұл, ғылым болар көрік.
Ғылым, білім өнерсіз қадірсізді
Өлік біл, оны жан деп білме тірлік*

(Көпейұлы М.Ж., 1990:90)

деген өлеңінде Мәшһүр Жүсіп ұлы Абай мұраларын діни ағартушылық сабақтастығын жалғастыра отырып, қазақ руханиятының дамуына қызмет етті.

Қазақтың әулиесі атанған Абайдың інісі, көрнекті тұлға Шәкәрім Құдайбердіұлы өз заманында Мәшһүр Жүсіппен кездесіп, бірнеше рет сұхбаттасқан, құрдас, дос екендігі тарихтан белгілі. Мәшһүр Жүсіп мұрасын сақтап, келер ұрпаққа насихаттаушы Алдабергенев Төлепберген қарияның айтуынша, 1931 жылы бір үлкен жиында Шәкәріммен Мәшһүрдің кездескенін баяндайды. Сонда ол Мәшһүрмен кездесіп, құрдасына: Мына жаңа заман қалай болады?» – деп сұрайды. Мәшһүр Жүсіп: «Бұл – аласапыран заман. Бұл – социализм деген заман, мағынасы құдайсыздар қоғамы деген, дүние кезек деген бар емес пе, бір кезде құдай деген құстай ұшады дедік, енді құдай деген мұрттай ұшатын заман болады, көрешек алда деген екен:

*«Тірі қалғаның көресің,
Мәдени үйге кіресің,
Қонысың болар орыс қаласы.
Қазаққа енді тұрмыс жоқ,
Болуға да орын жоқ.
Ағымның сондай жобасы,
Шәкәрім, жағдай осылай» (Құдайбердіұлы, 2007)*

Осы жиыннан кейін даламыздың

Міне осы жиыннан кейін қазақтың екі ғұламасы Баянауылда бірнеше күн бірге болады. Қайтарында Шәкәрімге

Мәшһүр Жүсіп былай дейді: Аз ғана уақыт – төрт-ақ күн бірге болдық. Тірі жүрсең социалист қоғамына кір. Мен өзім сол 1916 жылы ораза-намазбен қоштасқанмын. Бұл екеуіміздің ақырғы кездесуіміз болар, жас та келді, тағдыр да жақын. Дүние көшкен керуен ғой, дүниеге бірге келдік, бірге жүрдік. Енді сол керуенмен бірге кетуіміз керек қой:

«Біріміздің ажалымыз Алладан болар,

Біріміздің ажалымыз адамнан болар.

Жас та келді, тағдыр да жақын,

Ақырғы кездесуіміз осы болар.

Қош сау бол деп құшақтап,

Қафу Рахман деп аттанады» (Алдабергенов, 2013).

Шәкәрім Құдайбердіұлының діни-ағартушылық қызметінің бірі ретінде «Мұсылмандық шарты» еңбегін айтуға болады. Бұл қазақ даласындағы дінтану, исламтану бағытындағы алғашқы еңбектер қатарына жатады. Ғұламаның халық діни дүниетанымының тереңдігі мен дұрыс бағытта қалыптасуына деген ұмтылысын байқатады. Бұл еңбек қазіргі ислам ғылымхалы кітаптарының негізі болып саналады және әлі де өзіндік мәнін жоғалтпады. Шәкәрім оны мәніне қарай төмендегідей бес бөлімге бөліп, жүйелеген:

1. Иманның мағынасы және иман сенімі (Исламның мәні);
2. Ахлақ (Ислам психологиясы);
3. Іс-харекет үкімдері (Сегіз амал);
4. Ислам негіздері (ғибадат);
5. Қоғамдық қатынастағы шарғи талаптар (Фикһ ілімінің негіздері)

Шәкәрімнің діни көзқарастары діни әмбебаптылықтан тұрған, ол өз ойында әлемнің бар діндердің ерекшеліктерін баяндай келе «діндердің түп мақсаты» дейді, сол мақсаты құдайға жету болатын. «Мұсылмандық шартын» жазып қазақтың діни сауатын ашпақ болған Шәкәрім Тәңіріні, Табиғатты, Адамды

қарастыра отырып, бірегей концепция жасады ([http:// www.kultegin.kz/#11_11_491](http://www.kultegin.kz/#11_11_491))

Мәшһүр Жүсіп өзі жинаған үлгілерінің көлемін белгілеп отырған. Мысалы, «Ғылым білімі» кітабы 129 сахифадан тұрады дей отырып, оның ішінде 12 аят, 18 хадис, 43 мақал, 114 ауыз өлең бар десе, ал «Әмір» әңгімесі 26 сахифадан, 104 ауыз өлеңнен тұрады дейді. Мұндағы сахифа – араб сөзі, «бет», «парақ» деген мағынаны береді. Бұлардан басқа қолжазбаларда мынадай мәліметтер берілген: «Хазірет Юсуф пайғамбар», «Шайқы Бұрқы әулие мекіре балықтан туған», «Ошақты Қоңырбай қалпе» әңгімесі, «Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді», «Ақыреттің егіні», «Құдайым жексенбі күн жер жаратты», «Жер мен Көк» киссасы және т. б. діни нанымдық мағынадағы деректер бар. Екі діни балладасы – «Шайқы Ысқақ» пен «Надан би» белгілі.

*«Исламның бес парызы біреуі – иман,
Таппайды бұл бесеуін дүние жиган.*

*Ықтият, шын ниетпен жұмыс қылып,
Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған»,*

деген жолдары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы ислам тақырыбының шоқтығы биік екендігін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижесін талқылауда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектеріндегі діни ағартушылық мәселелерінің ортақ тұстарын зерделей отырып, ойшылдар мұрасындағы сабақтастықты айшықтау орын алады. Бұл үшін алғашқы кезекте, ұлт зиялыларының дүниетанымдық тәлімі мен өскен ортасын, сол заманның мәселелері мен рухани атмосферасын зерттеу, пайымдау қажет болды. Сол дәуірдегі қалыптасқан рухани шығарма еңбектерінің, қазіргі замануи қоғамдағы мәселелердің шешімін табуға қолдану мақсатымызда, екі

түрлі дәуір арасындағы өшпес ортақ құндылықтар мен, ұлт қанымен, болмысымен жалғасқан нәзік те мығым байланысты анықтау қажет еді. Ел арасында тек ұлт зиялысы ғана емес, қасиеті мен әулиелігі бір төбе, абыз тұлғалардың рухани мол мұрасын жаңашыл көзқараста талдауға біршама әдебиеттер мен көзқарастардың дәйектері ортақ мәселеге шоғырландырылды. Ойшылдың өмір сүру кезеңі, жалпы тек қазақ даласында ғана емес, сонымен қатар тұтас мұсылмандық Шығыс әлеміндегі күрделі өзгерістер кезеңі болып табылады. Сол себепті де, осы зерттеу барысында, жоғарыдағы ойшылдар шығармашылықтары дәстүр жалғастығы мен байланысы тұрғысынан ғана емес, жаңашылдық идеясы аясында қарастырылуға тырысты. Қазақ қоғамын барынша жаңа дәуір кезеңіндегі қоғамдық өзгерістер мен жаңашыл кемелділікке баулып қана қоймай, қоғамды сынау мен шындық арқылы, өзекті мәселелрді ашып, айқындаған. Діни мәселелерде ғана емес, ойшылдардың еңбектеріндегі үндестік пен сабақтастық сан қатпарлы, және де ақыл, таным, ой сана ұғымдарымен үндескендігі өзіне тәнті етеді.

Сонымен қатар бұл үш ойшылға тән қасиеттердің бірі орыс, парсы, араб тілдерін жетік біліп, ұрпаққа құнды аудармалар жасап, ағартушылықпен айналысуы еді. Шығармаларында батыс, орыс ақын-жазушыларының пікірлері мен идеяларын пайдалана отырып, сыншыл реалистік бағытта жаңаша туындылар әкелді. Яғни ағартушылар мұрасында батыстың, оның ішінде орыс әдебиетінің сарыны мен исламдық діни мәннің сабақтастығын көруге болады. Мәселен Абай Құнанбайұлы «адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», десе, Шәкәрім Құдайбердіұлы «адамзатты бауырластыққа бастайтын жол – мұсылмандық» деп, гуманисттік принцип пен исламдық дүниетанымды синтездеп отыр. Демек Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп көзқарасындағы адамгершіліктің басты элементі ретінде имандылық, әділдік,

әдеб категорияларын яғни исламдық құндылықтарды мұрат етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе қазақ ағартушылары ғылым мен діни құндылықтарды байланыстырып, ел мұратын қалыптастыруда руханиятты дәріштеп, жікке бөліну мен бүліктен аулақ болуды насихаттаған. Қазақтың үш алыбының бетпе-бет кездесіп, сұхбаттас болғанын мақаламызда баяндадық. Ғұламалардың ғұмыры мен мұрасын бөліп, қарауға болмайды. Себебі бабалар мұрасындағы рухани тізбек пен байланысты көрсету қиынға соғады. Ағартушылардың мұрасы қазақтың XX ғасырдағы болмысын айқындап, барша қазақ оқитын шамшыраққа айналды. Діни құндылықтарды дәріптей отырып, сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси мәселелерді қозғады. Шығармаларында қоғамдық теңдікті, әділдік пен гуманизмді дәріптеді. Мәшһүр Жүсіп әлеуметтік-адамгершілік идеяларды діни-этикалық сүзгіден өткізіп, оларды тұлғаның рухани жетілуіне ықпалын зерттеді. Себебі Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында адамның рухы нәпсі қажеттіліктерінен жоғары тұруы керек деп есептеледі. Ағартушылар дәріптеген асқақ рухани пайым қазіргі күнде де өзекті. Бұл ойшылдардың діни-ағартушылық мұрасы адамзаттың дамуы мен игілігі бағытында мәнін жойған емес, һәм шығыс-мұсылман мәдениеті мен философиясында өз орнын табатындығы даусыз.

Пайланған әдебиеттер тізімі

Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., XX ғасыр басындағы әдебиет. Электронды оқу құралы. – Алматы, 2017.

Есім Ғ. Қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ой-сана // «Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана» Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы Марал ишанның 230 жылдық мерейтойына арналған ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2010.

Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым.
– Алматы: «Білім», 1998. – 256 б.

Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алма-
ты: Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры, 2011. – 280 б.

Уалиханов Ш. (1985) Таңдамалы. Алматы: б. д. 50-680-г171-
а197- в200-е300.

Алтынсарин Ы. (1884) Үш томдық шығармалар жинағы Т II.
Қазан: б. а78- 694- в146 Алтынсарин Ы. (1988) Тазабұлақ. – Алма-
ты: б. 306.

Абай (1986) Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы:
б. а100- г109-д110- б119- в158- е171.

Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алма-
ты, 2008. – 384 б.

Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО»
ҒӨФ, 2004. – 535 б.

Абай. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы,
2008. – 568 б.

Құдайбердиев Ш. Жастарға. Кіт: Шәкәрім Құдайбердіұлы.
Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы, 1988.
– 560 б.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының үш томдық
жинағы. Қажыма, ойым, қажыма. Т1: Өлеңдер – Алматы:
Халықаралық Абай клубы, 2008. – 408 б.

Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан,
1994. – 208 б.

Көпеев С. «Жұлдызға хат» // Жұлдыз журналы. – 1994. – № 9.
– 162-164 б.

Көпейұлы М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. – Т.1. – 274 б.

Бейсенов Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік
фило софиясы. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты.
– Алматы, 2002. – 20 б

Көпейұлы М.Ж. Алла құдіреті. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003
– 18 б.

Абай және Мәшһүр Жүсіп: көркемдік үндестік // Қазақ тілі
мен әдебиеті. – 2005. – №10. – С. 3-10 б.

Тұрсынова Б.Ә. Қазақ әдебиетіндегі имандылық мәселесі (Абай Құнанбаев пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары негізінде // «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 282-284 б.

Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 2002. – Т.2. – 58 б.

Көпеев М.Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1992 ж.

Жүсіпбек Ғ., Сатершинов Б. Қазіргі діни ахуал және дәстүрлі ислам құндылықтарын қайта бағалау // «Діни радикализмнің алдын алу шаралары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Орал: Батыс Қазақстан облысының әкімшілігі, 2014 жыл. – 15-20 б.

Ысқақұлы Д. Абайдың қара сөздері іспеттес жазбалары бар // Аңыз адам. – 2013. – № 19 (79). – 28 б.

Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – Т.2. – 290 б.

Алдабергенов Т. Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің соңғы кездесуі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

Құдайбердіұлы Ш. Білімділерге бес сауал [http:// www.kultegin.kz/#!1_11_491](http://www.kultegin.kz/#!1_11_491)

Aldabergenov T. Mashhur Zhusip pen Shakarimnin songy kezdesui. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2013. – 359 b. [in Kazakh].

Kudajberdiuly Sh. Bilimdilerge bes saual [http:// www.kultegin.kz/#!1_11_491](http://www.kultegin.kz/#!1_11_491) [in Kazakh].

Калдыбеков Н.С.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ МЕН Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АҚЫРЕТКЕ СЕНІМ МӘСЕЛЕСІ

Жалпы Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығында болсын, Шәкәрімде болсын иман шарттарына баса назар аударылады. Соның бірі ақыретке иман. Ақыретке сенім – иман шарттарының бірі. Құран Кәрімде ақыретке сенім мәселесінің Исламның негіздерінің бірі екендігін білдірілген және де Аллаға иман етуден кейінгі орында осы ақыретке сенуді парыз еткен. Алла Тағала пайғамбары арқылы жіберген діні арқылы адамзат қоғамын өзгертуді мақсат етеді. Ал мұның іске асуында ақыретке сенім мәселесі елеулі орынды алады. Ақыретке деген сенім адамды о дүниеге дайындық жасауына итермелейтіндіктен Құран Кәрімге иман етуіне, ал Құранға иман ету ақыретке иман етуге итермелейді. (Әнғам, 6/92) Мәшһүр Жүсіп бұл туралы:

Жігіттер, қияметтің болуы хақ,

«Рас!» - деп тасаттық етісіп бақ.

Азырақ қадірімше сөз шығардым,

Артық сөз айтуыма зейінім шақ, - деп шегелейді [1. 24 б.].

Мәуеренаһрлық ғалым имам Матуридидің көзқарасы бойынша ақыретке сенімнің бұл дүниедегі күнә мен қылмыстың азаюына айтарлықтай ықпалы бар. Ақырет мәселесін қозғаған аяттардың күнәға қадам басқан адамның жүрегіне күнә жасамас бұрын қорқыныш пен уайым салатын ықпалы бар. Адам баласын өзінен басқа тіршілік иелеріне жауыздық жасаудан немесе жауыз болудан тосатын екі себеп бар. Ол жасаған

кылмысының жазасын бұл дүниеде бір күні болмаса басқа күні тартатындығы. Екіншісі жасаған жамандығының жазасын бұл дүниеде болмаса арғы дүниеде яғни, ақыреттің күнінде көретіндігін білуі. Жамандықтар мен зұлымдықтардың жазасы бұл дүниеде тиісінше берілмей жататындықтан ақыретке сенген адам жамандық жасаушының жазасы ақыретте сөзсіз берілесіндігіне сенім артып, жаны жай табады [2. 155, 157 бб.].

Матуриди ақыретке сенімнің адамның жасаған бүкіл істерінің түпкі ниетін нақтылап, оны анықтайтынына ишарат етеді. Оның айтуынша өлімнен кейінгі өмірдің болатынына иман ету мүмін мен кәпірдің амалдарындағы ниетті бір-бірінен ерекшелейді [2.І. 225 б.]. Мүмін адам жасаған амалдарының қарымы ақыретте берілгенін қалайды және сол мақсатта әрекет етеді. Ал кәпір болса, не жасаса да көзге көрінетін нақты пайданы көкसेп, қарымын осы дүниеде алып қалғысы келеді. Ол осы ниеті арқылы мүмінге қарағанда әлдеқайда аз табысқа қол жеткізеді.

Мәшһүр ақын:

Ойласаң, ақыреттің бәрі қиын,

Тірлікте ғибадат қып, хаққа сиын!

Бұл күнде жамандықтан тыйылыңыз,

Алланың көрем десең жұмақ үйін, - деп жырлайды [1. 22 б.]. Ақыретке деген сенім адамды құлшылық жасауға итермелеумен қатар, оның құлшылықтағы ниетіне де ықпал етеді. Ақыретке сенбейтін адам өзіне жүктелген міндетті ауырсынады, орындауға қиналады. Ал, ақыретке сенген адам болса, қандай істі атқарса да оны Алланың разылығы үшін немесе адамдардың алдындағы міндетім деп біліп, ықыласпен жасайды. Садақа берсе оны өзімнің мал-мүлкім деп санамайды. Керісінше Алланың өзіне берген дүниесі әрі мұқтаж жандардың ақысы деп біледі. Бұл сенім садақа жасаушы мен оның мал-мүлкі арасында нәзік байланыс орнатады. Тіпті ол

берген садақасы мен жасаған құлшылығының қабыл болып-болмағандығы және өзіне берілген нығметтердің шүкірін өтеп-өтемегендігі турасында уайым шегеді. Ақыретке деген сенімі жоқ мүшріктер болса, ақыреттегі қайта тірілуді жоққа шығарғандықтары себепті дүниеге беріліп, садақа жасаудан жалтарады [2. 440 б.].

Матуридидің айтуынша ақыретке сенім адамның құндылықты бағалау көкжиегін кеңейтеді. Ақыретке сенбейтін адамның құндылығы бұл дүниемен шектелгендіктен ол үшін байлық пен мансап адамды адамнан артық ететін нәрсе ретінде бағаланып кетеді. Ал ақыретке иман ету болса адамға нағыз байлықтың не екендігін ұқтырады. Демек, шын мәнісіндегі байлық – бұл адамды ақыретте жетістікке жеткізетін сипаттар яғни, көркем мінез-құлық [2. II, 548 б.] Мұндай сипаттар көрініс тапқан қоғамнан әлсіздерге жәрдем беріліп, өзгелер үшін жанқиярлық жасап, өзінен гөрі басқалардың бақытты болуын қалау секілді көркем мінездерді көруге болады. Бар ықыласы тек дүниеге ауған адам бұл дүниеде өзіне берілген мал-мүлік, күш-қуат және басқа да мүмкіншіліктер арқылы мәңгілікке қол жеткізем деп ойлайды. (Һумаза сүресі, 3-аят) Мұндай ойдағы адам зәулім сарайлар мен берік қамалдар салып тыраштанады (Шұғара сүресі, 129-аят) да бүкіл мүмкіншілігін осы дүниеге жұмсайды. Ал ақыретке иман келтірген адам болса бұл дүниеде өзіне берілген мүмкіншіліктің бәрін мәңгілік өмірдегі бақытына қол жеткізу үшін сарп етеді.

Матуриди өлімнен кейінгі өмірдің болатынына сену мұсылманның құлдық дәрежесін асқақтатып, құнды ететіндігін айтады. Ақыреттегі жан төзгісіз азап пен жанға жайлы ләззаттардың түпкі мақсаты адамдарды тыйым салған істерден тыю және жақсылыққа үндеу болып есептеледі. Бұл адамды мейлінше діндарлыққа итермелейтіні анық [2. I. 218 б.]. Имам Матуриди **«Шынтуайтында, Алладан құлдарының арасы-**

нан тек ғұламалар ғана шын именеді» (Фатыр сүресі, 28-аят) деген аяттағы ғұламалардың Жаратушыға деген шексіз құрметі мен ұлықтауларына түрткі болған нәрсе де осы ақыретке деген сенім екендігін алға тартады. Себебі ғалымдар Алланың әмірлері мен тыйымдарының артында Оның жазасы мен сыйы тұрғандығын жақсы білгендіктен Одан шынайы түрде қорқады. Ал ақыретке деген сенімі жоқ адам болса, Алланың сыйы мен жазасынан хабары болмағандықтан қорқу сезімі оның бойынан табылмайды [2. IV.180 б.].

Адамның нәпсісі жаман нәрселерді қалайды. Ал ақыл болса, тек жақсы нәрселерді ғана қабылдайды. Ақыретке сену адамның тойым білмес нәпсісіне тосқауыл қоюына, ақылмен іс қылуына және ақыретте сауапқа кенелтетін игі істер жасауға ұмтылдырады. Ал жүрегінде ақыретке деген сенімі жоқ адам қарымы ақыретте болатын істерге құлықсыздық танытады. Себебі, Адият сүресінде айтылғандай адам баласының дүниеге деген сүйіспеншілігі қатты.

Зұлымдыққа ұшырау, басқалардан зәбір көру секілді бұл өмірдегі қиыншылықтарға қарсы тұра алмаса да ақыретке иман еткен адам үшін бұл қайғыратын мәселе емес. Себебі ол залымдар өздерінің зұлымдықтары үшін тиісті жазаларын алатындығын жақсы біледі. Ал қиямет күніне сенбейтін адам үшін мұндай қиыншылықтар мейлінше ауыр тиеді. Сонымен қатар мүмін адам дұшпанынан жеңілгеннің өзінде ақыретте жетістікке жететіндігін біледі. Себебі, Алла жолында жанын қиғандандың өлмейтіндігін Құран аяты білдіреді (Әли Имран сүресі, 169-аят.).

Ақыретке сенудің адам өмірінде айтарлықтай орны бар. Бұл дүиенің жаратылуындағы мақсат – адамның ақырет өміріне азық жинауы болып табылады. Адам тойым білмес нәпсісін қанағаттандыру үшін жаратылмаған. Мұны жақсы түсінген, ақырет әлемінің ақиқат екендігіне жан жүрегімен сенген адам

қасиетті аятта сипатталғанындай Жаратушыға: **«Уа, Раббымыз! Бізге осы дүниеде жақсылық бере гөр! Ақыретте де жақсылық бере гөр және бізді тозақ отынан сақта!»** (Бақара сүресі, 201-аят) деп жалбарынып екі дүниесін бірдей ойлайды.

Ақыретке иман етуге тосқауыл болатын себептер

Адамды ақыретке сенуден тосатын себептерді былайша тізбектеуге болады: Аллаға иман етпеу, дұрыс мағлұматтың тиісінше алынбауы, алдыңғы толқындағы адамдардың соңынан көз жұма еру, тәкәппарлық және дүниеге бой алдыру секілді себептері бар.

Аллаға иман етпеу

Жалпы бір Құдайдың барлығын мойындаған адам бұл дүниеден кейін ақырет өмірінің бар екендігіне өздігінен сенеді. Себебі, тарихта өткен қауымдардың арасындағы Құдайға сенгендерінің барлығында ақыретке деген сенім болғаны дәлелденген нәрсе. Ал, иләһи діндерде ақыретке деген сенім екі бастан бар.

Имам Матуриди бойынша иман дегеніміз – жүрекпен бекіту, ал оны қуаттайтын нәрсе – білім болып табылады. Алайда бұл білім тек махсусат (бес сезім мүшесі арқылы сезіп біле алатын заттар) пен маъқулат (нақылға (діни мәтін) сүйенбеген бірақ, ақылға қонымды нәрселер) үшін ғана қажет. Бұл дүние ақыреттегі мәңгілік өмірдің кішкентай бір мысалы болып табылады. Алайда мұны жүрегінде иманы бар адам ғана түсінеді [3. 202 б.].

Адамның ақиқатты тануында иманның рөлі үлкен. Адам бір нәрсені көре алу үшін ең оның көруге талпынысы болу керек және көруге мүмкіндік беретін жарыққа мұқтаж болады.

Осы екі нәрсе болғанда ғана көру процесі жүзеге асады. Ал бұл екеуінің бірі кем болса онда адам көре алмайды. Дәл сол секілді адам ақиқатты тану үшін екі нұрға мұқтаж. Біріншісі жүректің нұры. Бұл – иман. Екіншісі болса, бұл сезімдердің нұры, яғни олардың сау болуы. Егер мұның біреуі адамда болмаса ақиқат тани алмайды.

Құран Кәрімде азаптың қалай болатындығы сипатталғанда жүрегінде иманы жоқ кәпірлер азаптың қашан болатындығын сұрап мазақ қылады. Ал мүмін адам болса, азаптың болатындығына сеніп, қорқынышпен тыдайды. Бұл иман етудің аяттарды түсінудегі әсеріне жақсы мысал.

Дұрыс мағлұматтың тиісінше жетпеуі

Адамның ақыретке иман етуіне кедергі болатын нәрсе ол шайтанның Алланы ұмыттыруы һәм Одан алыстатуы. Ол мұны адамға қайта тірілу болмайды, жәннат пен тозақ жоқ деген секілді ойлар салу арқылы жасайды. Өмір осы дүниемен шектеледі, дүниедегінің бәрін көріп қалу керек деген сықылды ой салып ақырет жайлы ойлаудан тосады. Мәшһүр ақын бұл туралы:

Білсеңіз бізге дұшпан шайтан-дағы,

Бір Алла түзу жолға салсын тағы.

Ақыры өзі ғасы малғұн болды,

Адаммен келісе алмай ынтымағы, - деп жырлайды [1. 23 б].

Ислам ойшылдары адамдардың көбінің ақырет өміріне ғапылдық танытуын олардың ақыл мен сезімді дұрыс пайдаланбаумен және дұрыс ақпарат алмауымен байланыстырады. Мұндай ойсыз өмір адамдар арасында көптеп тарағандықтан ақыреттен хабарсыз болу сипаты жалпы адамзатқа тән құбылыс. Адамдардың көбі тез әрі жақын арада нәтиже көргісі келетін нәпсілеріне еріп өмір сүреді. Ал ой жүгірту арқылы

қол жеткізетін мағлұматтардан ұзақ болып, күдік ішінде жүреді. Бұлар жаратылыстағы хикметтерге үңілмегендіктен парасат-пайымдары тек осы дүниемен шектеліп, туылу мен өлудің барлығына мән кіргізетін ақыретке деген сенімнен алыс болады. Матуриди жүректердің құлыптанып қалуының себебін жаратылыстағы хикметтерді үйреншікті нәрсе деп қабылдаудан дейді. Өзіне жеткен білімді қажетінше дұрыс қолданбағандықтарын жәһаннамдықтардың мойындаулары (Мүлік сүресі, 10-аят) осының дәлелі.

Тәкаппарлық

Тәкаппарлық – адамның өзін өзгеден жоғары қоюы немесе өзгелерге мұрын шүйіріп қарау деген мағынаға саяды. Өркөкіректік пен тәкаппарлық шайтанның Адамға (аләйһис сәләм) сәжде жасауына кедергі болғаны секілді, адамның да ақиқатты мойындауына ең үлкен тосқауылдың бірі.

Имам Матуриди Құрандағы «Сонда Мұса: «Мен жауапқа тартылатын күнге сенбейтін әрбір тәкаппар озбырдың кесірінен сақтану үшін менің де Раббым, сендердің де Раббыларың болған Аллаға сыйынамын», - деді» (Мүмін сүресі, 17-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Аятта Мұсаның (а.с.) есеп беретін ақырет күніне сенбеген тәкаппардан сыйынғаны айтылады. Бұл дегеніміз, бір Алла Тағаланы, елшілерін және ақырет күнін мойындамаған әрбір тәкаппардан бір Жаратушыға сыйыну керектігін ұқтырады» [2. XII. 112 б.] деп, тәкаппарлық дерті Құран Кәрімде келген ақырет туралы аяттарды түсініп, соған иман етуге кедергі жасайтыны білдірілген. Өйткені, тәкаппарлық негізінде менмендік болғандықтан, ақылға жүгінуге мұрша бермейді. Бұл жаман қылық болмысына сіңген адамның ақырет әлемі жөніндегі сүйіншілер мен ескертулерді мойындамауы арта түседі. Құран Кәрімдегі аталмыш аятта

ақыретті мойындамау болса, тәкаппарлық сипаты екенін айтады. Шәкәрім тәкаппарлық дертінен иманнан жырақтауды сынның тезіне алып былай дейді:

Өлімнің хақ екенін көрсен де,
Өлместей омыраулап шатасың.
Дозақтың барын біліп жүрсен де,
Күнәға әлің келсе, батасың [4. 35 б.].

Қасиетті Құранда: «Сондай-ақ, қиямет-қайым орнайды деп те ойламаймын. Ал, егер (сенің айтқаның келіп) қиямет орнап, Раббыма бара қалсам, онда бұдан да қайырлы нәтижеге қол жеткізетіндігімен (яғни, бұдан да мол байлыққа кенелетіндігіме) күмәнім жоқ», - деді» (Кәһф сүресі 36-аят) деп бұл дүниеде өздеріне берілген мүмкіндіктер (мансап, байлық, күш-қуат т.б) тәкаппарлыққа апаратын психологиялық себептердің бірі екені айтылады. олардың түсінігінде, осы өмірдегі атақ немесе байлыққа лайық жандар, о дүниеде де сол нығметке ең лайық болып есептеледі. Ал, кедей немесе қарапайым халықтың бірі болуы кемшілік саналады. Мұнымен қоса, оларға пайғамбарлық міндеттің берілмеуі де иман етпеулерінің бір себебі. Өйткені, Мекке мүшріктері атақ пен байлықтарына мастанып, хазірет Мұхаммед (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) пен мұсылмандарды өздеріне бағынышты, мұқтаж жандар қатарында қарап, пайғамбарлық сынды міндет келсе, өз араларынан біріне келуі керек деп ұқты. Алайда, олар бұл ұлы міндетті Алла Тағала сүйікті құлына сыйлайтынын білмеді. Әрі дүние тіршілігі де сынақ екеніне ой жүгіртпеді.

Тақлид (көзсіз еру)

Ақыретті мойындамаудың ең маңызды себептерінің тағы бірі – ақиқатты үйренуде өзінің ақыл-парасатын, ерік-жігерін қолданбау. Істің ақ-қарасын ажыратпай алдыңғылардың жо-

лымен жүру. Міне, бұл тақлид делінеді. Ислам мұндай көзсіз ерушілікке тыйым салады. Қасиетті Құранда: «Оларға: «Алланың түсірген Кітабына еріндер (соны басшылыққа алындар) делінсе, олар: «Жоқ, біз керісінше, ата-бабаларымыздан не көрсек, соны ғана басшылыққа аламыз», - дейді. Сонда, ата-бабалары еш нәрсеге ой жүгіртіп, тура жолда болмаған болса да ма?» (Бақара сүресі, 170-аят) деген.

Имам Матуриди: «Мекке халқында тақлид ісі кеңінен тараған еді. Олар пайғамбарлықтың ашық дәлелі Құранды көре тұрып иман етпеді. Біз «Ата-бабамыздың жолынан таймаймыз» деген сөздерінен танбады. Дәлел-дәйекке сүйенуді негіз еткен Ислам дінінің бір сыры да сол көрсоқырлық танымынан айықтыру еді. Ал, соңғы пайғамбар Мұхаммедке (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм), оның сахабаларына және әһлі сунна уал жамаға имамдарына еру болса, бұл көрсоқырлық тақлидқа жатпайды. Себебі, бұлардың жолы – Құран аяттары мен хадис шәріптердің негіз еткен, дәлелдік күші бар жол» деп, ақыл жүгірте отырып ақиқатты табуды ақида ілімінің негізгі қағидаларының бірі ретінде қабылдады. Ал, ой жүгіртпестен кара дүрсін еліктеушілікті ақиқатқа жетуде негізгі кедергі деп санады.

Дүниеге бой алдыру

Ақыретке сенім, адамның мәңгілік өмірге деген құштарлығын арттырып, қамшының сабындай қысқа бұл дүниеде адамның жеке мүддесін ғана ойлау секілді түсініктен арылтады. Ал, ақыретке сенімі боламаған адам Құранда баяндалатын Қарын байдың кебін киері хақ. Кезінде оған байлық ақырет пайдасы үшін берілген еді. Алайда ол байлығына мастанып, ақыретті ұмытты. Сөйтіп, ауыр азапқа ұшырады. Шәкәрім қажы бір өлеңінде:

Шаранамен туып едің,
Бөз оранып өтесің.
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қанша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды, нетесің?
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің? – деп түйеді [4. 35 б].

Имам Матуриди Құрандағы: «Кәпірлердің мал-мүліктері, балалары Алланың жазасы алдында еш септігін тигізе алмайды. Олар – тозақтың отыны» (Әли Имран, 10-аят) деген аяттың төңірегінде: «Олар дүниеде мал-мүлкі және балашағасын көмекке шақыратын. Әрі олар көл-көсір байлығы мен жақындарының көптігін қияметтің азабына арашашы болады, қиын сәтте көмектеседі деп ойлады. Бірақ Алла Тағала бұлардың ешқайсысы көмектесе алмайтынын ескертті» [2. II. 251 б.] деп, тойымсыз нәпсінің тәрбие көрмей, жүгенсіз кетуі, уақыт өте келе сол адамның бүкіл істеріне билігін жүргізетінін айтады. Сол кезде адам өзінің дүниеқұмарлық, сарандық сынды әрбір іс-әрекетін қалыпты жағдай деп қабылдайды. Ақыретте сол нығметтердің сұрауы болатынын ұмытады. Негізінде ғайыпқа иман етудің әділетті қоғам мен тәрбиелі ұрпақтың қалыптасуына ықпалы зор. Ақыретке сенудің мұсылман өміріндегі маңызы.

Ақыретке иман етудің жемісі мен оның адам психологиясына әсері

Қазіргі технология дамыған замандағы бізді қоршаған физикалық һәм психологиялық жағдай біз талап еткен бақытты өмірді бере алып жатқан жоқ. Себебі, рух саулығын қамтамасыз ететін тұлғалық қасиеттеріміз бен қоршаған ортамен байланысымызды тиісінше бақылауда кемшін тұстар жетерлік.

Жаһандану процесінің әсерінен өз құндылықтарымыз бен жеке тұлғалық қасиеттерімізге үңілуді назардан тыс қалдырған жайымыз бар.

Діннің өзегі саналатын уахи мәселесін жоққа шығаратын модернизм адамды екіұдай жағдайда қалдырды. Ол ең алдымен адамды адам етіп тұрған рухты мойындамау арқылы адамды тек ет пен сүйектен тұратын физикалық болмыс ретінде қарастырды. Модернизм ұсынған мұндай материалистік көзқарас адамзатқа жасалған үлкен зұлымдық деуге әбден негіз бар.

Бүгінгі таңда ғылым мен технологияның арқасында қоғамда айтарлықтай ілгерілеу болғанымен, бірақ мұнымен қоса діни сенім мен рухани құндылықтар мәселесінде әлсіреу байқалды. Нәтижеде ешнәрсеге қызықпайтын мақсатсыз жандардың қатары көбеюде. Өмірде кездесетін қиындықтар мен белестерге төтеп бере алмайтын, үмітсіздікке көп салынатын және суицид, өмірден түңілушілік секілді әртүрлі рухани дерттерге шалдыққандардың қатары артуда.

Бүгінгі таңда материализмнің алдыңғы қатарға шығуы себепті адамзат рухани тұрғыдан мүгедектің күйін кеше бастады. Бір кездері бақытты да тыныш ғұмыр кешіп жүрген жастар бүгін ішімдік, құмар ойнау, зинақорлық секілді жаман әдеттерге бой алдырды. БАҚ-та көрсетілетін фильмдердің басым көпшілігі қылмыс пен теріс әдеттерді, моральдық құндылықтарға қайшы келетін дүниелерді насихаттап, балалар мен жасөспірімдерге теріс бағыт беріп жатыр. Балиғат жасына дейін де, одан кейін де балалардың көретіні шаһуатты оятып, нәпсіні қытықтайтын картиналар, фильмдер және жазулар. Мұндай нәрселер олардың жан дүниесін алай-дүлей етері анық. Жалпы адам баласының табиғаты бірқатар нәрселерден ләззат алса, кейбір нәрселерден қорқады. Біз өмір сүріп отырған жаңа ғасыр адамзатқа бірқатар жақсы жақтарымен келді, сонымен қатар санаға үрей салатын тұстары да бар. Қазір жердің қайсыбір бұрышында орын

алған жантүршігерлік оқиға не қылмысты дамыған технология арқылы бүкіл жер бетіне бір сәтте тарайды. Осы секілді және бұдан басқа да өмірдің көлеңкелі тұстары адамды болашақта болатын өлім секілді қорқынышты нәрсе мен өмірдің қиын белестерін есіне салып жүрегіне үрей салады. Бұл туралы Шәкәрім:

Ғылым деп уды жегізді,
Денесіз зат жоқ дегізді.
Дәлелсіз пәнмен перделеп,
Тапқызбайа қойды негізді, - дейді [4. 111 б.].

Өміріне мән кіргізетін діни сенім мене рухани құндылықтары санасынан әлсіреп не өшу арқылы менмендігі күшейген жаңа заман адамының үмітсіздігі оны қауіпті жағдайға алып келуде. Елімізде соңғы жылдары болашаққа деген үміті сөніп, өмірінен мән кету арқылы суицидке баратын адамдардың көбейіп кеткеніне бәріміз куәміз. Мұндай халге түскен пенде кейдесіндегі рухани бостықты ішімдік ішумен, есірткіге әуестенумен бір сәт болсын ұмытқысы келеді. Бұл теріс қылықтар проблемасын шешпейтініне көз жеткен сәтте адамның жігері құм болып, соңғы шешім жолы ретінде суицидті таңдайды. Бұл түйткілдің шешімі бар. Мұндай халге түскен жан Аллаға және ақырет күніне иман ету арқылы ғана сөнген үміті қайта жанып, өмір сүруге құлшынысы артады.

Ұлы Жаратушының өзіне жақын екенін, өзін құлым деп жақсы көретініне сенген адамның жүрегі жай табады. Әдетте адамның жүрегіндегі сенім оны өмірдің қиындықтарын оңай еңсеруіне жәрдем береді. Бұған қоса, ақыретке деген сенім мүміннің осы дүниеде көрген қиыншылықтарының қарымы ретінде арғы дүниеде сый-сыяпатқа бөленетінін есіне салып сүйіншілейді. Мұндай сүйінші хабар пенденің басындағы қиыншылықтарды жеңілдетеді.

Адамның табиғаты өзі жақсы көретін нығметтердің дәмін бұл дүниеде татқанымен оған көңілі толмайды. Уақытша

ғана болатын, өткінші нығметтерден уақыт өте келе жаны жабырқайды. Күндердің күнінде өзі де бұл өмірден өтетінін, жақсы көрген нәрселерінен қол үзетінін ойлағанда рухы құлазып, күйзеле түседі. Сөйтіп жан дүниесінде бостық пайда болады. Міне, осы бостықты ақыретке деген сенім ғана толтырып, жабырқаған жанын жадырата алады.

Негізінде осы дүниедегі нығметтердің кәміл түрін адамның еш жерден таппауы оны ақырыет өміріне дайындауы деуге болады. Дүниедегі әсемдіктердің дәмін татқан пенде одан да жақсысын және мәңгі жасайтынын қалайды һәм іздейді. Мұны әрине ақыретке деген сенім шешеді. Бұл жайлы Құранда былай делінеді: «(Уа, адамдар! Бұл дүниеде) өздеріңе берілгеннің бәрі қу тіршіліктің болмашы бұйым-боқшасы мен өткінші сән-салтанаты ғана. Ал Алланың сендер үшін сақтаған (ақыреттік) сый-сияпаты болса, әлдеқайда қайырлы һәм мәңгілік. Әлі де ақылға салып ойланбайсыңдар ма?!» (Қасас сүресі, 60-аят.)

Діннің адамды дұрыс іс-әрекетке бағыттау миссиясы – рухтың саулығын қорғайтын маңызды фактор. Адамдардың қайсыбір ісінің қарымына арғы дүниеден өтем күтуі қоғамға берер пайдасы орасан.

Ақыретке деген сенім адамның орталық жүйке жүйесіне аса пайдалы әсер береді. Себебі, ақырет сенімі адамға кері әсерін тигізетін бірқатар зиянды қасиеттерден қорғайды. Бұл сенім адамды өзгелердің қамын ойлауға итермелейді. Жүрекке өзгелерге деген дұшпандық пен бақталастықтың оянуына жол бермейді. Тіпті дұшпанның өзіне мейіріммен қарауды насихаттайды. Жалпы Ислам діні адамның жүйке жүйесінің саулығын қамтамасыз ететін дін. Алкоголдің ішімдіктерге үзілді-кесілді тыйым салуы, зинан терістеуі, отбасы құндылықтарын қорқаштауы, жақсылық пен жамандық Алладан деп білу сенімі, зекетті парыз ету арқылы өзгелердің қамын ойлауды үйретуі, тәуекел мен қанағат секілді ұғымдардың санаға сіңіріу арқылы

рухани тепе-теңдікті сақтауы, дүниеге байланып қалудан да, дүниден біржола баз кешуді де құптамайтын принциптері, мұның барлығы адамның бақытты ғұмыр кешуіне қолайлы жағдай қалыптастырады.

Ақыретке сенімнің адамды теріс істерден алыстатуы

Адам биологиялық, психо-социологиялық және мәдени ерекшеліктерге ие жаратылыс және бұл ерекшеліктері оның іс-әрекетінен көрініс табады. Құранда:

«Жоқ, олай емес! Ізгілікке кімде-кім Алланы көріп тұрғандай, ең болмағанда Алланың өзін көріп, бақылап тұрғанын жадында ұстап ізгі істер атқаратын игілікке жаны құштар ізгі жан ретінде жан-тәнімен бір Аллаға бойсұнса, оның Раббысының дәрегейінде алар сыйы бар. Ондай жандар үшін (Алланың Өзі жар болатындықтан әсіресе ақыретте) ешқандай қорқыныш жоқ һәм олар әсте жабықпайды» (Бақара сүресі, 112-аят), - делінеді. Мәшһүр Жүсіп бір өлеңінде:

Жасынан бойын бағып құдай деген,

Айтпайды жаман сөзді Алла деген.

Істеген жақсылығын рия қылмай,

Күндіз-түн ақыреттің қамын жеген, - деп түйеді [1, 25 б.]. Ақыретке иман адамды сергек өмір сүруге, ешкімге зиян бермеуге итермелейді.

Бұл өмірді иманмен өткізген жан ізгілікке жаны құмар болып, ақыретке әзірлік жасайды. Себебі, Құранға иман еткен жан негізгі шынайы өмір ақыретте болатындығын жақсы ұғынады. Ол өлімді естен шығармайды. Ақыретке деген сенімі нық орнаған адам күнә мен әртүрлі жамандыққа алып баратын себептерден де алыс болады.

Негізінде адам табиғаты іс-әрекет шеңберінің әлдебіреулер тарапынан шектелгенін қаламайды. Ал дін адамның

қалау сезіміне белгілі бір өлшем мен тепе-теңдік қоюға мүдделі. Сол себепті мүмкіндігінше адамның қалауларын шектейді, бақылайды, кейді тіпті оған тосқауыл қояды. Осы тұрғыдан қарағанда адамның жасаған заңы мен діннің әмір-тыйымдарының адамның ожданы мен рухына қойған бақылаушы функциясының әсері екі түрлі екенін байқаймыз. Заңдар пендені адамдар жоқ жерде, таса жерде болған кезінде бақылай алмайды. Заңдар адамзат қоғамын ретке келтіруде, дамытуда және әлеуметтік қауіпсіздікті тиісінше қамтамасыз ете алмайтындықтан оларды рухани тұрғыдан бақылауға алатын бір күшке қажеттілік бар. Бұл әрине дін. Дін пенденің жүрегіне оның барлық іс-әрекетін қадағалайтын бақылаушы орнатады. Пенде ел-жұрттың көзінен таса жерде жүргенде оған заң әсер ете алмайды. Мұндай сәтте дін біздің әрбір әрекетімізді көріп, біліп тұратын Құдайдың бар екенін еске салып, санада жаңғыртып тұрады.

Адам Алланың нығмет беруші және есепке тартушы екендігін түсінген кезде оның қойып берген шекарасынан шықпауға тырысады. Мұндай адамда жауапкершілік сезімі оянады. Ал жауапкершілік сезімі адамның өз-өзін бақылауын қамтамасыз етеді. Бойында жауапкершілік сезімі жоқ және ертең есепке тартылатынын білмейтін жанда моральдық жауапкершіліктің болуы екі талай. Адамның бойына жауапкершілік сезімін орнататын ең ықпалы факторлардың бірі Аллаға деген сенім және ақырет күніне иман. Себебі, жүрегінде мұндай сенімі бар адам ешбір әрекеті назардан тыс қалмайтынын, әрбір ісіне ақыреттің күнінде жауап беретінін жан жүрегімен сезінеді. Ақыретке иман қоғамдағы адам ақысын жеу әрекетінің, бүліктердің, зұлымдық пен қылмыстың алдын алады. Жүрекке нық орнаған ақыретке деген сенім адамды игілікті іс істеуге, жамандықтан бойын аулақ ұстауға, туралық пен әділдікті ұстануға итермелейді.

Ақыретке деген сенім базбіреулер ойлағандай тек о дүние үшін сауап жинау жолы емес, сонымен қатар бұл өмірде де жақсылыққа ұмтылу, жер бетіне ізгіліктің дәнін таратуға түрткі болады. Соның нәтижесінде адам хайуани қажеттіліктері мен нәпсінің жетегінде кетуден арылып, бойында жауапкершілік оянады. Сенімі бекем, рухы тәрбиеленген, ожданы таза адам қандайда бір жамандықпен бетпе-бет келген сәтте оны бұл райынан ожданы қайтарады.

Иманды адамның сипаттарын былайша тізбектеуге болады: мүмін адам Аллаға, пайғамбарларына, кітаптарына, періштелеріне, ақырет күніне, қайта тірілуге, есеп-қисапқа, жаннатқа, жаһаннамға, ғайыпқа және тағдырған иман етеді. Ізгі іс жасап, намаз, ораза, зекет, қажылық, дүние-мүлікпен де, жанымен де Алла жолында күресу секілді парыздарды жүзеге асырады. Әрдайым Алланы еске алып, оған арқа сүйейді. Адамдармен көркем мәміледе болып, оларға жәрдемдеседі, жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыяды. Қашанда кешірімшіл, өзгенің қалауын өз қалауынан жоғары қояды. Пайдасыз істерден алыс, ата-анасы мен туыстарына жақсылық жасайды. Әйелі мен балаларына жақсы қарап, оларды асырайды. Сабырлы, жұмсақ, әділетті, аманатқа қиянат жасамайды. Аллаға және адамдарға берген уәдесін орындайды әрі кішіпейіл.

Ақыретке иман дегеніміз мәңгілік өмірге деген сенім. Бұл дүниеге ілім алып, ізгілік жасау үшін, сол арқылы ақыретке қол жеткізу үшін келгендігін және о дүниедегі бақытты өмірге жету бұл дүниедегі ілім мен ізгі амалға байланысты екендігіне сенген пендеге не қоғамға ақыретке деген сенімнің мынадай оң әсерлері бар:

1-Ақыретке иман еткен жан ақыл-ойы мене мінез-құлқын дұрыс әрі ақиқи білімдермен көркемдей түседі.

2-Адам ақыретке деген сенім арқылы Алла тағала тарапынан өзіне берілген ақыл-ой қабілеттері мен адамдық ерекшеліктерін жаратылыс мақсатына қарай қолданады.

3-Адам бұл сенімнің ішінде болса, туралықтан таймайды.
4-Дүние тауып, байығысы келсе, оны адал жолмен табады.

5-Қулық-сұмдық пен алдау-арбаудан және паракорлықтан ада болады.

6-Өз құқының шегін біледі, өзгелердің де құқығына қол салмайды.

7-Өзіне жүктелмен міндеттемелер мен жауапкершілікті тиісінше әрі уақытылы орындайды.

8-Қолындағы дүние-мүлкін орнымен әрі пайдалы істерге қолданады.

Ақыретке иман етудің адам ожданмен байланысы

Ақыретке иман адам баласының практикалық өміріне әсер етуі үшін оның жан дүниесіне өзгеріс жасауы қажет. Себебі, адам баласы ой-пікірімен, сезімдерімен қандайда бір нәрсені қабыл етпесе, ол нәрсе оның іс-әрекетінен көрініс таппайтыны анық. Болашақта мәңгі жасайтынынан хабардар болу адамның осы өмірге деген көзқарасын, ұстанымдары мен дүниетанымын анықтайды. Өйткені, болашақта сөзсіз келетін күнге жеткенше адам небір қиын жолды жүріп өтеді. Ауыртпашылығы көп аталмыш ұзақ жол адамды сергектікке, сабырлы болуға, үмітті үзбеуге және жауапкершілігі жоғары ұжданға ие болуға итермелейді. Ақыретке деген иман адамның бірқатар қасиеттерінің дамуына ықпал етеді. Енді осы мәселені Құран тұрғысынан әрі психологиялық тұрғыдан қарастырайық.

Ождан – адамның өз мінез-құлқын бақылау, қадағалау оған белгілі бір шек қойып, мүлтіксіз орындау қабілетін бейнелейтін әдеттану санаты (Қазақ әдеби тілінің сөздігі,). Ар-ұждан – адамның өз тәртібін өзінің қадағалауына негізделген, тұлғаның эстетикалық қарым-қатынасымен байланысты қарастырылатын мінез-құлықтық категория.

Белгілі тәпсірші ғалым Хамды Язырдың айтуынша ұждан нәпсіге қатысты ұғым. Бұл нәпсінің өз-өзін табуы және өзіне үкім шығаруы деген сөз. Языр ожданды сыртқы сезім емес, түпсананың түпсанасындағы сезім деп түсіндіреді [5. I. 203 б.].

Толстой ұжданға «адам табиғатындағы шын дұрыс нәрсе ақылға қонымды болуы керектігін білдіретін сезім» деп анықтама берген. Ол кісі ұжданды кәдімгі компасқа ұқсатады. Компасты орнынан қозғаған кезде ғана ол өзінің тиісті бағытын көрсететіні секілді, ұждан да адамның қате қадам жасай бастаған сәтінде іске қосылады [6.17 б.].

Фром ұжданды авторитарлық және гуманистік деп екіге бөліп қарастырады және ұжданның тарих бойы тартысты тақырып болып келгендігін еске салады. Авторитарлы ұждан қандайда бір сырқы күштің, не ата-ананың, мемлекеттің не болмаса қайсыбір мәдениеттің ішіндегі бір күштің үні. Авторитарлық ұждан қандайда бір әсер ететін күш болмаса өз алдына ықпалы жоқ екендігін алға тартқан Фром мұндай ұжданның да адамның жақсылыққа жасауға, ізгілік істеуге жәрдемші болатындығын, алайда қандайда бір ықпалды күштің қадағалауынсыз қалған жағдайда ол қылмыкер ұжданға айналуы ықтимал екенін айтады. Ықпалды күштің нұсқауын іске асырған жанның ожданы жайлылықты сезінетінін айтқан. Авторитарлық ұждан өзі сенген әрі хош көрген ықпалды күштің нұсқауын екі етпеуге тырысып тұратындығы, ал ықпалды күштің нұсқауына мойынсұнбаған жағдайда қылмыскер ұждан пайда болатындығы анық дейді [7.172-176 б.].

Ал гуманист ұждан болса, адамның жеке басының өз функциясын тиісінше жүзеге асырып-асырмауына қатысты көрсеткен реакциясы Гуманист ұждан дегеніміз адамның жеке ұстанымы мен кісілік келбетінің көрінісі. Негізі авторитарлық ұждан адамның мойынсұнуын, өзін пайда етуін, белгілі бір міндетті жүзеге асыруын және қоршаған ортасы-

на бейімделуін қамтамасыз етеді. Ал гуманист ұжданның мақсаты жасампаздық, сол арқылы бақытқа жеткізу. Бірақ адамда ұжданның жоғарыда аталған екі түрі де болатындығын, маңыздысы әрқайсысын өз орнында қолдану қажеттігін тілге тиек еткен Фром авторитарлық ұжданда дін, құқық, отбасы және басқарушылардың ықпалды фактор екенін, ал гуманистік ұжданда адамның ішкі үні ықпалды екенін айтқан [7.188-200 б.].

Жалпы ұждан болмаса адамның адамшылығының қалыптасуы екіталай дүние екені белгілі. Ұждан адамның ішкі сезімдерімен қатар, сыртқы факторлармен де тығыз байланысты. Ұжданның пайда болуына сезім, ақыл және ерік-қалау әсер етеді. Ұжданның негізгі сипаттары мыналар:

А) Жақсыны жаманнан айырады.

Ә) Барлық адамда кездеседі.

Б) Сезім арқылы қалыптасады.

Г) Жақсы нәрсеге тұшынады, ал жаманнан жиренеді, адамға жақсылықтың дәмін, жамандықтың азабын таттырады.

Құранның мақсаты адам баласына ой әрекетіне негізделген құрғақ пікір мен сенімді ұялату емес. Құран өзі алып келген діннің әрі барлық адамды қамтуын, әрі қоғамнан ажырамай адамдармен бірге болуын қалайды. Құран адамның сезіміне тікелей үн қатады. Жалпы Құранды түсініп, оның үкімдерін іске асыруда адам ақылға сүйенеді, ал сол арқылы өзін жақсы сезініп, жаны жай табуы үшін ожданға сүйенеді.

Құрандағы ақырет ұғымының негізінде адамдардың сезімі әрдайым назарға алынады. Тыйым салынған әрбір әрекеттің астарында адамның ішкі әлеміндегі жақсылық жасау сезімін оятуға түрткі болу жатыр. Адамдағы жақсылық періштесі оның ожданы деуге болады.

Ұждан адамның іс-әрекетін бақылауда сыртқы күштерден әлдеқайда ықпалды фактор. Себебі, адам сыртқы күштерден жалтарып кете алады. Алайда әрдайым өзімен бірге болатын ұжданнан қашып құтыла алмайды [7.173 б.].

Ұжданның міндеті адамның іс-әрекетін шектен тыс шектеп, белсенділігін бәсеңдету емес. Ұждан дегеніміз дұрыс ойлаудың, адамгершіліктің, мінез-құлықтың және тәжірибенің бір-бірімен шатаспастан бір араға жиналған қуат көзі.

Ұждан – адам ішіндегі позитивті энергияның сыртқа көрінген түрі деуге болады. Адамның ішінде жақсылық жасау, жамандықтан аулақ болу сезімі бары белгілі. Бірақ біз ұждан деп отырған бұл сезімнің үніне құлақ тұру үшін оны қуаттап отыратын бір сенімге қажеттілік бар. Адам жақсылыққа құмартып, ізгілікке ұмтылуы үшін табиғаты саф таза болуы шарт. Міне сол тазалыққа қол жеткізіп, оны сақтап тұру үшін адамда ұждан жауапкершілігі болуға тиіс. Мұны Аллаға және ақырет күніне деген иман қалыптастыра алады.

«Раббың Адамның бүкіл үрім-бұтағының беліндегі ұрпақтарын шығарып алып, оларды өз-өздеріне куә етіп: «Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?» – дегенде, барлығы бірауыздан: «Әлбетте, біз бұған куәлік етеміз!» – деп жауап берді. Біз мұны қиямет күні: «Расында, біз бұдан бейхабар едік», – деп сылтау айтпауларың үшін істедік. Не болмаса «Бізден бұрын ата-бабаларымыз Аллаға серік қосқан еді. Біз бар болғаны солардан кейін келген, (ата жолын қуғаннан басқа айла-амалы болмаған) кейінгі нәсіл едік. Сонда сол жалған сенімді ұстанып, теріс жолға түскендердің кесірінен бізді құртпақсың ба?» – деп, сылтау айтпауларың үшін солай істедік» (Ағраф сүресі, 172-173 аяттар.).

Фазлур Рахман бұл аятты былай деп түсіндіреді: «Әрбір адам және қоғам әрдайым өзінің ожданына құлақ түріп жүруі тиіс. Аяттағы келісім жүректерде жазылып қойғандықтан, ешкім «Бұрын өткен ата-бабаларының өмір салтын, сенімін» сылтаурата алмайды. Пайғамбарлардың да асыл міндеті адам жүрегіндегі бұлдыр тартқан «жазулардың» анық көрінуі үшін олардың ождандарын ояту болатын» [8. 61 б.].

Ұждан адамға әрі Ұлы Жаратушының бар екенін сездірсе, әрі Жаратушының нұсқауына сай өмір сүруге итермелейді. Алла тағала адамдардың өзгелердің ақысын жеп, зұлымдық жасауын қаламайды. Ақыретке иман кісінің бойында жауапкершілігін сезімін оятады. Жауапкершілік сезімі адамның мәңгілік өмірге дайындық жасап, бұл дүниеде сергек ғұмыр кешуін қамтамасыз етеді. Бұған қоса жамандыққа тартып тұратын сезімдерді бәсеңдете түседі. Фазлур Рахман тақуалықтың ең жоғарғы дәрежесі ұжданекендігін айтқан. Бұл сөзді адам іс-әрекетінің жақсы-жаманын анықтайтын өлшем деуге болады. Ожданның басты ерекшелігі ақиқатты нұсқайтындығы. [8. 67 б.]

Адам баласы жауапкершілік сезімге қол жеткізбейінше өмірдің мәнін түсінбейді. Бұл оны өзге жаратылыстардан ерекшелеп тұратын қасиеті. Өлімнен соң өмір жоқ деп есептейтіндер жауапкершілік деген нәрсені білмейді. Мұндай түсінік олардың санасында «барлық нәрсеге рұқсат» деген ұғымды қалыптастырады. Осылайша ақыретке иман етпегендер жауапкершіліктен жұрдай түсініктерінің себебінен ақыретке иман еткендермен салыстырғанда өмірді оңайлаттық деп ойлайды.

Алланың бар екеніне, бір екеніне және ақырет күніне иман еткен мұсылман шынайы иманға қол жеткізген болса, кара қылды қақ жарарлықтай әділетті болады. Себебі Құдай тағала одан әділетті болуды талап етеді. Алла тағала әділеттік жасағандарды сүйеді, ал әділетсіз әрекет еткендерді жақсы көрмейді, оларды азаптайтынын айтып ескертеді.

Барлық адамда ар азабы деген сезім бар. Ол қате бір істі жасап қойып, артынан «әттеген-ай, мұны бекер жасадым» деп айтқызатын сезім. Ұждан бізді әрі мінез-құлық тұрғысынан айнымалылықтан сақтайды, әрі сыртқы күштің бақылауынсыз-ақ жақсы мінезді дұрыстауға көмектеседі. Ар азабының аста-

рында өлгеннен соң қайта тіріліп, сүріп өткен өмірі үшін берілетін есеп жатыр. Адам өмірі жақсылықты, ізгілікті мұрат етуі керек. Бұл оның жаратылысына о баста берілген.

Ұждан – адамның күш-қуаты әрі оған жаратылысынан берілген ерекше қабілет қабілеті болып табылады. Бұл қабілет арқылы адам баласы жақсылықты жамандықтан, адамгершілікті опасыздықтан ажырата бастайды. Бізді жақсылыққа итермелеп, жамандықтан алыстатады. Қателікке бет алған кезімізде дұрыс жолды нұсқайды.

Ұждан адамды ар азабына салып қояды. Ар азабы адамның бойынан өкіну, жүрегі сыздау, өзін кінәлау, өзін жеккөру түрінде көрініс табады. Егер адам қандайда бір істі жасағанда өзін жайсыз сезініп, абыржыса бұл оның ожданының өз міндетін тиісінше атқарып тұрғандығын білдіреді. Ұждан адамға қандайда бір шешім ұсынады. Оны кейде іс-әрекеттің алдында кейде іс-әрекеттен кейін береді. Мәселен, ұждан қандайда бір теріс істі жасамау керектігі жөнінде шешім шығарса, оған құлақ асқан кісінің жаны жай тауып, рухы шад-шадыман күй кешеді. Ал егер ұжданның нұсқауын ескерусіз қалдырса, маза-сы қашып, жаны жайсыз күй кешеді.

Әділеттілікті нұсқайтын осындай ұжданмен бірге адамға сенім де керек. Қандайда бір нәрсенің жақсы яки жаман екенін ақылымызбен ажырата аламыз. Бірақ ақыл бізді әрдайым дұрыстыққа бағыттай алмауы ықтимал. Ұждан тәртіп сақшысындай қырағы әрекет етуі үшін Аллаға және ақырет күніне деген терең иман болуы керек. Себебі, иман адамды қате іс жасаудан тосады. Жалпы адамның ұждан атты төрешіден құтылуы қиын.

Құран Кәрім адамның жақсылық жасау сезіміне қозғау салып, оны қалайша теріс жолда қолданып жүргенін ұқтырады. Бір аятта: «Уа, иман келтіргендер! Мал-пұлын ел-жұрт көрсін деген ниетпен жұмсайтын, Аллаға һәм ақырет күніне сенбейтін

адамға ұқсап, берген садақаларыңды міндетсіну немесе (садақа алған жандарды) ренжітетіндей әрекеттерге бару арқылы зая қылмаңдар. Ондай адамның мысалы бейне бір бетіне аз ғана топырақ жұққан жып-жылтыр тасқа ұқсайды. Нөсер жауыннан кейін топырағы шайылып, жалтыраған қап-қатты тас екені білініп қалады.

Ондайлар (о дүниеге барғанда ел-жұртқа көз қылып) жасаған қайырымдылықтары үшін (сауап тұрғысынан) еш нәрсеге қол жеткізе алмайды. Алла көпір қауымды тура жолға салмайды һәм әсте оңармайды. Алланың разылығына бөленуді жан-тәнімен қалап және көкіректеріндегі иманды мықтап бекіту үшін дүние-мүлкін (игі жолда) жұмсайтындардың мысалы бейне бір биік жерде орналасқан әдемі бау-бақша тәрізді. Ол бақшаға мол жауын жауса, екі есе артық өнім береді. Тіпті мол жауын жаумаса да, сіркіреп жауған азғантай жауынның, аз ғана ылғалдың (немесе шықтың) өзі оған жетеді. Алла не істеп, не қойып жүргендеріңнің бәрін көріп тұрады» [Бақара сүресі, 264-265].

Алла тағаланың әр сәтте кез келген жерде өзін көріп, біліп, естіп тұратындығын білген жан әлбетте өзінің ар-ожданының нұсқауын ілеседі. Ұждан әрқашан жақсылыққа бастайтын адамның ішкі үні. Пенде оның үніне құлақ түріп, сол бойынша әрекет етуі керек.

Ақыретке сенімнің қоғамға әсері

Әлеуметтік әсері Адамның күнделікті өмірімен біте қайнасып жатқан құқықтық, экономикалық және саяси іс-әрекеттері оның дүниетанымымен, сенімімен, өмір сүру философиясымен тығыз байланысты. Адам баласы «мен кімін?», «қайдан келдім?» және «қайда барам?», «бұл өмірге келгендегі мақсатым не?», «айналамдағы мына әлем мен ондағы мүлтіксіз

жүйенің мәні не?» деген секілді сұрақтарға кейде өзі ізденіп, жауап табады, ал кейде өзі өмір сүрген қоғамның ыңғайына бейімделіп, сол дүниетаным аясында ғұмыр кешеді. Қалай болғанда да осы сұрақтарға тапқан жауаптары оның өмір сүру салтына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Құранда адам өмірінің барлық жағын қамтитын үкімдер бар екені белгілі. Ұлы Жаратушы кітап түсіріп, үкім беру арқылы адамның бес нәрсесін қорғауды мақсат еткен. Олар: адамның өмірі, дүние-мүлкі, тегі, ақылы және діні. Бұған «مَقَاصِدُ الشَّرَائِعِ» «Мақасид әш-шариға» делінеді.

Адам баласы дүниеге шыр етіп келген күннен бастап қоғаммен тікелей байланыста болады. Белгілі бір мәдениет пен қоғам шеңберінде ол жан-жақты дами келе оның бойында әлеуметтік қатынасты нығайта түсетін сезімдері ояна бастайды. Сәбидің қоғаммен байланысының дамуына бастау болатындар ең алдымен ата-анасы мен бауырлары және туысқандары. Өсе келе бұл байланыстың шеңбері ұлғая түсіп, жерлес, отандас, діндес соңында бүкіл адамзат баласына дейін ұласады. Әлеуметтік байланыс деп жеке тұлғаның басқа адамдармен және қоғаммен қарым-қатынасын айтамыз. Бұл байланыстырушы факторлардың болымды және болымсыз (негатив, позитив) түрлері бар. Мейірім, шапағат, сүйіспеншілік, жек көру, қызғаныш, кек, ғашықтық, достық осының барлығы қоғамдағы адамдарды байланыстырушы факторлар.

Адам өзінің бойындағы бұл сезімдер мен қабілеттерді жіті қадағалап, оларды дұрыс бағытта қолдануға жетелейтін бақылаушы жүйеге мұқтаж. Бұл бақылаушы жүйе әрине адамның бойында болатын табиғи таза (фытри) ақыретке деген сенім.

Адамның болмысы қоғамдық өмірге мұқтаж және соған бейім (Хұжұрат, 49/13.). «Адамның күні адаммен» демекші кез келген Құдайдың жұмыр басты пендесі айналасындағы

жандармен біте қайнасып өмір сүруі керек. Осы қоғамдық өмірде адамдар арасындағы қарым-қатынасына тікелей әсер ететін нәрсе – дін. Ол сонау тарихтан бастап осы заманға дейінгі бүкіл елдердің әлеуметтік ахуалын қадағалаушы функциясын атқарып келеді. Қоғамның ішіндегі үйлесімділікті сақтаудағы рөлі өте зор. Кез-келген қауымның адамдары ортақ бір сеніммен ғұмыр кешсе олардың өмір сүру салты мен әрекеттері ұқсас болғандықтан өз ара түсінісуі оңай болады. Дін – әр тұлғаның іс-әрекеттері мен өз ара қарым-қатынасын бір жүйеге салады, сонымен қатар өз ара татулықты сақтау керектігі жөніндегі қағидалары арқылы қоғамдық өмірдің рухын оятады. Осылайша бір ортада өмір сүретін адамдар бір біріне зиянын тигізбестен бибітшілік пен тыныштықта ғұмыр кешуге жол бастайды.

Қауым болып өмір сүруге мұқтаж болған адам баласы бір-біріне пайдалы болу және өзара туындайтын қауіп-қатердің алдын алу үшін белгілі бір жүйе мен қағидаларға сүйенуге тура келеді. Бұл қағидалар белгілі бір заңдар арқылы және адамның ұжданына жауапкершілік сезімін сіңіру арқылы қалыптастырылып келген. Адам қолымен жазылған заңдар көбіне проблемаларға толық қанды жауап бере алмайды. Заң шығарушы механизмдер (органдар) барлық мәселелерді жіті бақылап, әр қайсысын жеке-жеке зеріттей алмайды. Адамның жандүниесі мен ұжданындағы жауапкершілікке келер болсақ өзінің иман еткен нәрсесіне қаншалықты сенетініне байланысты болады. Міне осы сенім мәселесінде адамға әсер ететін нәрсе Алла Тағалаға және ақырет күніне сену. Аллаға сенген жандар үнемі өзінің қадағалауда екенін сезініп, Оның бұйрықтарына қарсы келуден аяқ тартады. Ақыретке иман еткен Құдайдың пендесі жасаған әр ісінің бұл дүниеде болмаса да арғы дүниеде алдынан шығатынына сенеді. Сондықтан қиямет күні қиындықтарға тап болмай, керісінше сый-сыйапаттарға

бөлену үшін тек жақсы амалдар жасауға тырысады. Осылайша қоғамдық өмірге ұйытқы болатын екі негізгі мәселе шешімін табады: бір ортада өмір сүріп жатқан адамдардың бір-біріне пайдалы болуы, екіншісі: бір-біріне төндіретін қауып-қатерден аман болуы.

Ислам қараңғылық дәуіріне тән дүниеқоңыздық пен басқа да әдеттерінен арылтып қоймай, адамдарға ұлы мақсаттарға ұмтылу және адами құндылықтарды бойына сіңіру секілді амалдарды іске асырды. Байлық пен дәулеттің артта қалып, тек игі істердің ғана ақыретте алдарынан шығатынын адам рухының терең түпкіріне орнықтырды. Осылайша әркімнің қол жеткізгісі келетін мәңгілік бақыт дүние жинаумен емес, салиқалы амал жасау арқылы жүзеге асатынын үйретті. Осындай түсінікпен Ислам діні игі істер мен басқа жандарға жақсылық жасау секілді амалдарға адамдарды ынталандырды. Алланың разылығы үшін амал ету – уақытын зая, өмірін ада, қарымы қайтусыз бос әурешілік емес, керісінше адамды мәңгілікке ұластыратын, келешектегі арғы өміріне кепіл болатын, пайдасы өте мол инвестиция екенін ұғындырды.

Құранда бұған қатысты мынадай аяттар кездеседі:

«(Уа, Мұхаммед!) «Расында, Раббым ризық-несібе дегенді құлдарынан қалағанына үйіп-төгіп береді де қалағанына аз әрі өлшеп береді. Сендер игілік жолында не сарп етсеңдер де, Алла оның орнын толтырады. Ол ризық берушілердің ең қайырлысы», – деп айт» (Сәбә, 34/39).

«Кімде-кім Алланың алдына бір ғана жақсылықпен келсе, оған сол жақсылығы үшін он есе сауап жазылады. Ал кімде-кім бір жамандықпен келсе, ол тек сол күнәсінің ғана жазасын тартады. Олардың ешбіріне титтей де әділетсіздік жасалмайды» (Әнғам, 6/160).

«Егер Аллаға жақсы қарыз берсеңдер (яғни мал-дүниелеріңнің бір бөлігін Алла разылығы үшін дін жолын-

да және қайырымдылық мақсатта жұмсасандар), Алла берген қарыздарыңды еселеген үстіне еселеп қайтарады. Һәм күнеларыңды кешіреді. Өйткені Алла – Шәкур (игіліктің қарымын еселеп қайтарушы), Халим (күлдары қанша жерден күнәға батып, қателікке ұрынып жатса да кеңшілік жасаушы әрі өте сабырлы)» (Тәғабун, 64/17).

«Мал-пұлын Алла жолында сарп ететіндердің мысалы жеті бірдей масақ шығарған, әр масағында жүз дәні бар дәнек секілді. Алла қалаған пендесіне еселеп береді. Алла – Уасиф (өте кең, сондай жомарт), Алим (күлдарының барлық жай-күйін өте жақсы білетін шексіз ілім иесі)» (Бақара, 2/261.) Мінекей, ақыреттің бар екеніне сену қоғамдық өмірді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты ретке келтіріп, тыныштық пен бейбіт өмірдің түзілуіне үлкен үлес қосары сөзсіз.

Әлеуметтік өмірдің үйлесімділік пен тепетендік арнасында ағуына, барша отбасының айрандай ұйып өмір сүруіне, әртүрлі жастағы адамдар мен жеке тұлғалардың басының амандығына кепіл болатын ең күшті дінгек – өлгеннен кейін қайта тірілуге иман ету. Иә, хашырға сенбеген кез-келген бір елде жекелеген адамдар бейбіт өмір сүруі қиын. Сол секілді өлгеннен кейін қайта тірілуге сенбейтін қоғамның да тату өмір сүруі қиын.

Жеке тұлғаға әсері

Қоғам адамдардан құрылады. Өз дәрежесінде дамып, өркендеуі үшін және мамыржай ғұмыр кешуі үшін қоғамға күйзелістен ада, тәні сау, рухы өр, мақсаты биік, жәрдемсүйгіш, бір-біріне түсіністікпен қарайтын адамдар қажет. Тарих бойы социолог, психолог және философ мамандар мен педагоктар орната алмаған қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманға Ислам діні Аллаға және ақырет күніне иман мәселесі арқылы бір кездері қол жеткізгені белгілі. Мәшһүр:

Бойыңнан күш-қуатың кетер бәрі,

Жас бала үлкен-кіші олар кәрі.

Бұл дүние ешбір жанға опа қылмас,

Артында қалар шулап балалары, - дейді [1, 20 б]. Пенде әдетте неден қорқады? Ол о дүниелік болған жақын туыстары мен достарының қабірдегі халін ойлап қаймығады. Күндердің күнінде өзі де сондай күй кешетінін ойлап жаны түршігеді. Достары үшін жанын пайда етуге дайын жандар сол достарынан мәңгілікке айырылып, түбегейлі шіріп жоқ болуды ойлағанда жан азабына түседі. Ақыреттің бар екеніне сенетіндерге бұл жағдайда иманы жәрдемші болады. Оның көзіндегі пердені алып, «айналаңа зер салып қара» дейді. Ол көкірек көзін ашып, мына жаратылысқа иман көзімен қарағанда өзінің де достарының да мәңгілікке жоқ болмайтынын көреді, арғы дүниеде қайта қауышатынын ұғынады. Сөйтіп жаннаттың рахат өмірінен рухани ләззат алып, одан үміт етеді.

Мысалы: шектеулі ғана ғұмырда олардан мәңгілікке айрылатынын ойлап әрекет еткен адам әкесін, бауырын, әйелін, ұлтын, отанын шынайы сүйіп, оларға жан-тәнімен қызмет ететін жандарды кездестіру қиын. Әрине бұл жағдай адамның кемелдікке жетуі мен бойдағы қабілеттеріне шектеу қояды. Дәрежесі хайуаннан төмен құлдырап, ақылды жаратылыстардың ең бишарасына айналған шағында оған көмекке иман келсе қамшының сабындай қысқа ғұмырын өткен өмірі мен болашағын қамтитын ұзын сонар заманға айналдырады. Бастауы мен соңы жоқ уақыт өлшемін оның көз алдына алып келеді. Әкесін о дүниеде де өзіне әке болатынын, бауырымен арасындағы бауырластығы ақыретте де жалғасатынын, ал әйелі жаннаттағы ең сұлу сүйіктісі екенін сезініп, оларға құрмет көрсетеді, мейірімділік танытады, жәрдем етеді. Ол кең әрі шексіз өмір үшін туыстық, достық қарым-қатынастың барлығын бұл дүниенің елеусіз пайдалары мен маңызсыз істеріне құрал етуі мүмкін емес.

Қоғамды құрайтын балалар, жастар, қарттар, қиындыққа душар болғандар, әлсіз әрі пақыр жандар осының барлығы да тек ақыретке деген сенім болғанда ғана шат-шадыман өмір сүре алады. Осылайша өзіне-өзі берік, бейбітсүйгіш, күйзелістен ұзақ, өз жолынан айнымаған адамдардан құралған қоғам бірлігі жарасқан ел бола алады.

Енді Аллаға және ақырет күніне деген сенімнің қоғам мүшелеріне қалай әсер ететінін сөз етеміз. Қоғамды құрайтын отбасы, перзент, жасөспірім, қарттар және басқа да адамдардың Аллаға және ақыретке сенулері оларды нендей нәтижеге, жетістікке жеткізетінін айтамыз.

Отбасына әсері

Әлеуметтану саласында отбасы қоғам іргетасының маңызды бөлшегі ретінде қарастырылады. Отбасы үлкен бір қоғамның кішігірім үлгісі болумен қатар күшті бір елдің тіпті мемлекеттің негізі десек те болады. Ислам діні отбасын қоғамдық өмірдің маңызды бөлігі ретінде қарастырады.

Бір елдің бақытты болуы, дүниедегі бейбітшіліктің бастауы қоғамның іргетасы болып саналатын отбасының бақытты әрі тыныш өмір сүрулеріне байланысты. Ал, отбасының бақыты мен қуанышы ондағы адамдардың Аллаға және ақыретке иман етулерінде жатыр.

Отбасы әр адамның өзіне тиесілі кішігірім әлемі, осы дүниедегі шағын жаннаты деуге. Егер ол үйде иман болмаса онда өмір сүріп жатқан адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі, махаббаты мен сезімдері қаншалықты болса одан айрылатынын ойлағанда соншылықты азап шегеді. Ол жаннат болудан қалып, жаһаннамға айналады. Осындай дерттерден арылу үшін өткінші қызықтар мен бос ойындарға салынып, өз-өзін алдандырады. Әрдайым баласы үшін жанын беруге дайын аналар

перзенттерінің басына бір қиыншылық келіп қалады деген оймен сары уайымға салынады. Әкесі мен бауырын күтпеген жерден келетін қауіп қатерден құтқара алмаған перзент болса өзін жегідей жейді. Қаншалықты бұл дүниеде өзін бақытты сезінсе де ол отбасы негізінде көп жағдайда басындағы бағын жоғалтады. Қысқа ғана ғұмырдағы жақындық байланыс пен туысқандық сезімдер адамға шынайы бақытты, таза ықыласты, кіршіксіз махаббатты сыйлай алмайды. Көркем мінезділікке де берілетін баға да төмендейді. Егер иман шуағы ол үйге кірсе бірден нұрлана түседі. Отбасы адамдарының арасындағы байланыс, жақындық, махаббат қысқа әрі шектеулі уақытпен өлшенбейді. Арғы дүниеде де туысқандық байланыстары жалғасатынын сезінгендіктен өзара құрмет пен мейірім шынайы болады. Бір-бірінің кемшіліктеріне көз жұма қарайды, сондай-ақ, адамның мінезі өзгереді. Міне осы жағдайда отбасы деген ұғым шынайы бейнесін тауып, бұл дүниеде рахат өмір сүре алады.

Аллаға және ақырет күніне шынайы сенімі бар отбасында тәрбиеленген баланың жастайынан ақылы мен жүрегіне иман нұры құйыла береді. Осылайша Аллаға және Пайғамбарға бойсұнудан кейін ата-ананың ризалығын алу керектігін біліп өседі. Олардың разылығынсыз жаннатқа кіру мүмкін емес екеніне сенеді және қартайған шақтарында оларға деген құрметін арттыра түсіп тіпті оларға «уф» деп кейіс білдірмейтін халге жетеді. (Исра, 7/23-24).

Отбасының негізін қалайтындар ерлі зайыптылар. Кезкелген шаңырақтың тыныштығы мен бақыты, оны жұмақтың кішкене бір бөлігі ету ерлі зайыптылардың бір-біріне түсіністікпен қарап, құрметтеп сыйласа білуінде. Бұндай өзара шынайы құрмет, мейірімділік, махаббат болашақ өмірде мәңгі бірге болу деген сенімнен туындайды.

Осындай сенімдегі күйеуі жан-жарым тек бұл өмірде емес мәңгілік өмірде де менің жұбайым болып қалады деп ойлай-

ды. Олай болса қазіргі қартайғаны мен бетіне әжім түскені қынжылтатын шаруа емес. Себебі, оның мәңгілік болатын әдемілігі бар. Менің оған шынайы қарым-қатынас жасағаным үшін Алла Тағала мәңгілік әлемде хор қыздарынан әдемі бейнеде әйелімді маған қайта сыйлайды. Соңы жоқ арғы өмірдегі бітпейтін сұлулығы үшін бұл өткінші өмірде қандай қиындық болсада төзуге дайынмын деп жұбайы қанша қартайса да оны хор қызындай аялап, құрметтеп бәйек болады. Әйелі де күйеуін құрметтеп, асты үстіне шығып қызмет етеді. Өткінші сұлулықтың соңына түсіп, шаңырағын сол өлшеммен көтергендер көздеген нәрселерінен айрылып қалғанда шаңырақтары шайқалып ортасына түседі. Отбасылық өмірлері тозаққа айналады.

Қорыта айтсақ адамды уайым-қайғыдан құтқарытын, бір-біріне сабырлықпен қаратып кез-келген мәселені түсіністікпен шешетін, отбасындағы жандардың бытырап шашылуының алдын алатын, адамдарды жақсылыққа шақырып, мейірімділікпен сүйіспеншілікке үндейтін тек ақыретке деген сенім ғана.

Ақыретке сенудің жас балаларға әсері

Ақыл тоқтатқандарға өлімнің хақ екенін айтып түсіндіру оңай. Бірақ жастарға оны айтып түсіндіру қиынға соғады. Бұл жерден балалардың түсіну қабілеті жоқ деген мағына шықпайды. Өсіп келе жатқан жас бала әрбір оқиға мен процестің қалай болып біткенін пайымдап ұғына алатын деңгейде болмайды. Сондықтан болған істің астарына үңіліп себебін іздейді.

Жер бетіндегі адамзаттың төрттен бірін балалар құрайды. Олар жаннаттың бар екеніне сенгенде ғана бар нәрсесінен айырып, қара түнек болып басына үйірілген өлімнің қорқынышы сейіледі. Олардың өте нәзік сана-сезімдері тек ақыреттің бар екеніне сену арқылы өлімді жеңіл қабылдап, бұл өмірде жайбарақат өмір сүре алады. Әйтпесе ойдағы уайым-қайғыны

ұмыту үшін санадағы сәулелерді сөндіріп, өмір бойы балаша ойнап өтеді. Себебі, қасында өзімен ойнап жүрген баланың өлімі оның нәзік сезімдері мен санасына және мәңгілікті қалайтын рухына ауыр соққы болады. Содан соң оның санасы мен ақылы өзін азаптаушы құралға айналады. Дәл осы кезде оған иман көмекке келсе әлгі қорқыныш пен үрейдің барлығы кетіп, бақыт пен шаттық оған қайта оралады. Мысалы жаннаттың бар екеніне сенетін бір баланың бауыры немесе досы өлсе ол: менің бауырым не досым өмірден өтті. Жаннатта құс секілді ұшып жүр. Ол жерде қыдырып, сайран салып бізден де жақсы өмір сүріп жатыр. Әкем өлді, бірақ, ол Алла Тағаланың мейіріміне бөленуде, мені де әлі сол жақта құшақтап, бауырына басады. О дүниелік болған анам арғы өмірде деген секілді ойлармен көңіліне жұбаныш табады. Әйтпесе шарасыз сәбилердің көз алдында болып жатқан өлім-жетімдер олардың бойындағы өмірге деген құштарлығын жойып, алға қарай дамудан мақұрым қалдырады. Ондағы рух, ақыл, жүрек секілді құндылықтардың барлығы күйзеліске ұшырап құрдымға кетеді. Осылайша жастайынан өмірден түңіліп, пұшайман күй кешеді. Ақыретке сенім ұғымы болмаса баланың көңілін қалай жұбатасың. Сансаққа кеткен санасын басқа немен қанағаттандырып, тілім-тілім болған жүрегін қайтіп емдейсің.

Психолог маман Сефа Сайғылы деген кісі балалар өлім туралы ойлау барысында қандай күйде болатынын түсіндіріп: өлімді еске алғандағы баланың жай-күйі бала психологиясының маңызды мәселелердің бірі. Оған «өлім туралы білгісі келіп, қорқып тұрса да ол жайында сұрақтарды жаудырған балаға қалай жауап беріліп, солқылдақ сана-сезіміне қалай түсіндірілу керек?» деген сауалдар қояды. Сайғылы мырза басынан өткен оқиғаларды айтып, сұрақты әрмен қарай күрделендіре түседі. Жоғарыда айтылған жағдайлармен балаларын психолог мамандарына алып келген ата-аналарға көп кездеседі. Ол тақырыпқа байланысты екі мысалды тілге тиек етеді.

1-мысал: ата-анасының айтуынша бір он жасар қыз ымырт үйірілісе бітті қорқып, үйіне кіргісі келмейтін. Үнемі өлім жайында сұрақтар сұрап, ұйықтаса өліп кететіндей болып түндерін ұйқысыз өткізетін. Өзінің ұйқысыз қалғанымен қоймай жұртқа да маза бермейтін. Әрдайым оның айтатыны «мен өлімнен қорқамын, қатты қысылып қиналамын, әбден шарам таусылды». Бұған ата-анасы да не істерін білмей дал болды.

2-мысал: жеті жасар ұл бала. Ол да түнде ұйықтамайды. Ата-анасының қасынан бір елі айрылмайды. Ұйықтаса өліп кетем деген қорқынышын айтып, жұрттың мазасын алады. Ата-анасы не істеу керектігінен бейхабар.

Өлім-жітімді көзбен көрген балалардың да жағдайы осыған ұқсас болады. Әсіресе зілзала, табиғи апат секілді оқиғалар балаларға қатты әсер етеді [9. 146-151 б]

Сондықтан өлгеннен кейін адам жаннатқа барады деп ұғыну балалар үшін үлкен жұбаныш. Ол қабірге кіріп жоқ болу секілді қорқынышты емес. Ондағы жақсы көрген адаммен бір күні қайта қауышамын деген үмітті жоймау керек.

Бала 8-10 жас аралығында адам өлгеннен кейін қайта келмейтініне, оның ақиқат екеніне көзі жетеді. Пенде өзіне жақын адамдар о дүниелік болғанда өлімнің ақиқат екенін шынайы сезіне бастайды. Сефа Сайғылы аталмыш кітабында мынадай оқиғаны келтіреді: Он жастағы бір баланың әкесі өлген еді. Ол әкесінің басында тұрып қасындағы көкесінен: «Әкем қабірде қалай жатыр» деп сұрады. Көкесі: «Біз түсімізде бау-бақшаларда жүргенімізді көреміз, бірақ, түс екенін білмейміз. Дәл сол секілді әкең де құс секілді ұшып жүр, өзінің топырақта жатқанын білмейді. Құдды бір түс көрген секілді» деп жауап берді. Бұл жауапқа баланың көңілі жай тапты [9. 151 б.].

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе тек ақыретке иман келтіруді өмірлерінің алғашқы сәттерінен бастап балалардың көкірегіне сіңіру арқылы өлім атты суық хабардың қорқыны-

шын сөйлітіп, оларға балдәурен шақтарын қайта сыйлай аламыз. Сондай-ақ, ақыретке иман ету мәселесін оларға өздері қабылдай алатын өз дәрежеде түсіндірілу маңызды.

Жастарға әсері

Биологиялық, психологиялық жағынан болсын, қоғамға бейімделу тұрғысынан болсын көптеген өзгерістерге ұшырап, әртүрлі өмірлік тәжірибелерді бастан кешіретін кез – балалық шақты артқа тастап, жігіт ағасы болғанға дейінгі аралық. Осы кезеңде адам өмірдің қилы кезеңдерінен өтіп, психологиялық тұрғыдан дамып толығады. Бұл шақ адамның физиологиялық, психологиялық негізгі өзгерістерімен бірге қоғамға бейімделу, айналасындағылармен біте қайнасып өмір сүру секілді адамның өмір сүру салтын қалыптастыратын маңызды кезең. Есі кіріп ақыл тоқтатқан бұл кезде дене бітімі мен жан дүниесіндегі күнде өзгеріп, толқып жатқан процестермен қатар өзінің қоғамдағы орны мен өмірлік мақсаттарын белгілейді. Өркім өмір сүруге құштар. Сол қайнаған тіршілік базарының шиеленіскен болмысын есепке алсақ, барша адам өмірінде көптеген проблемаларға кездесуі заңдылық.

Әдетте бала ер жете бастаған шағында ата-бабасынан жалғасып келген дінді саналы түрде жүрегіне сіңіріп, жат пікірлер мен сенімдерді қабылдамайды. Тақлиди сенімді артқа тастап, дүниедегі барлық нәрселерді сұрап біліп сүзгіден өткізуге әрекет жасайды. Негізінде ойда туындаған күмәндар ақиқаттан теріс айналдырмайды, қайта адамды ақты қарадан ажыратып, шындықты табуына жетеледі. Сол секілді оның санасында жаңа бір өмірлік философия қалыптаса бастағандықтан аталмыш процестен өтпей қоймайды. Жігіт ағасы жасына айналар шағында рухани әлемі, сондай-ақ діни ұстанымдары мен мінез-құлқы бір қалыпқа келеді.

Ақыл тоқтата бастаған адам саналы түрде дінді ұғынып, оған деген қызығушылығы артады және белгілі бір өмірлік философиясын қалыптастыра бастайды. Психологиясы дамып, қоғамға бейімделуі кезінде болмысында табиғи болатын дін деген ұғымнан бейхабар қалуы мүмкін емес. Санасындағы көптеген толқулар ұшқыр ойлы жастарды экзистенциялық сұрақтармен мазалағанда қаласа да қаламаса да дінге жүгінері сөзсіз. Осылайша дін жастардың дүниеге деген пікірін қалыптастырып, өмірдегі орнын белгілейді және оның рухани әлеміне ауадай қажет қасиетті ұстанымға айналады. Осы кезеңде адамның бойындағы физикалық өзгерістермен қатар дін мәселесінде де жаңару мен өзгеру болады. Осындай жаңаша сезімдермен Аллаға, ақыретке деген сенімнен және басқада діни құндылықтардан ләззат тауып, оларды өмірлік ұстанымына айналдыралды.

Кез келген елдің болашағы баянды болуы үшін жастарының иманды, көркем мінезді, отан сүйгіш және бүкіл адамзатқа жанашырлық таныта алатындай тәрбиелі болуы керек. Себебі, елдің тұтқасын біраз уақыттан кейін сол жастар ұстайтын болады. Жастық шақта адамдар көбіне ақылға емес сезімге жүгінеді. Ақыретке деген сенімдері болмаса қандары қайнап тұрған жастар нәпісі мен бойдағы құмарлықтарын басқара алмай, ақылға тоқтауы қиындау келеді. Бұл кезеңде зұлымдық жасап біреудің мал-мүлкіне, жанына, ар-намысына қиянат жасау ықтималы жоғары болады. Мәшһүр ақын жастайынан мұсылмандық ілім алып, тақуалықпен өмір сүрсе де, бір өлеңінде өзін есепке алып, былай дейді:

Күнәм көп, сауабым аз мен бір пасық,
Жүрдік қой жігіт кезде судай тасып.
Бір Алла діліне алмай, пазылына алсын,
Жұмақты біз ғаріпке қылсын нәсіп!

Ғазазіл тіліне еріп, болдық надан,
Еш жанның қалыс қалмас мұнан аман!
Халіміз нешік болар, біле алмаймыз,
Жүрмесек қияметте болып надан! [1. 19 б]

Жаһаннамның бар екеніне сену жастардың нәпсілеріне жүген салып, зорлық зомбылықтан, қиратып бүлдіруден тыяды. Сондай-ақ, қоғамның тыныш, адамдардың бейбіт өмір сүруіне себеп болады. Әйтпесе имансыз жастар елдің тынышын бұзып, адамдардың намысын аяққа таптайды. Әлсіздер мен қариялардың өміріне қауып төнеді. Бірнеше минуттық ләззат үшін бір отбасының шырқын бұзып, зұлымдыққа барады. Бойдағы тасыған сезімге беріліп түпсанасындағы «маған қарсы тұрар кім бар» деген ойдың жетегінде кетіп, нәпсі қалауына ереді. Қауқарсыздар мен әлсіздер үшін бұл дүниені тозаққа айналдырады. Шәкәрім қажы да өмірдің уақытша екенін айта келе, ақыретке иманды жиі еске салады:

«Ажал жетсе, өлдің бе?
Өлім келді, көрдің бе?
Баянсызға салынба», -
Десе, тоқтау бердің бе?

Жетпесті қудың, жеттің бе,
Барша жаннан өттің бе?
Тағдырың жазған ақ өлім,
Құтылып онан кеттің бе? – дейді [4. 43 б.]. Тағы бір өлеңінде:

Өлімнің хақ екенін көрсең де,
Өлместей омыраулап шатасың.
Дозақтың барын біліп жүрсең де,
Күнәға, әлің келсе, батасың.

Сауап көп ғибадатқа десең де,
Жалығып, жалқауланып жатасың.

Алланың адал ризқын жесең де,

Арамды әдейі іздеп татасың, - деп қамшылайды [4. 35 б.].

Егер жастар Аллаға және ақырет күніне сенсе, иманы жүрегіне қонып, ақыл тоқтатады. Сосын мынадай тұжырымға келдеі: «Қазір менің қайратым бойымда, қаласам қандай да бір жамандықты, зұлымдықты, зорлық-зомбылықты да жасай аламын. Полиция қызметкерлерінен қашып, заң бекіткен жазалардын сытылып шыға аламын. Бірақ Ұлы Жаратушы мені бақылап, періштелері әр басқан қадамымды бақылауда. Барлық ашық жасырын істерімнің барлығы алдымнан шығатын қиямет күне халім не болады. Мен босқа жаратылмадым. Барлық нәрсе өткінші, менің жастық шағым да алдамшы дүние, бәрі артта қалады. Мен де алдыңғы толқын секілді қартаямын. Сондықтан мен мұндай жаман әдеттерге бармауым керек» деп крісінше адамдарға жақсылық жасап, мейірімділік танытады. Осындай пікірдегі жастар қиямет күні «Жастық шағыңды қалай өткіздің?» деген сұраққа жауап беретінін еске алып, аяқтарын аңдап басары сөзсіз. Өмірлерін жауапкершілікпен өткізіп, бойдағы қайраты мен қабілетін адамдардың пайдасына жаратады.

Қарт кісілерге әсері

Толық адам болудың шыңына жетіп, қайта құлдырайтын шақ жалпы 60 жас. Аталмыш кезеңде адамның физиологиясында да, рухани әлемінде де айтарлықтай өзгерістер болады. Көру мен есту қабілетінің әлсіреуі, тістері мен шаштарының түсуі, кәріліктен сүйектері қисайып, бойының шөгуі, денедегі жасушалардың өлуімен теріге әжім түсуі секілді физикалық өзгерістермен қатар есте сақтау қабілетінің нашарлауы,

ұйқысыздық, жүйкесінің жұқаруы секілді қарттықтың белгілері бой көрсетеді.

Адамзаттың төрттен бірін құрайтын қарттар қашып құтыла алмайтын денедегі осындай өзгерістерге тап болғанда үмітсіздікке түспей, өмірлерінің соңғы кезеңдерін алаңсыз өткізулері үшін мәңгілік өмірдің бар екеніне сенуі керек. Осылайша олар өздері жақын арада баратын қабір есіне түскенде оны жеңіл қабылдай алады. Жан-тәнімен құштар болған өмірі жақын арада бітіп, жылтыраған әдемі дүниенің есігі жабылатынын ойлағанда тек ақыретке иман ету арқылы жұбаныш табады.

Адам қартайған сайын жас баладай секілді күйге түсе береді. Өлім және жоқ болу секілді қорқынышты нәрселерді тек ақыреттегі шынайы өмір мен жаннатқа кіру үмітімен қабылдаса көңілі құлазымас еді. Мейірім шапағатқа өте мұқтаж шақта қарттар көңілдеріне қаяу түспей, жан дүниесі тыныш өмір сүрулері керек. Әшейінде әр нәрсені уайымдап отыратын аталар мен әжелер ақыретке сенбесе жүрегі қарс айрылып, жандары жай таппай өте ауыр күй кешеді. Мұндай жағдайда тіпті бұл өмірдің өзі оларға азап беруші зынданға айналады.

Адам жас кезінде өлімді ойлай бермейді. Өзін еш өлмейтіндей сезінеді. Бірақ қартайғанда алпысты алқымдап жетпіске жеткенде басына толығымен ақ түсіп, әртүрлі ауру жабыса бастаған шақта өлімді көп ойлай бастайды. Қасындағы жары, достары мен жақындарының тоқсан пайызы қабірдің арғы жағында менмұндалап шақырғанда өлім жазасына кесілген адамның дарға асылатын уақытын күткені секілді өзінің өлімін күтеді. Имансыз қарттар үшін бұл кезеңнен асқан көңілін құлазытатын бақытсыз шақ жоқ. Егер ол қария Аллаға және ақыретке сенсе иманы оны сүйіншілеп, былай дер еді: Дәуреніміз өтті, өміріміз бітті деп құлазыма. Ақыретте мәңгілік өмір мен таусылмас қуаныш сені күтуде. Бұл өмірде айырылып, о дүниелік болған жарың мен

достарың және жақындарыңмен ол жақта қайта қауышасың. Ол жақта сен өзгелерден ерек жақсы көретін адамзаттың абзалы Пайғамбарымыз бен басқада әулие-әнбиелер, шейіттер, салихалы адамдар сені күтіп жүр. Олай болса сен уайымдама. Сенің бұл өмірде жасаған жақсы амалдарыңның барлық амалдарың жазылды. Ақыретке осы істеріңнің қарымын алуға барасың. Ауруы-сырқауы бітпейтін, мұң-қайғысы таусылмайтын бұл өмірден жаннат әлеміне көшесің... Осылайша иман аясында жан дүниесі тыныш өмір сүре алады.

Сырқат адамдарға әсер етуі

Алла Тағала Құран кәрімде адамдардың имандылыққа бейім түрде жаратылғандарын ескертіп былай дейді: «(Жалған сенім мен екіжүзділіктен ада болған) пәк сенім таухидті берік ұстанған күйде хақ дінге (Исламға) жан-тәніңмен бет бұр! Бұл сондай дін – Алла күллі адамзатты (олардың табиғатын, бар болмысын) соның негізінде, соған сай етіп жаратты, (адамзаттың жаратылыс мақсаты да – сол хақ дінге бет бұру болып табылады)» (Рум сүресі, 30.)

Бұл жерде маңызды бір мәселе бар. Егер адам баласы иман келтіріп, соның негізінде өмір сүрсе тек ақыретте ғана жетістікке жетіп қоймай, бұл дүниеде де бақытты ғұмыр кешеді. Соңғы жылдардағы зерттеулерге қарасақ наным-сенім адамның денсаулығына оң әсерін тигізеді екен. Бұл зерттеулер бойынша басқа сенімдегілерге қарағанда Құдайға сенген адамдардың ғұмырлары ұзақ әрі позитивті көңіл-күймен салауатты өмір сүреді. 1995 ж Georgetown университетінің медицина факультетінде жасалған зерттеулердің нәтежесінде наным-сенімнің денсаулыққа жақсы әсер ететіні анықталған. Калифорнияның Аламеда ауданында өмір сүретін 5 286 жасөспірімге 28 жыл бойы зерттеу жүргізілген. Осыған орай

адамдардың өмір жасы жынысына, тәрбиесіне, этникалық жағдайына және наным-сеніміне байланысты өзгелерден ұзақ өмір сүретіні белгілі болған

«International Journal of Psychiatry in Medicine» журналында 2002 жылдың ақпан айында жарияланған зеріттеулерге қарасақ наным-сенімі жоқ адамдар мынадай қауіпке душар болған:

1. Қатерлі ісіктен өзге ас қорыту ауруына шалдыққандар саны екі есе артық;

2. Тамыр ауруларынан (жүрек және сал болып қалу) өлетіндердің саны 21 %;

3. Демікпе ауруынан өлетіндердің саны 66 % көп екені анықталды. Осы мәселе бойынша зеріттеулерде адам ғұмырының ұзақ болуы оның наным-сеніміне байланысты екені белгілі болды.

Ем қабылдау барысында айтылған діни әңгімелер де адамға күш беріп, аурудан тез айығуына себеп болары анықталған. Отыз түрлі зерттеу жүргізген Американың ұлттық денсаулық сақтау институтының маманы David Larson наным-сенімнің демікпе ауруынан өлу, рак, жүрек аурулары және өзіне қол жұмсау секілді нәрселердің алдын алатынын айтқан.

Сенінің адамға әсер ететін тағы бір қыры ол адамды стресстен құтқарады. Аллаға иман еткен жандар болған оқиғаларға салқынқандылық танытып, қиыншылықтар мен алдына келген негативті нәрселерге сабырлылықпен қарайды. Әсіресе наным-сенім осындай нәрселерге әсер ететін болғандықтан АҚШ-тағы 125 медицина факультетінің сексені дін және денсаулық жайында семинарлар жүргізеді.

Стрестің түрлі ауруларға, психологиялық ауытқулар мен қатерлі ісікке дейінгі дерттерге негізгі немесе жанама қоздырушы күш екенін айта аламыз. Адамдар жүрегіндегі иманымен стреске қарсы тұра алады, осылайша басқа да ауруларға қарсы тұра алады [10]

Жоғарыда айтылған зерттеулерден басқа ондаған ғылыми еңбектердің дәлелдегеніндей иман тек ақырет әлемінде ғана бақытқа жету емес, осы өмірде де сана-сезім мен дене бітімнің аман, ұзақ әрі салауатты өмірін қалыптастырады. Аллаға шынайы иман еткен адам дүниелік проблемалардан алыстайды. Бұл да Алланың берген өмірін салауатты сүріп, өмірінің ұзаруына алып келеді. Шафи (шипа беруші) есіміне ие Жаратушы Алла қасиетті Құранда былай дейді: «(Олардың жалған құдайлары қайырлы ма?) Жоқ, әлде, Өзіне дұға еткен қысылған жанның дұға-тілегін қабыл алып, оны басына түскен ауыртпалықтан құтқаратын, сендерді (жер бетін көркейтсін һәм ондағы жүйеге, жаратылыс мақсатына сай өмір сүрсін деп) жер бетінің халифалары қылған (Алла) қайырлы ма? Алламен қатар басқа құдай бар ма?! Әрине, жоқ, өздерің неткен аз ойланатын, ғибрат алайын демейтін адамсыңдар» (Нәміл, 27/62)

Аятта айтылғандай Құран белгілеген ең керемет мінез әр уақытта Алла Тағаламен бірге болып, әр әрекетінде Оны еске алуы, дұғасына жауап алуы дүниеде һәм ақыретте үлкен нығмет. Құранда бұл жайында былай деп баяндалады: «Сондай-ақ иман келтіріп, Аллаға қарсы келуден қорыққан тақуа жандар үшін ақиреттегі сый-сияпат әлдеқайда қайырлы» (Юнус, 10/57.)

Қоғамның белгілі бір бөлігін науқастар мен мүгедектер құрайды. Ауруханаға барсаң көптеген сырқат жандар мен апаттан белгілі бір мүшесінен айрылған немесе туылғаннан кемтар болған адамдарды көресің. Олар үшін бұл дүние қараңғы қапас секілді. Әсіресе имансыз адамдарға ауру өлімнің апандай аузы секілді. Ал өлім болса оның санасында жоқ болып шіріп кету ғана. Қабір болса құрт-құмырсқа мен бактерияларға жем болатын зындан. Осылай ойлайтын науқастың өрмекшінің жібіндей үмітпен ілініп тұрған өмірден ләззат алуы мүмкін бе? Бұл жағдайда Аллаға және ақыретке сенген адам ғана бұл дүниенің сынақ екенін сезінеді. Сырқатында бір сынақ бар екенін сезініп

(Бақара, 2/155,156.) өзінің рухани әлемінде өсіп жатқанын сондай-ақ, жаннаттағы дәрежесі жоғарылап, өзі де бұл өмірде тәрбиеленіп жатқанын ойлап, жұбаныш табады.

Ақырет күніне сенудің зұлымдық пен қиындыққа душар болғандарға әсері

Пенде кейде мал-дүниесі талан-таражға түсіп немесе өзіне зиян келіріп, тіпті өлтіруге дейін баратын я болмаса намысына сызат түсірердей зұлымдыққа ұшырауы мүмкін. Осындай жағдайға душар болып, шарасыз қалған адамның көңіліне жұбаныш болатын нәрсе залымдардан ақысын алып беретін әділетті Аллаға сену. Көрген зорлық-зомбылықтардың қарымын қайтаратын ақырет күнінің бар екеніне иман ету.

Міне зұлымдық көрген адамның жаралы жүрегін жазатын, ақыретке деген сенімді күшейтетін Құран Кәрім зұлымдыққа ұшыраған пендені былай жұбатады: «Сондай-ақ иман келтіріп, Аллаға қарсы келуден қорыққан тақуа жандар үшін ақиреттегі сый-сияпат әлдеқайда қайырлы» (Кәһф, 18/29.) «(Уа, Мұхаммед!) Алла (күнәға белшесінен батқан) залымдардың не істеп, не қойып жүргенінен бейхабар деп ойлама. Ол бар болғаны, олардың ісін көздерді шарасынан шығаратын ғаламат күнге қалдыруда» Ибраһим, 14/42.. «Ол күні залымдарға алға тартқан сылтауы титтей де пайда бермейді. Олардың сыбағасы лағынет (яғни, Алланың рақымынан аласталу) әрі адам айтқысыз сұмдық тұрақ болмақ» (Мүмин, 40/52).

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алауһи уасллам) хадис шәріптерінің бірінде мүминге зұлымдық жасаған адамнан Алла Тағала өшін алатынын айтқан [11. 160 б]. Тек осылай зұлымдыққа ұшыраған адамның жаралы жүрегін емдеуге болады. Әйтпесе барлық нәрсесінен айрылып, шарасыз қалған адамды басқа немен жұбата аласын?!

Құран Кәрімде бұл жайында былай дейді: «Ал кімде-кім зұлымдыққа ұшыраған соң есесін (шариғат шеңберінде) қайтарар болса, міне, ондай жандар айыпталуға тиіс емес. Айыпқа тек ел-жұртқа зұлымдық жасайтын және жер бетінде нақақтан-нақақ сойқан салып, озбырлыққа баратындар ғана тартылуы тиіс. Міне, соларға жан төзгісіз азап бар» (Шура, 42/41,42.)

Бірақ мына нәрсені жақсы білген жөн. Зұлымдыққа қарсы тұрмай, бұға беретін болсаң залымдар дандайсып, одан әрі азғындыққа түсері сөзсіз. Қалай болғанда да оларға қарсы тұрып, тоқтату керек.

Дүниенің қай жерінде және қай уақытта болмасын адам баласы зілзала, сел, өрт, соғыс секілді табиғи апаттар мен қиындықтарға тап болуы мүмкін. Әрине бұлар адам еркінің тысында болатын нәрселер. Қай уақытта, қалай болатыны белгісіз басқа келетін апаттар мен қиыншылықтардың қарымын ақиретте алатынына сенбесе бұған сабыр етіп төзу қиын (Бақара, 2/155,156.).

Пайғамбарымыз бір хадисінде: «Мүминнің аяғына кірген тікен арқылы оның бір қателігі кешіріледі» [12.]. Осылайша Аллаға сенген адам басына қиындық келе қалса мәңгілік әлемде бұның да сауабын алатынын ойлап, өткінші өмірдегі ауыртпалықтарды «Ее, тәйірі бұл да өтер кетер» деп жеңіл қабылдайды. Қиын қыстау кезінде мал дүниесі зая болса оны садақа деп біліп, өзіне келген проблемалаға сабыр етсе сауап алатынын ойлап, шүкірлік етеді. Сондай-ақ, бұлардың ескерту екенін сезініп, тура жолды одан әрі мықтап ұстануға тырысады.

Қорытындылай келсек ақыреттің ақиқат екеніне сену зұлымдыққа ұшырағандар мен қиындыққа душар болғандардың арқа сүйер тірегі болып, көңілі тыныш рахат ғұмыр кешулеріне себеп болады.

Ақыретке иманның құқық саласына әсері

Құқық дегеніміз өмірдің барлық қырын қамтыған ахлақ нормаларының жиынтығы. Осы анықтамаға сүйенер болсақ, құқықтың үш негізгі өзегі бар: 1-моралдық: мораль нормаларына қайшы келетін ешқандай құқық жоқ. 2-тәртіп, жүйе: құқық жүйелілікті, тәртіпті қамтамасыз етеді. 3-Мәжбүрлеу: құқық қағидаларының астарында адамды бір нәрсеге мәжбүрлеу бар. Мұндай мәжбүрлеуді әдетте күш қолдану тәсілдері арқылы мемлекет жасайды. Моралдық нормаларды орындауды ождан міндеттесе, ал құқықтық нормаларды мемлекет міндеттейді. Құқықты ең негізгі элементтерінің бірі мораль яғни, ахлақ. Мемлекет белгілі бір заңдарды орнату арқылы осы моральды қалыптастырады.

Ақыретке сенудің тероризмнің алдын алудағы рөлі

Адамнан басқа жанды нәрселердің барлығының қалауы шектеулі. Бірақ адамның қалаулылығының ұшы қиыры жоқ. Алла адамды жаратқанда оған ақыл, ашу, шәһуәт деген қуат беріп, оларға шектеу қоймаған. Бойдағы осы күштерді пайдаланудың ифрат (асыра сілтеушілік), тафрит (жеткізбей қою), сондай-ақ уасат (ортасы) деген үш түрі болады. Ақыреттің ақиқат екеніне сенбейтін жанның бойдағы осынау күштерін ифрат немесе тафрит тәсіліне салып қолданғандықтан қоғамда бұзақылар мен терористтердің пайда болуына әкеліп соғып жатыр. Тарихтың қойнауынан бері адамзат үшін қиратудан басқа ештеңе білмейтін мүшриктер (Ниса, 4/48), перғауындар (Бақара, 2/49), нәмрудтар, яжуж мәжүждер (Кәһф, 18/94) тек осы бойдағы күштерді бұрыс пайдаланбаудың салдарынан туындайды.

Егер ақыреттегі жазадан қорқып немесе сый-сыяпатқа кенелу секілді адамды қадағалайтын күш болмаса заңның үкімі жүрмейтін жерлерде адамдар барлық жамандықты

жасауға кіріседі. Бұның соңы адамдар арасындаға лаң, бүлік, бұзғыншылық өз пайдасын ойлау секілді нәрселерге айналады. Қауіпсіздік жойылып, мойнына жүктелген құлдықты орындай алмай қалады. Адамдың өмірдегі міндеті қоғамдағы басқа да жандардың құқығын сақтау. Бұның нәтежесінде қоғамның бір жүйеге келуін қадағалау. Жақсылық жасап, жамандықтан тыйылу. Бұл істерді атқару үшін адамға нәр беретін маңызды қайнар бұлағы өлгеннен кейін қайта тіріліп, жазасын тартып немесе сиапатын алатынын ақырет күніне сену.

Ақыретке деген сенімі жоқ немесе ол сенімнен ұзақтаған қауым өздерінің жаратылыс мақсатынан ұзақтап, дүниенің шырқы бұзылады. Ендігі жерде лаңкестік әрекеттер мен террористік бұзақылықтар пайда бола бастайды. Ақыретке сенген қоғамда лаңкестік әрекеттер бой көрсетпейді. Жеке тұлға немесе қауым болсын өздерінің істеріне ақыретте жауап беретінін ойлағанда ондай жаман іске бара қоймайды. Қылмыстық істер мен адамдарды үркітетін бүлікшіл әрекеттерді Алла Елшісі айыпталып, осындай бұзақылықтарға себеп болған адам мәңгілік тозақтық екенін айтып ескерткен. Құран Кәрім бұл мәселеде: «Ал енді кімде-кім бір мүмінді (мүмін екенін біліп тұрып немесе мүмін болғаны үшін) қасақана өлтірсе, оның (ақыреттегі) жазасы ішінде мәңгі-бақи қалып, азап шегетін жаһаннам болмақ. Бұған қоса, Алла оған қаһарын төгіп, лағынет айтып, рақымынан аластады, әрі ол үшін алапат азап әзірледі» (Ниса, 4/93). Нақақтан біреуді өлтіріп, өмір сүру құқығынан айырған адам қолын қанға малып бейкүна жандарды өлтіруге бейімделеді. Сөйтіп басқа адамдардың да осындай қылмысқа баруына жігер береді. [5. 224 б.] Негізінде адамға өмір сүріп, басқаларына да осыны қалап, әрекет етуі міндеттелген. Ислам қоғамның тыныш өмір сүруі үшін бұндай қылмыстарға қатаң тыйым салған.

Құранда адамдарды бұзақылық пен лаңкестіктен тыйятын мынадай аяттар бар: «Міне, сондықтан да Исрайыл ұрапқтарына

мына үкімді жаздық: кімде-кім кісі өлтірмеген немесе жер бетінде бүлік шығарып, бұзақылық жасамаған бейкүнә жанды нақақтан-нақақ өлтірсе, бүкіл адамзатты өлтіргендей болады. Сондай-ақ кім біреуді өлімнен құтқарып қалса, бүкіл адамзатты өлімнен құтқарғандай болады. Оларға елшілеріміз (осындай үкімдермен һәм өздерінің пайғамбар екендіктерін көрсететін) айқын дәлелдермен, мұғжизалармен келген еді. Алайда содан кейін де олардың басым көпшілігі жер бетінде бүлік шығарып, бұзақылық жасауда шектен шығуда» (Мәидә, 4/32.) деп бұл істердің қаншалықты үлкен екенін көрсеткен. Осылайша бір адамды өлтірген бүкіл адамды өлтіргендей күна алатынын айтады. Ал, ақырет әлемінде бүкіл адамды өлтіргендей күнаға жауап береді. Сондықтан бұл заңның хақ екеніне сенген адам осындай бассыздыққа бармайды. Бұл ұғым адамдардың сана-сына сіңген болса қоғамда бұндай қылмыс белең алмайды.

Бүлік шығаратын лаңкестік ұйымдарды тереңірек зерттеп қарасақ олардың ақиқатты танымайтын содырлардан құрылғанын байқаймыз. Аллаға, Пайғамбарға бой сұнбайтын, ақыретті мойындамайтын көреміз. Сондықтан Ақыретті қабылдамайтын адамдар қоғамда бүлік туғызатын топтардың сабында болады. Себебі ертең бұл өмірде жасаған әрбір істеріне жауап беретінін мойындамайды. Алла Тағала жер бетінде қан төгіп, бір-біріне жер аудартуға қатаң тиым салған (Бақара, 2/84.) Бұндай іске барғандарға ақыретте жан түршігерлік азап бар екенін айтады.

Ақырет күніне деген сенім адам өлтіру секілді зұлымдық пен бүлікшіліктің алдын алады. Алтын ғасырды қылмыс атаулыдан ұзақ, лаңкестік пен бүлікшіліктен ада адамдардан құрылған қоғам ғана алып келе алады. Себебі онда өмір сүретін әр пенденің санасына ақыретке деген сенім нық отырған. Арғы өмірдің бар екеніне толық сенетін адам қылмыс жасап, терорлық әрекеттерге араласуы мүмкін емес. Тәртіп сақшылары мен полиция қызметкерлері көріп тұрмаса да өзін бақылауда екенін

ұғынады. Ақыретте ақысы өткен әр адамға жауап беретінін ойлап зұлымдықтан аулақ болады.

Жалпы ақыретке сенім иманның шарттарының бірі болғандықтан Мәшһүр Жүсіп те, Шәкәрім де негізгі тақырыптардың бірі ретінде оған жиі тоқталатынын аңғарамыз. Себебі, бұл мұсылмандық дүниетанымды қалыптап тұрған негізгі іргетас, басты ұғымдардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, III том, – 2013. – 508 б.
2. әл-Матуриди, Әбу Мансур Мухаммад ибн Мухаммад. Тәфсир әл-Қур’ан әл-‘Азим әл-мусамма Тә’уиләт әлһ әссуннә. / тахқиқ әл-Хейми Ф.Ю. – Бейрут: Му’ассасат ар-рисәлә, 2004. – Т. 1-5. – 565 б.
3. Топалоглу Б. Аручи М. Муқаддимат тахқиқ Китәб ат-таухид. // Китәб ат-таухид. – Анкара: Т.С. Diyanet Vakfi ISAM, 2005. – 61 б.
4. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Сыр сөз. – Алматы: «Отбасы хрестоматиясы» баспасы, – 2021. – 256 б.
5. Elmalılı Hamdi Yazır. Hak dini Kuran dili. – İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1993. – Т. 9. – 5500 s.
6. Лев Толстой. Путь жизни. – Москва: Азбука, – 2022. – 576 б.
7. Erich Fromm, «Ердем ве Мутлулук», ауд: Аида Юрүкан, Тыб иайынлары, Стамбул, 1999.
8. Fazlur Rahman. İslam / çev: Mehmet D. Mehmet A. – İstanbul: Selçuk yayınları, 1992. – 368 s.
9. Saygılı Sefa Strese son. – İstanbul: Türdav. – 1998. – 340 s.
10. <http://international Journal of Psychiatry in Medicine..>
11. – جامع الأحاديث الجامع الصغير. جلال الدين عبد الرحمن السيوطي. بيروت، 6991. م.12.
12. الجامع الكبير سنن الترمذي. محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك الترمذي. – بيروت: دار الغرب الإسلامي، 8991. – 893 ص.
13. صحيح مسلم، لمسلم بن حجاج . – بيروت: دار الكتب العلمية ، 1102 م. – 0021 ص.
14. Құран кәрім. Қазақша түсіндірмелі аударма, ауд: Өкімханов Асқар, Анарбаев Н. – Алматы, «Көкжиек» баспасы, 2015.

Дүйсенбаева А.К.

**ДІНИ ТҮБІРДЕГІ ЭКСТРЕМИСТІК ЖӘНЕ
РАДИКАЛИСТІК ИДЕОЛОГИЯҒА ҚАРСЫ
ТҰРУДАҒЫ МӘШҰР МҰРАЛАРЫ
МЕН ОЙШЫЛДЫҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ
БҮГІНГІ ҚОҒАМ ҮШІН ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫН ТҰЖЫРЫМДАУ**

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақтың көрнекті ойшылы, оның еңбектері қазақ қоғамының рухани және мәдени дамуына ерекше ықпал етті. Оның діни-философиялық көзқарастары қазіргі Қазақстандағы діни экстремизм мен радикализмге қарсы күресте маңызды рөл атқара алады. Зерттеуімізде Мәшһүр Жүсіптің діни білімге, ғылымға және рухани құндылықтарға қатысты ойлары талданып, олардың қазіргі Қазақстандағы өзектілігі қарастырылады. Мақсат – діни түбірдегі экстремистік және радикалистік идеологияға қарсы тұрудағы Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарының қазіргі заманғы қоғамдағы маңыздылығын талқылау. Зерттеуімізде көтеріліп отырған деструктивті діни идеологиялардың алдын алу мәселесінде де, рухани мұраны танып білу, әр жеке тұлғаның ой санасын дамытып, мәдени көкжиегін кеңейтетіні анық. Өткеніміз бен бүгініміздің ара жігін жалғастыру арқылы, болашағымыздың жарқын формасын қалыптастыруға болады. Рухани мұраларды қайта жандандыру, жастардың санасына сіңіру арқылы келешекке үрейсіз қарай аламыз.

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихын, дәстүрін, құндылықтарын түгендегенде ислам дінінің асыл қазына екенін айтпау мүмкін емес. Ислам ойшылдарының ислам өркениетінің

гүлденуінде алған орны ерекше. Бұл тұрғыда қазақ жерінен түлеген ислам ғұламаларының үлесін бір мақала аясында жазып сиғыза алмайтынымыз анық. Солардың бірегейі – Хафиз, Низами, Жәми, Руми, Сағди, Омар Хаям және басқаларының мұралары қазақ ойшылдарын шығармашылық ізденістерге шабыттандырды. Бұл еңбектер қазақ руханиятының түп қазығы. Әлемдік жаһандану үрдісінде, қазақ руханиятының бірегейлігін сақтауда, рухани мұрамызды болашаққа жеткізуде дәстүрлі еңбектерді насихаттау ауадай қажет. Мәшһүр Жүсіптің діни көзқарастары исламның гуманистік құндылықтарына негізделген. Ол дінді қоғамның рухани дамуының негізі ретінде көрді және діннің адамгершілікті дамытудағы рөлін ерекше атап өтті. Сонымен қатар, ол діни фанатизмді және жалған діни ағымдарды қатты сынға алып, діннің негізгі мақсаты – адамды жақсылыққа тәрбиелеу екенін көрсеткен. Өкінішке орай отаршыл саясаттың салдарларынан жапа шеккен шығармашылық иелерінің құнды мұралары, әлі күнге дейін өз деңгейінде толық зерттеуге мұқтаж. Солардың бірі Мәшһүр-Жүсіптің тарих, әдет ғұрып, ислам құндылықтары мен философиясы туралы мұралары. Оның шығармашылығы Аллаһ тағаланың сипаттары, Пайғамбарымыздың өмірі мен сүннеті, ислам тарихы, сан қырлы жыр дастандар мен өлеңдерден құралған. Әрине, қазіргі таңдағы аталмыш тақырыпта жарық көріп жатқан еңбектер жоқ дей алмаймыз, рухани жаңғыру аясында халыққа жол тартқан зерттеулер арасында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының да еңбектері өз оқырмандарына жол тартқаны қуантады. Себебі, Көпейұлының еңбектерінде, қазіргі таңда дінге бойлау барысында жетіспей жүрген рационализм мен ақылға шақыру басымы. Діни адасушылықтың алдын алуда бірден бір эффективті әдістердің бірі де дінге ақылмен, ғылыммен ұштасу. Мәселен бұл туралы ойшыл: «Ғылым білім немен болады? Әуелі жаратушы Құдай тағаланы танумен болады. Әуел ғылым мағырафта

(махырафта) ал Жаббар ғылым білімнің ең алды Құдай тағаланы танымақ. Ол Құдайды қайтсе таниды? Әркім өзін таныса, сонда Тәңірісін таниды. Қазақ қариялары да айтады жақтырмаған кісісін: «Бұл шіркін өзін танымайды!» деп дейді. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларында ғылым мен рухани әлемнің байланысын шебер бейнелеген. Оқырманын ғылым білім ізденуге бағыттай отырып, ислам руханиятына терең бойлауды үйретеді.

Не нәрсе парыз болса, ғылым парыз,

Ғылым білсең, өтелер қанша қарыз

Мәшһүр-Жүсіп білім-ғылым нұры сауатсыздық қапасын бұзар-шамшырақ сәуле деп біледі [1, 19 б.].

Ойшылдың мұраларының деструктивті діни идеологиялардың алдын алуына негіз бола алатындығының бірден бір көрінісі, оның шығармашылығындағы терең философиялық талдаудың тереңдігі. Ахлақ, әдеп, ғылым, иман, тақуалық, ғибадат, ізгілік т.с.с., көркем мінездердің әрқайсысын үйренуде таразының теңдігіндей шеберлікпен ғылым мен діни руханиятты қатар үйретеді.

Ал деструктивті діни идеологиялардың шығу тарихына келер болсақ, француз тілінде алғаш рет «*secte destructive*» термині XIX ғасырдың басында қолданысқа енген делінеді [2]. Ал, ағылшын тіліндегі «*destructive cult*» термині XX ғасырдың екінші жартысында айналымға ене бастайды [3].

Қазақстандағы аталмыш терминнің айналымға енуін жалпы дінтану ғылымының қалыптасуы кезеңінен бастау алады деп айтуға болады. Жалпы, Ресей дінтану саласы осы терминнің пайда болуын 1990 жылдар кезеңімен байланыстырады. Мазмұндық тұрғыда «деструктивті діни идеология» дінге шақыруда түрлі моральдық этикалық түсініктердің шегінен шығатын манипуляциялық әдістерді қолданатын діни ұйымның ілімі. Мұндай діни ілімдер тарихи қалыптасқан, дәстүрлі діни ілімдердің, негізгі доктринасын бұрмалау арқылы жаңа бір діни

бағытты түзуі мүмкін, немесе сол діннің атын жамылу арқылы әрекет етуі де кездеседі. Немесе жаңа бір діни бағытты ортаға шығаратын жағдайлар да кездеседі. Негізгі белгілерінің бірі ретінде толықтай бір қоғамға немесе оның жеке сенушілеріне, олардың отбасыларына, қорқыту, үрей ұялату, қоғамнан алшақтату, соқыр сенімге иландыру, ақыл парасаттан бас тарту т.с.с. кері тартпа ілімдері арқылы зиянды ықпалын тигізеді. Әдетте, деструктивті діни идеологияны таратушы жалған діни ұйымдардың артында, сол діни ұйымның басшысына немесе саясатына қызмет етуші әрекет жатады. Мақсатына жету жолдарында, ұйым мүшелерінің өмірі немесе дүниетанымдық құндылықтарын құрбан ету, немесе толықтай бір қоғамды күштеп өзгерту, заңға қайшы жолдармен психологиялық немесе физикалық күш қолдану фактілері де кездеседі.

Бұл тұрғыдан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығына үңілсек ұлттық ар намысты ояту, рухани жан-дүниені жаңарту, кемелдендіру, әділ болу, жамандық жасамау, жан мен тән тазалығын сақтау, адами қасиеттерді ардақтау, обал, сауап, ар-намыс, рух биіктігі, діни сана кемелдігі, білім-ғылым құндылығы, теңдік, әділеттілік руханият тазалығы адамзаттың негізгі мәні деп біледі. Өз заманындағы отаршылдық жағдайында ұлт руханиятының жанашыры ретінде халықтың рухани тұрғыда өрлеуі үшін діни құндылықтарға адалдық көрсету керектігін болжаған философ-ақын рух азаттығын асқақтата жырлайды.

Ақын құлдық сана зардаптарынан құтқарылу жолдарын терең насихаттайды, оның мәйегі ұлттық құндылықтар мен білім ғылымға терең бойлау деп біледі. Сонымен қатар білім, ғылым, дін үйренудің жауапкершілігін мұқият талқылайды. «Мен білемін», «Бәрін біліп қойдым», «Менікі дұрыс» сынды, шолақ біліммен, кешелікке салынудың зарарын анық талдап, түсіндіреді. «Перат, тағырит, ғыпдал» (басы, ортасы, аяғы)

ұғымдарын қолдана отырып, «ғақылдың» да «ператы» болады дейді, мұнда адма білуге мүмкін болмаған нәрселерді «білемін» ге салып, далбаса болады деп түсіндіреді. «Ғақылдың» «тағыриты» білуге керек нәрселерді білуге тырыспай, ойсыз, мисыз, хайуанша өмір сүргенімен бірдей деп теңейді [1, 32 б.].

Адамның деструктивті діни бағыттарға кетуінің себебін «Дж. Лофлэндтің концепциясына сәйкес, діни конверсияның рекрут кезеңінде «жаңа дінге кетудің, «обращение» кешенді үш негізін түсіну қажет деп көрсетеді: бұрыннан бар руханиятқа ұзақ мерзімді қанағаттанбау, жаңа діннің көмегімен өмірдегі қиыншылықтарын шешетіндігіне сенімділік, адам өзін-өзі «ақиқат» іздеушісі ретінде анықтауы, сол дінді тапқандығына сенуі, бұлардың барлығы психологиялық детерменизмді құрайды» [4].

Мәшһүр Жүсіптің діни көзқарастарының негізі исламның ханафи мазхабының гуманистік құндылықтарына сүйенеді. Ол діннің адамзаттың рухани дамуы мен адамгершілік қасиеттерін жетілдірудегі рөлін ерекше атап өткен. Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, исламның мәні мейірімділік пен ізгілікке шақыруда. Оның көзқарастары бойынша, дін тек құлшылық пен ғибадатқа ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі тазалығына, моральдық дамуына да бағытталуы керек [5].

М.Ж. Көпейұлының діни ізденіс үстіндегі адамдарға да қалдырған насихаттары аз емес, пенденің жаратылыс екенін ескере отырып, өзінің Жаратушысын тануға ұмтылуын, өзіндік тұрғыдан дайындық арқылы келу керектігін сол кездің өзінде ақ данышпан, ойшыл Көпейұлы бірнеше шығармаларында көрсетеді. Ислам дінінің мәнін аша отырып, тек қатаң қағида мен жалаң құлшылық емес, күллі адамзатқа ортақ мейірім мен ізгілікке шақырушы ілім екенін насихаттайды. «Исламның мәні – ізгілік пен мейірім. Нағыз мұсылман – Аллаға құлшылық етуші ғана емес, сонымен қатар адамзатқа игілік жасау-

шы» [6]. Мәшһүрдің пайымдауынша, Аллаһтың бірлігінде, пайғамбардың хақтығында, Құран-кәрімнің шындығында сенім адамның имандылық арқауы. Мәшһүрдің пікірінше, сенім – ислам қағидаларын орындау ғана емес, жан мен тән тазалығын ұштастыра отырып, Аллаһқа сенімді- жүрекке бекіту, яғни сенімнің қажетті шарты Аллаһ Тағалаға мойынсыну, дін қағидаларын ақ пейіл, түзу ниетпен орындау, сонымен қатар сенім-ақиқат, қайрымдылық, мейірімділік пен имандылық, ізгілік тәрізді гуманистік құндылықтар мен мұраттардың салтанат құруына бағытталған ниет пен іс-әрекеттің бірлігі. Құдіретке құлшылық ету – діни сананың ажырамас бөлшегі екені белгілі.

Ойшылдың рухани мұраларындағы негізгі дінді тану концепцияларының бірі ол: өзінді тану арқылы Жаратушыны тану идеясы. «Ғылым – Алланың бір есімі. Ғылымсыз адамның бұл өмірде де, о дүниеде де жолы болмайды» [7]. Таным, білімі таяз, көкірек көзі соқыр жандар, жан жағындағы Жаратушының жасампаздығын байқамақ емес. Қазақ философиясының және де жалпы қазақ ойшылдарының жазба, ауыз әдебиетінде орны ерекше Алланы тану мәселесін, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы исламның бай әдебімен, терең руханиятымен ұштастырады. Адаманың жан тазалығын Жаратушыны тану жолында жоғары орынға қоя отырып,, исламдағы «әсма-ул хусна (Алланың көркем есімдері)» концепциясымен терең тарқатады. Бұл идеялар жалпы Ханафи мазхабының орталық идеяларына сай екендігін байқаймыз, сондай ақ «Сопылық» ілімінің негізгі концепциясы болып табылады. Өзінің еңбек жолы көрсетіп отырғандай, М.Ж. Көпейұлы жан жақты білім, өнерге өте бай болған. Сондай ақ рухани ізденістері де біршама. «Білім Алланы танудың кілті» [8], деген ұстанымымының өзі, қазіргі таңдағы, діни радикалдық идеялардың, барлық дерлік асқынударына тосқауыл болатын қанатты ұстаным. Мәшһүр Жүсіп ислам

философиясының негізі Аллаһты бір және бар деп көрсететін таухид тұжырымын тілмен айтып, жүректе бекітіп, хадистер мен өсиеттерді басшылыққа алып, бүкіл жан – діліммен жаратқан Аллаһқа құлшылық ету қажеттігін бекітеді. Бүкіл жан – дүниесімен, болмысымен, жүрегімен Аллаһты бір деп таныған Мәшһүр Жүсіптің Аллаһ жолына, пайғамбарымыздың сүннетіне имандылық, ізгілік, ақиқат жолы деп қарағаны, оның дін философиясында айқын терең із қалдырған. Аллаһ тағаланы бірлігі мен барлығын тілмен білу шынайы сенім тазалығы үшін жеткіліксіз, тілдің бір дегенін, жүрекпен ұғыну, Аллаһқа бүкіл шынайы ықыласымен беріліп құлшылық қылу, Аллаһ елшісінің сүннасына сай сәйкестендіру арқылы нағыз мұсылман, толық адам деңгейіне жете алады. Дін мен сенім тазалығы, Аллаһқа сыйыну, хадис – шарифтерді сыйлау, сенімді сөзде, істе көрсету сарындарының басымдығы оның діни – философиялық көзқарасының негізгі өзегін айқындайды.

Мұсылман болудың, мәнін, қазіргі таңдағы қоғамның кеселін емдейтін адамзатқа қажетті толеранттылық, адамгершілік, кемелділікте екенін айтады. Ойшылдың еңбегінде діннің мән мағынасы, адамның жүрегінде орын алған адами қасиеттермен көрінетіндегі бірнеше рет ескеріледі. «Дін – адамды адамгершілікке тәрбиелейтін ұлы күш. Адамның рухани болмысы дін арқылы кемелденеді» деп тағы да нақтылай түседі [8, 81 б.].

Сондай ақ, ислам дінінің асылдығы мен құндылығын келесі қасиеттермен сипаттайды: «Ислам діні – адамды ізгілікке, сабырлыққа, адалдыққа тәрбиелейтін дін. Дұрыс түсінілген ислам – әлемдегі ең мейірімді дін» алайда діннің «дұрыс» түсінілуінің маңызын көрсетеді [9].

Адамзаттың негізгі мақсаты Жаратушысын тану болса, діннің негізгі мақсатын Адамның рухани кемелденуі деп екі

жақтың қатар дамуының маңыздылығын көрсетеді. «Діннің негізгі мақсаты – адамды рухани кемелденуге жетелеу. Аллаға құлшылық ету арқылы адам өз жанын тазартып, нәпсісін тежейді» [7, 102 б.]. Дем, кемелденудің қадамдарындағы рухани құлшылықтың нәпсімен күрестегі орнын көрсетеді. Мәшһүр тән құмары – нәпсіні бетіне, ырқына жібермей ақыл мен рух тізгінінде ұстау қажеттігін бекітеді. Адам бойындағы жаман қасиеттер нәпсі құмарлығынан туындайды, сондықтан да парасатты адам нәпсі құмарлығының шырмауынан сақтанып жүруі қажет. Ойшылдың бай рухани қазынасының құндылығы халықтың ділі мен танымы, салт – дәстүрлері мен өнеге – үлгілеріне қатысты тұстары аманат, сөзге беріктік, уәдені орындау, халыққа қызмет ету тәрізді абзал қасиеттерді дәріптеуінен айқындала түседі. Ойшылдың шығармаларының тұңғығына неғұрлым тереңірек үңілген сайын, оның дінге берік болып, Аллаһқа сүйіспеншілік – жұмыр басты пенденің өзі мен он сегіз мың ғаламды жаратушыға көрсеткен адами махаббатының көрінісін, жақсылық пен қайырымдылықты мадақтап, рухани ілімді меңгерген, иманы берік, ар – намысы мен ұжданы пәк, рухы биік, рухани өрлеу жолындағы парасатты адамдарды үлгі тұтқанын және рухани ілімнің шынайы негіздерін байқаймыз. Оның туындыларының өзегі пәлсафалық ой – маржанға толы ізденістері мен тұжырымдарынан туындаған рухани өсу адам болмысының мәні адам тұлғасының өзегі ретінде көрсетіледі.

Мәшһүр Жүсіп руханилық негізі – имандылық жолы мен дінде деп көрсетеді. Ол ислам дінінің мөлдір негіздерін насихаттау арқылы ел – жұртын имандылық жолына шақырды. Халықтың ар – намысын оятатын, рухани ілімнен азық алуға шақыратын, рухани өрлеуге үндейтін туындылары ойшылдың дүниетанымдық ізденістерінің руханилық қырларын аша түседі.

Діни негіздегі экстремистік және радикалистік идеологиялардың әуелгі әрекеті – бұл дінді теріс түсіндіріп, оның қағидаларын өз мақсаттарына сай бұрмалау арқылы агрессивті идеологияны насихаттайтын құбылыстар. Олар қоғамдағы тұрақтылыққа, мәдени және діни төзімділікке қауіп төндіріп, адамдардың санасын манипуляциялау арқылы заңсыз және зорлық-зомбылық әрекеттерге итермелейді.

Діни радикалистік идеологиялардың сана манипуляциясының бірнеше негізгі белгілеріне тоқталсақ:

➤ «Тар сана», әлемді тек ақ пен қара деп қақ жарып қарастыруы, діни қағидаларды қатаң және біржақты түсіндіру арқылы, өздерінікімен келіспейтіндердің барлығын «дұшпан» деп жариялау арқылы, қатардағылардың ойлау өрісін тұмшалау, шектеу.

➤ «Діни төзімсіздік» басқа дін өкілдеріне немесе дінді басқаша түсінетін адамдарға қарсы агрессия мен жек көрушілік.

➤ «Деструктивті әрекеттер» идеологиялық мақсаттарға жету үшін қарулы әрекеттерді немесе террористік актілерді қолдау.

➤ «Белгісіз көсемдер» әлеуметтік желілер, жабық топтар арқылы әсіресе жастарды өз қатарларына тарту. Оларға «таза сенім» немесе «ақиқат жолы» деген жалған ұғымдарды насихаттайды.

Діни радикализм – қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіретін маңызды әлеуметтік құбылыс. Ислам дінінің мәнін бұрмалап, зорлық-зомбылық пен төзімсіздік идеологиясын тарататын топтар бүгінгі таңда үлкен алаңдаушылық тудырып отыр. Мұндай мәселелерді шешуде дәстүрлі ислам құндылықтары мен ағартушылардың еңбектері ерекше рөл атқарады. Солардың бірегейі қазақ даласының ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз еңбектерінде діннің мәнін дұрыс түсінудің маңыздылығы мен Жаратушыны тану үшін, алды-

мен білім жинаудың қажеттілігіне көп тоқталған. Мәшһүр Жүсіп ғылым мен білімді дамытуды адамзаттың негізгі парызы деп санаған. Ол ғылымды адамның кемелденуіне, оның жан-дүниесін және қоғамды жақсартуға бағытталған жол деп түсінді. Ғылым арқылы адам өз-өзіне, қоршаған ортаға және Жаратушыға жақындай алады деген ойды жеткізеді. «Ғылым – Алланың бір есімі. Ғылымсыз адамның бұл өмірде де, о дүниеде де жолы болмайды» деген тұжырымдары бар. Бұл жерде ғылымды тек материалдық таным құралы ретінде ғана емес, рухани кемелденудің маңызды бөлігі ретінде қарастырғанын байқаймыз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дін мен ғылымды бір-біріне қарама-қарсы қоймаған. Керісінше, ол ғылымды дінді дұрыс түсінудің құралы деп бағалаған. Оның ойынша, нағыз білім адамды адалдыққа, ізгілікке бастайды, ал дін мен ғылым үйлесім тапқанда ғана қоғамның дамуы мүмкін болады. «Білімді адам – өзінің де, өзгенің де қадірін білетін адам», – деп, білімділікке ерекше мән берген. Ол адамның тек дін ілімімен шектеліп қалмай, дүниелік ғылымдарды да меңгеруі керектігін насихаттаған. Мәшһүр Жүсіп өз заманында қазақ жастарының ғылымға құштарлығын оятуға тырысты. Оның өлеңдері мен кара сөздерінде білімсіздік пен надандықты сынайтын тұстар жиі кездеседі. Ғұлама жастарға тек діни білім емес, дүниеуи ғылымды да үйренуді міндет санаған. Ол білімнің адамды алға жетелейтін күш екенін атап өткен: «Ғылым – жарық, білім – шырақ». Бұл сөздер ғылымның қоғамдағы «жарық» рөлін, яғни надандық түнегінен құтылудың жолы екенін білдіреді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ғылым туралы ойлары – терең гуманизмге және рухани кемелдікке негізделген. «Білімді адам – өзінің де, өзгенің де қадірін білетін адам [10].

Ол дінді, ғылымды және өнерді біртұтас жүйе ретінде қарастырып, қазақ халқын білімге, ғылымға ұмтылуға шақырды. Бүгінде оның идеялары жастарға мотивация беріп, ұлттың рухани дамуына үлес қосуда.

Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінде дін – рухани кемелдену мен адамгершіліктің қайнар көзі ретінде қарастырылады. Ол исламның мәнін тек ғибадаттар орындаумен шектемей, оның адамды ізгілікке тәрбиелеудегі рөлін алға тартқан. Ойшылдың пікірінше, нағыз дін адамды мейірімділікке, төзімділікке және әділеттілікке жетелейді. Мәшһүр Жүсіп діни фанатизмді сынай отырып, сыртқы ғибадатқа ғана мән беріп, ішкі тазалық пен рухани тәрбиені ұмыт қалдыратын көзқарастардың қауіптілігін ескерткен. Ол үшін дін – адамгершілікті жетілдіру құралы болуы керек. «Ғылымсыз дін соқыр, ал дінсіз ғылым бос» [6, 201 б.].

«Білімсіз ғибадат – соқыр, ғибадатсыз білім – әлсіз» [10, 89 б.] деген сөзі діни білімнің руханиятпен үйлесуі қажеттігін көрсетеді. Ғұламаның ойынша, діни сауаттылық тек шарифат ережелерін жаттап алумен шектелмейді. Діннің мәнін түсіну үшін адамгершілік қағидаттарға мән беру қажет. «Ғылым үйрену адам баласына жарық сәуле іспеттес, ғылыммен адам баласы өз жолын табады» [8, 123 б.]. Білімсіздік адамдарды жалған идеяларға жетелеп, діни фанатизмнің таралуына ықпал етеді. «Діннің түп мәні – ізгілік, ал ізгіліксіз дін – бос қабық» [6, 179 б.] деген ойы діннің рухани мазмұнына басымдық бергенін көрсетеді. «Оқымаған халық надан болады, ғылым-білімсіз халық өзінің келешегін тани алмайды» [7, 134 б.].

Қазақстанда шынайы діни білім берудің рөлі артып келеді. Дұрыс діни білім жастардың экстремистік топтар ықпалына түсуіне қарсы маңызды қорғаныс құралдарының бірі бола алады. Мәшһүр Жүсіптің бұл мәселедегі ойлары қазіргі Қазақстандағы діни оқу орындарында қолданылып келеді [11].

Мәшһүр мұралары мен ойшылдың діни көзқарастарының бүгінгі қоғам үшін өзектілігі мен маңыздылығын көрсетуде, алдымен, оның діни дүниетанымы ханафилік мазхабына, сүннилік көзқарастарға сәйкес екендігіне назар аударғанымыз

жөн. Оның еңбектерінің, бай мұраларының ұрпақ руханиятына негіз бола алатындығына дәлелдің бірі оның шығармалары өз заманындағы қазақ ағартушылары мен зиялыларының ұлттық көзқарастарымен ұштасып жатқандығы. Бала кезінен білі ілім жинаған ойшылдың, мұрасы да ислам негіздерімен ұштасып, ұлттық руханиятты дамытуға бағытталған. Өз шығармаларында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бірнеше тіл меңгергендігін, білім жинауға бірнеше сапарларға жылдар арасындағы уақытын арнағанын жазады. Матуридилік ақида мен ханафилік фықһты жетік меңгергенін де ғалымдар ерекше бағалайды. Біз ойшылдың діни жазбаларға қатысты, соның ішінде Жаратушыны тану барысындағы білім ғылымға қатысты ойларын терең талдамақшымыз. Себебі зерттеуіміздің мақсатына орай қазіргі таңдағы қоғамымызда орын алып отырған діни радикализм мен экстремистік көзқарастардың ортаға шығуының алдын алатын біоден бір әдістің қайнар бұлағы ұлттық дәстүрлі иммунитет түзеу мен қоса білім ғылымға деген ұмтылыс. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары тұнып тұрған бай руханият екені даусыз. Мәселен, ойшыл, өзінің белгілеген жазбаларында «Ғылым білімі» кітабы 129 сахифадан тұрады дей отырып, оның ішінде 12 аят, 18 хадис, 43 мақал, 114 ауыз өлең бар десе, ал «Әмір» әңгімесі 26 сахифадан, 104 ауыз өлеңнен тұрады дейді. Мұндағы сахифа – араб сөзі, «бет», «парақ» деген мағынаны береді. Бұлардан басқа қолжазбаларда мынадай мәліметтер берілген: «Хазірет Юсуф пайғамбар», «Шайқы Бұрқы әулие мекіре балықтан туған», «Ошақты Қоңырбай қалпе» әңгімесі, «Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді», «Ақыреттің егіні», «Құдайым жексенбі күн жер жаратты», «Жер мен Көк» қиссасы және т. б. діни нанымдық мағынадағы деректер бар. Екі діни балладасы – «Шайқы Ысқақ» пен «Надан би» белгілі. «Исламның бес парызы біреуі – иман, Таппайды бұл бесеуін дүние жиған. Ықтият, шын ниет-

пен жұмыс қылып, Ерлерді айтҚұдай үшін жанын қиған», – деп жырлағандығын байқаймыз [12].

Ағартушы Мәшһүр Жүсіп өзінің 1890 жылы «Дала уәләяты-ның газетінің» алтыншы және жетінші сандарында жарияланған «Баянауылдан» атты мақаласында дін мен ғылымның кереғарлығы туралы, ислам дінінің білім аруды, әсіресе әйелдердің білім алуын шектейтіндігі жөніндегі әр алуан стереотиптер мен штамдарды теріске шығарады. Мал жиюдан басқа өнерге құлықсыздық таныта бастаған қазақты мұсылманша болсын, орысша болсын, ғылым үйренуге шақырып, аталмыш мақалада былай деп жазады: «Мал жиып бай болуды ойлама. Ғылым үйреніп, білгіш болуды талап қыл. Неге десең, ғылым – пайғамбардан қалған мұра. Мал қарау – байдан қалған мұра. Малды кісінің дұшпаны көп болады, ғылымды кісінің досы көп болады. Мал жұмсай бастасаң, таусыла бастайды, ғылым жұмсай бастасаң, артылып, үсті-үстіне көбейе береді... Мал біткен кісі мұрнын көтеріп, тәкаппарлық қыла бастайды. Ғылымды болған кісілер өзін өзі төменшікке алып, кішік көңіл болады» [13].

Мәшһүр Жүсіптің «Баянауылдан» аталған мақаласында осымәселе де көтеріледі. «Ғылым еркекке, ұрғашыға бірдей керекті нәрсе. Еркекке бір есе керек болса, ұрғашыға он есе керек. Еркек өзі оқып білмесе, бір жерден барып естісе де, бір сөз үйренеді. Ұрғашы бейшара өзі оқып білмеген соң, ол ешқайда бара алмайды. Сонан соң қайдан естіп үйренеді?! Сол үшін көбінесе ұрғашы оқыса керек. Біздің қазақ ойлайды: «Қатын молда болып, бала оқыта ала ма? Ұрғашыны оқытып не керек?» – дейді. Жоқ, олай емес. Ойлап тұрсаң, еркектің оқығанынан да ұрғашының оқығаны пайдалы. Неге десең, ғылым еркекке, ұрғашыға бірдей парыз. Оның бер жағында ұрғашы оқып ғылымды болса, алған ерін жақсы сыйлап, күтіп, оған таза қызмет қылудың мәнісін біледі. Һәм өз бойына керекті зәрулі

болған табиғат ғибраттарының ғылымын біледі. Һәм балалы болған уақытта сол балаларын жақсы әдеппен үйретеді» [14, 385].

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларын діни радикализмнің профилактикасы ретінде қолданудың нәтижелілігіне сенімімізді, көптеген шетелдік тәжірибелердегі ұқсас шешімдермен де салыстыра кетсек. Мәселен, Quintan Wiktorowicz радикалдану процесін «Cognitive Opening» моделі арқылы түсіндіреді, яғни адамдар радикалдық идеологияларға ашық болу үшін өз ой-өрісінде белгілі бір өзгерістерге ұшырайды. Бұл модел экстремизмге қарсы күресте діни және зайырлы білімнің маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді [15]. Жүсіп Көпеевтің діни білімнің қоғамдағы рөлі туралы көзқарасы осы ғылыми тұжырымдарға үндес келеді, өйткені ол дұрыс білімнің радикализмге қарсы күрестегі негізгі құрал екенін баса айтқан.

Жүсіп Көпеевтің еңбектерінде діни төзімділік пен өзара түсіністік идеялары кеңінен насихатталған. Оның шығармалары діни және этникалық айырмашылықтарды қабылдау арқылы қоғамда бейбіт өмір сүрудің мүмкіндігін көрсетеді. Бұл көзқарас қазіргі әлемде діни экстремизммен күресте қолданылатын маңызды тәсілдердің бірі болып табылады. Mark Juergensmeyer радикалды діни қозғалыстарды зерттей отырып, толеранттылықтың діни радикализмге қарсы ең тиімді құралдардың бірі екенін көрсетеді. Ол экстремистік топтардың көбіне қоғамдағы бөлінушілікті күшейтуге бағытталғанын көрсетіп, толеранттылықтың бұл идеологияларға қарсы тиімді құрал екенін дәлелдейді. Қазақстанда да діни және этникалық айырмашылықтарды бірлік пен келісімнің негізі ретінде қарастыру арқылы радикалданудың алдын алу маңызды екені сөзсіз [16].

Көпеев ғылым мен білімнің діни және әлеуметтік дамудағы рөлін ерекше атап өтті. Оның айтуынша, білім алуды қоғамның

рухани дамуының негізі ретінде қарастыру керек. Бұл идея шетелдік зерттеушілердің пікірлерімен де үндеседі. Martha Nussbaum өзінің еңбектерінде азаматтық білімнің демократияны сақтаудағы рөлін қарастырады және білімнің экстремистік идеологияларға қарсы иммунитет қалыптастырудағы маңыздылығын ерекше атап өтеді. Ол сондай ақ өзінің еңбектерінде ұлттық құндылықтарды қорғаудың діни радикализмге қарсы күресте маңыздылығын көрсеткен. Ол дәстүрлі құндылықтардың қоғамдағы экстремистік идеологиялардың таралуына қарсы тиімді құрал екенін атап өтеді [17].

Жүсіп Көпеевтің идеялары қазіргі Қазақстандағы діни экстремизмге қарсы күрес бағдарламаларына интеграциялануы мүмкін. Оның толеранттылық, білім және ғылымның маңыздылығы туралы көзқарастары қазіргі діни экстремизмге қарсы шаралардың негізіне алынып, қоғамдағы радикалдану процесіне қарсы тұру үшін қолданылуы мүмкін.

Жүсіп Көпеевтің діни-философиялық мұрасы қазіргі Қазақстандағы діни экстремизмге қарсы күресте маңызды рөл атқара алады. Шетелдік зерттеушілердің еңбектерін негізге ала отырып, Көпеевтің діни білім, толеранттылық және рухани құндылықтар туралы көзқарастары радикализацияға қарсы күресте тиімді құрал болып табылады. Оның идеялары қазіргі Қазақстанда қолданылып жүрген профилактикалық шараларды күшейтуге үлес қоса алады.

Мәшһүр Жүсіп өз еңбектерінде діни толеранттылық пен өзара түсіністікке ерекше мән берген. Оның пікірінше, діни және этникалық айырмашылықтар қоғамның бірігуіне кедергі болмауы керек, керісінше, олар мәдени және рухани байлықтың бір бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл көзқарас бүгінгі экстремистік идеологияларға қарсы тұруда өзекті. Ол діннің дұрыс түсінілуі керектігін және оның қоғамдағы моральдық құндылықтарды нығайтатын құрал екенін көрсеткен. Оның

пікірінше, шынайы дін халықты біріктіруге, ал жалған ағымдар қоғамды бөлшектеуге бағытталған. Бұл ойлар қазіргі Қазақстанда шетелдік діни ағымдарға қарсы күресте маңызды. Мәшһүр Жүсіп өзінің еңбектерінде ұлттық және рухани құндылықтарды сақтаудың маңыздылығын атап өткен. Ол ислам діні мен қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін үйлесімді түрде насихаттап, рухани және мәдени құндылықтардың бірлігін қорғаған. Бұл идеялар қазіргі экстремистік идеологияларға қарсы тұруда өзекті. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни және философиялық мұрасы бүгінгі қоғамда діни экстремизм мен радикализмге қарсы күресте маңызды құрал бола алады. Оның діни толеранттылық, білімнің маңыздылығы және ұлттық құндылықтарды қорғау туралы көзқарастары бүгінгі шетелдік және жалған діни ағымдарға қарсы тұруда қолданылатын маңызды әдістердің бірі ретінде қарастырылуы мүмкін. Ойшылдың мұралары қазіргі Қазақстандағы діни экстремизмге қарсы профилактикалық шаралардың негізін құрауы тиіс.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ халқының рухани мәдениетіндегі көрнекті тұлға. Оның шығармалары тек әдеби мұра ғана емес, сонымен қатар ғылыми көзқарастардың да құнды көзі болып табылады. Көпейұлы ғылымды адамзат дамуының және рухани кемелденуінің маңызды элементі ретінде қарастырды. Ол үшін ғылым мен білім адамды жоғары адамгершілік және рухани деңгейге жеткізетін құрал болды. Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінде ғылымға деген терең құрмет пен сенім байқалады. Ол ғылымды адамды қоршаған әлемді түсінуге мүмкіндік беретін негізгі құрал деп есептеді. Оның пікірінше, білімсіздік – адамзат дамуының басты кедергісі, ал ғылым – надандықты жоюдың ең тиімді жолы.

Мәшһүр Жүсіп ғылым мен дінді бір-біріне қарсы қоймай, керісінше, оларды өзара толықтыратын екі үлкен күш ретінде қарастырған. Оның еңбектерінде ғылым мен діннің

үйлесімділігі туралы көптеген ойлар кездеседі. Ол ғылым арқылы адамның ақыл-ойы дамып, қоршаған әлемді түсінуге көмектесетінін айтқан, ал дін адамның рухани тазалығына, оның моральдық және этикалық қасиеттерін жетілдіруге ықпал ететінін көрсеткен.

Бұл сөздер Көпейұлының ғылымды қоғамның болашағын жақсартудың және дамытудың маңызды құралы ретінде қабылдағанын айқындайды. Оның еңбектерінде ғылым адамзатқа тек материалдық игілік әкелмей, сонымен қатар рухани кемелдікке жетелейтін күш ретінде бейнеленеді.

Мәшһүр Жүсіптің көзқарастары бойынша, ғылым мен білім тек жеке адамның дамуына ғана емес, сонымен қатар бүкіл халықтың мәдениеті мен өркениетінің өркендеуіне ықпал етеді. Ол халықтың рухани және мәдени деңгейін көтеру үшін ғылым мен білімнің қажеттілігін айқын түсінген. «Білімді халықтың болашағы жарқын болады, ғылымсыз халық кедейлік пен надандықта қалады» деген пікірі Көпейұлының халықтың болашағын біліммен байланыстырғанын көрсетеді.

Оның ойынша, ғылым халықтың ұлттық мәдениетін байытуға, оны қорғауға және сақтауға ықпал етеді. Білім арқылы халық өзінің тарихын, дәстүрлерін және рухани құндылықтарын сақтай алады. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің ғылым туралы ойлары бүгінгі таңда да өзекті, себебі қазіргі қоғамда да ғылым мен білім мәдениетті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ғылым туралы көзқарастары бүгінгі қоғам үшін ерекше маңызға ие. Оның ғылымды рухани және материалдық дамудың негізі ретінде қарастыруы қазіргі замандағы білім беру және ғылым жүйесінің негізгі қағидаларына сәйкес келеді. Көпейұлының ойынша, ғылым адамзаттың дамуында маңызды рөл атқарып қана қоймай, оның рухани кемелденуінің де маңызды құралы болып табылады.

Ғылым арқылы адамзат надандық пен білімсіздіктен құтылып, болашаққа нық қадам жасайды. Мәшһүр Жүсіптің бұл ойлары қазіргі Қазақстан қоғамындағы білім мен ғылымның маңыздылығын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. 11 том. – Алматы «Ел шежіре», 2010 ж. 360 б. ISBN 978-601-7011-93-2.
2. John Painter Jr. Scientology termed «destructive cult». The Oregonian. 27 июля 1979.
3. Una McManus, John Charles Cooper. Dealing with destructive cults. Zondervan Pub. House, 1984.
4. Смирнов М.Ю. Социология религии: словарь. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. – 412 с.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпеев / Құрастырушылар: С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
6. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шығармалары, 1-том. – Алматы: Ғылым, 2003. – 56-бет.
7. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шығармалары, 2-том. – Алматы: Ғылым, 2003. – 225-бет.
8. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, «Шығармалары», 3-том. – Алматы: Ғылым, 2004. – 166-бет.
9. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, «Шығармалары», 4-том. – Алматы: Ғылым, 2004. – 143-бет.
10. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, «Діни-философиялық көзқарастары». – Алматы: Ғылым, 2005. – 102-бет.
11. Оразбаева, Г. (2018). *Экстремизмге қарсы күрестегі діни білімнің ролі*. Алматы: Ғылым.
12. Мәшһүр Жүсіп Көпеев/ Құрастырушылар: С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

13. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Баянауылдан / Шығармалары. 13 том. – Павлодар: «Эко» ҒӨФ, 2008. – 385 б.

14. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Баянауылдан / Шығармалары. 13 том. – Павлодар: «Эко» ҒӨФ, 2008. – 385 б.

15. Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. Rowman & Littlefield Publishers.

16. Juergensmeyer, M. (2003). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. University of California Press.

17. Nussbaum, M. (2010). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press.

Moldakhmet Bidas

**THE RELEVANCE AND SIGNIFICANCE FOR
MODERN SOCIETY OF MASHHOUR'S LEGACY
AND THE THINKER'S RELIGIOUS VIEWS
IN THE CONFRONTATION AGAINST EXTREMIST
AND RADICALIST IDEOLOGY IN THE
RELIGIOUS SPHERE**

Global trends. Global trends in universal socio-political development after the collapse of the Soviet system led to the emergence of the capitalist order of economic relations between states. Thus, the end of the twentieth century marked an even more sophisticated struggle for the resources and minds of the post-Soviet space, in which young Kazakhstan was no exception. Economically weak, undeveloped public administration, weak civil institutions, and the restructuring of the state apparatus exerted pressure on the formation of national identity. In addition, global shifts, the struggle for resources, and the building of a new world order on the part of Western countries had a significant impact on the countries of Central Asia, because the geographical space of these countries could be functional in terms of fighting the opposition of the young Russian Federation on the one hand and against Afghanistan in the region on the other.

Nevertheless, the geopolitical situation was accompanied by an upsurge in the national and cultural characteristics of the Central Asian countries. The state policy of Kazakhstan has begun to form a national identity, without infringing on the rights and choices of other ethnic groups on the path of their development. This policy can be traced in the process of institutionalization of the sphere of religious relations and public policy.

The process of institutionalization. The revival of Islamic practice among the population in the first decade of Kazakhstan's independence can be traced according to data on Islamic religious associations in the period from 1989 to 1998. If in 1989 there were 46 Islamic religious associations, by 1998 there were 1000 associations [1]. At the moment, the picture is changing and the number of Islamic religious associations in Kazakhstan is 2,813 [2].

One of the important factors in the institutionalization of Islamic religious activity in the country was the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and the countries of the Islamic world in the early 90s. The development of foreign policy relations opened up the opportunity for free preaching and the activation of missionaries from the Middle East, Turkey and Pakistan, which led to the penetration of various religious movements. In the struggle for the minds of its citizens, the political leadership of Kazakhstan subsequently had to actively regulate the religious sphere of the country.

These socio-political changes accelerated the institutionalization of relations in the field of religion. In 1990, the SAMK (Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan) was established, and in 2005, a Committee on Religious Affairs was established under the Ministry of Justice. Islamic educational institutions are being created: madrasahs at mosques (training centers for professional Koran readers), Abu Hanifa Madrasah in Almaty, Abu Hanifa Madrasah College. Also, on the basis of the Egyptian-Kazakh agreement, the Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak» was established in 2001, which trains specialists in the specialty «Islamic studies», «religious studies», «theology» and specialists in the Arabic language.

However, the issues of identification of Kazakhstanis during the period of independence always remain controversial. In this regard, we believe that there is a need to study this issue in its theoretical part.

In today's ever-changing world, the phenomenon of globalization has had a profound impact on the concept of national identity, challenging traditional notions of cultural homogeneity and raising questions about the continuing relevance of nation-states [3]. While globalization has undoubtedly brought numerous benefits to Asia and other regions, it has also provoked an identity crisis as individuals and communities face contradictions between their national roots and the onslaught of global culture [4]. As cultural values and norms increasingly shift towards a more universal paradigm, traditional identity risks being overshadowed, which can lead to the potential loss of unique forms of cultural expression and practices that define different communities [5]. Moreover, the universalizing trends of globalization can increase the sense of marginalization among indigenous populations, as they often perceive these events as a form of neocolonialism that undermines their historical beliefs, values and social norms.

In this context, the legacy of Mashkhur Zhusup Kopeev can serve as a factor that can form both the spiritual development of society and the cohesion of the Kazakh people in the era of globalization.

Nevertheless, after Kazakhstan gained independence, the re-identification of religion in the cultural and communicative space of the country is going through a stage of spiritual development. A number of factors contributed to this. First, the revival of the traditional values of the Kazakh people after the atheistic socio-political system. For political power in the country, an empty ideological vacuum had to be filled with a new constructive meaning of public relations. The process of formation of the national identity of the Kazakh people was closely intertwined with the system of the religious worldview of the nation. The historical memory that the ancestors were part of the Islamic civilization in the territories of Central Asia and the way of nomadic life of the Kazakh people did not alien-

ate the “reunification” of the Kazakhs with Islam. John Myhill, in his work *Religion: Nationalism and Identity*, challenges the thesis of secularization, noting that religious identity remains a powerful force in the modern world, closely interacting with national identity and sometimes displacing it [6].

National identity. As nations emerge from the shadow of colonialism and historical oppression, the development of collective social consciousness becomes a key force in shaping their national identity and development trajectory. This awakening often manifests itself in a combination of historical narratives, educational systems and cultural practices that contribute to the formation of a common sense of belonging and purpose among citizens, allowing these nations to use their unique potential for social and political development [7]. This process is increasingly recognized as crucial in the context of established nation-states, where national identity is not just a product of elite discourse, but rather stems from everyday experience and interactions with the population, thereby changing individuals’ understanding of their role in a broader national structure [8].

Scientists note that the study of nationalism has traditionally focused on “exceptional moments of social transformation”, such as the emergence of modern nation-states, while largely ignoring the nuances of nationalism in established times and among ordinary citizens. This oversight has led to a gap in understanding how national identity is formed and maintained in modern democratic countries, where the interaction and attitudes of the population as a whole play an important role in shaping their relations with the nation and its values [8].

Such a shift in emphasis requires the study of cultural elements that form the basis of national identity, since these elements often stem from common historical experiences and collective memories that resonate with the population, creating a favorable environment

for the development of civic participation and social unity in the face of current challenges and transformations [9].

The nationalization of culture, studied in recent studies, provides insight into how nations actively form and disseminate cultural narratives, symbols and practices that serve to strengthen a sense of collective identity and purpose. These cultural narratives often arise as a result of a critical reassessment of past ideologies and myths related to national identity, and go beyond simply exposing nationalism as a false consciousness to understanding it as a complex cultural phenomenon inextricably linked to the historical process of state-building, which ultimately shapes the public consciousness of citizens [10].

In addition, the role of education, especially the study of history, has been identified as a decisive factor in the assimilation of national ideologies and the formation of social consciousness among young people. This is especially important for young countries, where historical plots are often reconstructed to instill a sense of pride and belonging, allowing the younger generation to define their identity within a framework that takes into account both their heritage and modern challenges. Moreover, the interaction between memories, myths, and symbols serves as an important catalyst for nationalist mobilization, influencing how people relate to and participate in their nation's collective identity. In this context, universities and educational institutions are becoming vital platforms for the dissemination of national ideas, as they create an environment in which civic values and national identity can be nurtured through both formal curricula and informal interactions, thereby strengthening the relationship between education and nationality of citizens.

National identity is a complex and multifaceted concept that has become the subject of widespread scientific discussion. Theories trying to explain national identity often rely on various approaches, including historical, cultural and psychological ones, and each of

them contributes to our understanding of how people perceive their belonging to a nation and how this identification affects social cohesion or conflict [11]. In addition, the interaction between psychological attachments and collective identity is crucial, since many scientists argue that national identity can be easily mobilized through common symbols and experiences, which contributes to a sense of unity even in conditions of significant population diversity [12]. This phenomenon illustrates the power of national narratives and the constructed nature of identity, highlighting how cultural symbols can lead to a collective sense of belonging that transcends individual differences and promotes solidarity, even in the face of potential intergroup conflicts arising from competing social identities. Moreover, the emphasis placed on the psychological foundations of national identity suggests that a sense of community can be cultivated through collective emotional experiences and the strengthening of common values, thereby forming the nation as a whole, as a source of identity and solidarity among “their own”, which serves as the basis for the legitimacy and resilience of the state [13].

This foundation is also supported by research showing that national identity can be strengthened through education systems and civic programs that instill in people a sense of belonging and common purpose, which ultimately contributes to national cohesion and the overall stability of society. In addition to educational initiatives, the emotional aspects of national identity play an important role in shaping people’s ties with their nations, as evidenced by theories that emphasize the importance of common cultural values, such as language and common historical traditions, for the formation of a holistic national identity.

Mashkhur Zhusup Kopeev, a famous Kazakh intellectual, poet and public figure, left an indelible mark on the cultural and political landscape of Kazakhstan. His works and ideology have made a significant contribution to the revival of the national identity of the

Kazakhs, especially in the context of the challenges of globalization, when the balance between the acceptance of modernity and the preservation of cultural heritage is becoming increasingly relevant. The emphasis on preserving the customs and languages of indigenous peoples, much like Kopeev's propaganda of Kazakh culture, serves as an important counterweight to the homogenizing forces of globalization, strengthening the sense of belonging and identity of the Kazakh people [14]. Kopeev's literary and scientific contribution played an important role in shaping the national narrative of Kazakhstan. Exploring traditional themes and using cultural symbols, he created a concept that resonates with the modern problems of the nation, especially with regard to its diverse ethnic composition and the interconnected influence of various world powers. Moreover, his emphasis on cultural continuity and moral education has become especially relevant in the current socio-political conditions, when the younger generation is called upon to preserve their national identity while integrating into an increasingly diverse world community, which echoes the opinion of modern scientists [15].

A linguistic analysis of Kopeev's works, as well as broader Kazakh cultural traditions, provides valuable insight into the nation's unique worldview and cognitive models. By revealing the complex network of archetypes and symbols underlying Kazakh thinking, scientists were able to clarify the complex relationship between man and the world, a relationship that is deeply rooted in the rich heritage of the Kazakh people. [16] Such an understanding not only increases the value of Kazakh literature, but also strengthens the idea that every aspect of national culture contributes to the formation of identity, especially in the context of globalization, thereby emphasizing the importance of traditions in the moral education and spiritual development of youth.

The inclusion of such elements contributes to a deeper understanding of one's roots and strengthens the ideological foundations

of the nation, which is important for fostering a sense of pride and belonging among young people, thereby contributing to the sustainability of national identity against the background of globalization [17]. In addition, educational initiatives based on ethnopedagogy serve as an important mechanism for strengthening the cultural values that Kopeev defended, giving students a sense of continuity and connection with their heritage, which is crucial for the formation of a strong national identity in the context of global homogenization. In fact, Kopeev's legacy continues to echo modern efforts to preserve and strengthen Kazakhstan's national identity, serving as a guideline for the country's quest for cultural and intellectual self-determination in the ever-changing landscape of the modern world. In addition, such integration of cultural elements into an educational framework can improve students' understanding of their unique historical traditions, thereby encouraging them to consider their identity not just as a product of the past, but also as a vital component of their present and future, thereby strengthening a sense of national belonging and pride. Thanks to the creation of cultural institutions such as museums dedicated to the history of national education, the integration of traditional values into everyday life is further strengthened, an environment is created in which spiritual and moral values can flourish along with modern educational practices, which ultimately contributes to the upbringing of a generation of Kazakhstanis who are firmly committed to their national culture. identity and at the same time successfully overcoming the difficulties of globalization [17].

Such initiatives not only serve as evidence of the enduring influence of historical figures such as Kopeev, but also correspond to strategic directions of cultural and educational activities. activities aimed at fostering national patriotism and preserving spiritual values in the context of rapid modernization and changing global dynamics. This multifaceted approach emphasizes the importance of a holistic

philosophy of education that develops both intelligence and spirit, ensuring that Kazakh youth become informed citizens of the world who carry with them the rich heritage of their culture, which ultimately contributes to the formation of a balanced and sustainable national identity in the face of the challenges of the modern world. In this regard, it is important to recognize that the integration of such cultural and educational initiatives not only pays tribute to the contribution of such historical figures as Kopeev, but also plays a crucial role in the development of a collective consciousness that values the past and at the same time strives for the future, thereby ensuring the preservation of values and teachings passed down from generation to generation.

This commitment to cultural preservation and innovation not only strengthens individual understanding and connection with national roots, but also contributes to the development of a sense of collective responsibility for preserving the integrity of Kazakhstan's unique identity, which is vital to overcome the difficulties associated with globalization and form an energetic, dynamic society that values both its historical achievements and its culture. contributing to the global community, ensuring that the voices of various ethnic groups are heard and celebrated in the ongoing narrative of the nation's identity [17]. In light of this, a commitment to the use of ethnopedagogic principles in educational institutions can serve as an effective counterweight to the forces of cultural assimilation that often accompany globalization, providing a framework through which students can interact with their heritage while simultaneously developing the necessary skills and competencies to thrive in the modern world [18]. In light of this, a commitment to the use of ethnopedagogic principles in educational institutions can serve as an effective counterweight to the forces of cultural assimilation that often accompany globalization, providing a framework through which students can interact with their heritage while simultaneously

developing the necessary skills and competencies to thrive in the modern world. Indeed, the legacy of figures such as Mashhur Zhusup Kopeev serves as a powerful reminder of the key role that education and cultural preservation play in shaping national identity and promoting a balanced approach to globalization. Thus, relying on the extensive educational heritage and spiritual wisdom of its predecessors, modern Kazakhstan can form a stable national identity that not only reflects its rich cultural palette, but also positions itself as an active participant in the global dialogue, guaranteeing the harmonious coexistence of local values and global interconnectedness.

The spiritual heritage of a nation plays a crucial role in shaping its identity and values. In this regard, the example of the Kazakh nation is no exception, the nation has a rich history of spiritual leaders who have had a significant impact on the cultural and moral structure of Kazakh society. Understanding the spiritual heritage of the Kazakh people is important for understanding their national identity and the factors that contributed to its formation.

The spiritual heritage of a country is crucial for the formation of its identity and principles. It serves as a basis for people to come into contact with their past, culture and customs, strengthening a common sense of affection and dignity [19]. The study is devoted to the study of the spiritual leaders of the Kazakh nation, and the role of the formation of national identity. The spiritual leaders of the Kazakh people had a significant impact on the formation of national identity, introducing important spiritual values such as spirituality, morality, unity into the teaching and influencing the ideas; preservation of traditions, formation of cultural identity.

The spiritual heritage of the nation includes beliefs, traditions and values that have been passed down from generation to generation, forming the collective identity of the people. In the context of the Kazakh nation, the spiritual heritage is closely intertwined with the influence of spiritual leaders, especially in the field of Islam [20].

These leaders not only served as religious mentors, but also played a significant role in shaping the moral, ethical and cultural values of the Kazakh people [21]. They have played an important role in establishing and maintaining religious institutions, promoting education and literacy, and providing guidance on important social and political issues. In addition, spiritual leaders have played a crucial role in establishing a sense of unity and community among the Kazakh people, strengthening a collective identity that goes beyond individual beliefs and connects them with a broader national identity [22].

In addition, an extensive review of the scientific literature and research on religion provided a theoretical basis for analyzing the influence of religious figures on national identity. This included the study of various scientific points of view and interpretations of the role that spiritual leaders play in shaping the cultural, ethical and moral values of the Kazakh community.

Based on the results of the study, it is obvious that spiritual leaders had a profound influence on the formation of the national identity of the Kazakh nation. Their influence, especially within the framework of the Islamic tradition, not only preserved cultural traditions, but also spread religious teachings, making a significant contribution to the moral and ethical foundations of Kazakh society. Jadidism, which was represented by both religious figures and thinkers of his time [23]. This movement sought to introduce modern educational and social reforms, advocating a more progressive approach in Islamic society.

Thus, we put forward the following hypotheses.

1. The teachings of the spiritual leaders of Kazakhstan contributed to strengthening the sense of national unity, emphasizing the common values and collective identity of the Kazakhs.

2. The preservation of Kazakh cultural traditions by spiritual leaders has played a key role in maintaining and strengthening national identity for generations.

3. The influence of spiritual leaders on the moral and ethical foundations of Kazakhstan has played a decisive role in the formation of social norms and behavior reflecting national identity.

4. The mediation of spiritual leaders between tradition and modernity contributed to increasing the relevance and sustainability of the Kazakh national identity in the context of globalization.

The study of the spiritual heritage of the Kazakh people and its connection with national identity is based on various theoretical approaches and methodologies [24]. One of the theoretical foundations that can be applied to this research is cultural anthropology.

Cultural anthropology provides a comprehensive overview of the cultural and religious practices of the Kazakh people. It allows us to analyze how religious beliefs and practices contribute to the formation of national identity, as well as how they have evolved and adapted over time in response to historical and socio-political changes.

Another theoretical basis for the analysis of the spiritual heritage of the Kazakh people and its role in the formation of national identity is the socio-cultural theory. Sociocultural theory focuses on the role of social and cultural factors in the formation of individual and collective identity. It recognizes that spiritual leaders and their teachings play an important role in shaping the beliefs, values and practices of the Kazakh people, which, in turn, contribute to strengthening their national identity. By studying the social and cultural context in which spiritual leaders operate, their interaction with community members and the influence they have on the formation of religious beliefs and practices, researchers can gain a deeper understanding of how spiritual leaders contribute to the formation of the national identity of the Kazakh people [25].

In addition, the research can be based on theories of identity formation and nationalism. These theories emphasize the role of cultural symbols, narratives, and shared experiences in shaping in-

dividual and collective identity. By analyzing the spiritual leaders of the Kazakh nation and their influence on religious beliefs and practices, researchers can understand how these leaders contribute to the formation of a common national identity among the Kazakh people [26].

In addition to these theoretical foundations, interdisciplinary approaches combining historical, sociological and linguistic perspectives can be used in the study. Understanding the historical context of the Kazakh people, including their interaction with other cultures and the impact of political and social changes, can provide valuable information about the evolution of their spiritual heritage and its connection with national identity. Similarly, sociological approaches can shed light on the dynamics of the community and the social structures that shape the transmission of spiritual teachings and practices. Linguistic analysis can also contribute to research by studying the language used in religious texts, rituals, and spiritual conversations, thereby revealing important cultural and historical connections [27].

These methods can help to better understand the life experiences, beliefs and values associated with the spiritual heritage, as well as how it affects and reflects the national identity of the Kazakh people [28].

In general, based on a wide range of theoretical foundations, interdisciplinary approaches and qualitative research methods, the analysis of the spiritual heritage of the Kazakh people can offer a comprehensive and subtle understanding of its role in the formation of national identity and the preservation of culture [29].

Previous studies and Contribution. In the globalized world, there is a need for spiritual modernization and the development of a new system of values for the understanding and development of a pluralistic society [30]. The analysis of the traditional worldview of the Kazakh people on the issue of women allows us to answer many

historical questions [31]. It reveals that the Kazakh religious identity is a combination of pre-Islamic and Islamic beliefs, as well as atheistic traditions from Soviet times. In numerous domestic and foreign research papers, different approaches to the interpretation of values and their classification have been proposed. Some sources suggest that the basic values of human life include ontological, existential, economic, assertiveness, aesthetic, moral, teleological, human relationships, and intelligence [32].

The preservation and revitalization of Kazakh spiritual heritage is crucial in the face of modernization and globalization. Various scholars have explored the traditional worldview of the Kazakh people to understand the role of women and unravel historical complexities. The synthesis of pre-Islamic, Islamic, and atheistic influences has shaped the religious identity of the Kazakh people, creating a unique tapestry of beliefs and traditions [33]. In contemporary discourse, scholars have proposed diverse approaches to interpreting and classifying values within Kazakh society, reflecting the multifaceted nature of this cultural heritage [34].

These values encompass ontological, existential, economic, assertiveness, aesthetic, moral, teleological, human relationships, and intelligence, each playing a significant role in shaping the fabric of Kazakh spiritual identity [36]. Furthermore, researchers emphasize the need for a comprehensive and holistic approach to exploring Kazakh spiritual heritage. Such an approach takes into account the historical and cultural context, the influence of different belief systems, and the evolving dynamics of societal change. by acknowledging the complexity and dynamism of the National Culture of Kazakhstan, researchers highlight the interconnection between scientific, artistic, linguistic, moral values, and religious beliefs in shaping Kazakh spiritual heritage. These studies emphasize the importance of preserving and revitalizing Kazakh spiritual heritage in order to maintain cultural pluralism and foster a sustainable and harmonious soci-

ety. Furthermore, the studies underline the significance of traditional values, Sufism, shamanism, ethnicity, and society in understanding and preserving Kazakh spiritual identity. The intertwining of traditional values reflects the depth and richness of Kazakh spirituality, offering a unique perspective on the interconnectedness of religious and cultural practices.

In delving deeper into the exploration of Kazakh spiritual heritage, it is imperative to consider the impact of globalization and modernization on traditional values and belief systems. The evolving dynamics of societal change present both opportunities and challenges for the preservation of Kazakh spiritual heritage. As the fabric of society transforms, there is a need to adapt and reinterpret traditional values in a contemporary context while safeguarding the essence of the cultural legacy.

Globalization has brought new perspectives and ideas to the forefront, challenging traditional norms and beliefs. While this presents an opportunity for cultural exchange and enrichment, it also poses a risk to the preservation of traditional values. The interplay between modernization and traditional values requires a delicate balance to safeguard the essence of the cultural legacy while adapting to the realities of a globalized world.

Moreover, the significance of traditional Kazakh folk practices and rituals cannot be overlooked in the preservation of spiritual heritage. These practices are deeply rooted in the cultural ethos and contribute to the holistic understanding of Kazakh spirituality. By acknowledging and incorporating these aspects into the discourse on spiritual heritage, researchers and scholars can provide a comprehensive and nuanced perspective that captures the essence of Kazakh cultural and religious identity [37].

As the exploration of Kazakh spiritual heritage continues to unfold, it is essential to recognize the intertwined nature of historical, cultural, and religious dimensions. By embracing this interconnect-

edness, researchers and scholars can contribute to the preservation and revitalization of Kazakh spiritual heritage, fostering a deeper understanding of the multifaceted nature of this cultural legacy. Through comprehensive and interdisciplinary approaches, the intricate tapestry of Kazakh spiritual heritage can be fully appreciated and upheld for generations to come [38].

The study of Kazakh spiritual heritage is crucial for understanding the complex interplay between religious beliefs, cultural practices, and societal dynamics. By exploring the nuances and intricacies of Kazakh spiritual heritage, researchers can shed light on the ways in which traditional values and belief systems have evolved and adapted over time, while still maintaining their core essence. Furthermore, understanding the role of religious identity in the sustainable and harmonious development of traditional societies, including modern Kazakh society, is essential. It is important for researchers and scholars to recognize the potential of religions in the reproduction and preservation of value systems [39].

Through the study of Kazakh spiritual heritage, researchers can also gain insights into the ongoing process of modernization and its impact on traditional values [40]. Overall, the literature suggests that the preservation and promotion of Kazakh spiritual heritage should involve a delicate balance between adaptation to the globalized world and the retention of genuine local cultural practices. Additionally, the literature emphasizes the importance of not only studying the religious aspects of Kazakh spiritual heritage but also examining its cultural and historical dimensions. The study of Kazakh spiritual heritage is a multidimensional endeavor that requires an interdisciplinary approach.

Method. To examine the spiritual legacy of the Kazakh people and the contribution of spiritual leaders to shaping their national identity, a diverse research approach was utilized. Initially, historical documents and archives were examined to comprehend the historical

context of how spiritual leaders have influenced their society. This involved studying religious texts, biographies of these leaders, and accounts detailing their impact on the Kazakh community. Subsequently, qualitative data was gathered to gain insights into the contemporary significance of spiritual values and the influence held by religious leaders in present-day Kazakh society. Finally, an extensive review of academic literature and studies on religion was carried out to explore theoretical frameworks related to the impact that spiritual figures have had on national identity. The integration of these various research methods facilitated a comprehensive analysis regarding both the spiritual heritage of Kazakhstan's population as well as pertaining roles played by its spiritual guides in molding and transmitting its national character. Upon delving into the historical documents and archives, it became evident that the spiritual leaders of the Kazakh nation have held a significant influence in shaping the moral and ethical framework of the society. Their role extends beyond the dissemination of religious teachings; it encompasses the preservation of cultural practices and the transmission of moral principles that have contributed to the formation of the Kazakh national identity.

The qualitative data gathered provided valuable insights into the contemporary significance of spiritual values and the continued influence of religious leaders in present-day Kazakh society. It was observed that the teachings and guidance of these spiritual leaders continue to resonate within the community, serving as a source of moral and ethical guidance.

Furthermore, the extensive review of academic literature and studies on religion shed light on the theoretical frameworks related to the impact of spiritual figures on national identity. This comprehensive analysis revealed the multi-faceted nature of the spiritual heritage of the Kazakh people and emphasized the pivotal roles played by spiritual leaders in molding and transmitting the national character of Kazakhstan.

The research techniques employed in this study included studying historical documents, gathering qualitative data, and conducting an extensive review of academic literature.

The analysis of the spiritual leaders in shaping the national identity of the Kazakh nation revealed the significant impact they have had on the cultural and moral development of the society. Their influence, particularly within the Islamic tradition, has been profound and enduring. The spiritual leaders have played a crucial role in preserving and transmitting the traditions, values, and principles that have formed the foundation of the Kazakh national identity.

To understand the depth of the influence of spiritual leaders on the Kazakh nation, it is essential to delve into the historical and cultural context within which they operated. The intersection of Islamic teachings with the indigenous belief systems and cultural practices has shaped a unique spiritual landscape in Kazakh land. The spiritual leaders played a pivotal role in navigating and preserving this amalgamation of traditions, thus contributing to the formation of a distinct national identity. The spiritual leaders have served as the custodians of religious knowledge and interpretations, providing guidance on matters of faith, morality, and ethics [41]. Moreover, spiritual leaders have been instrumental in promoting education and literacy among the Kazakh people. Moreover, spiritual leaders have been instrumental in promoting education and literacy among the Kazakh people. Their efforts to enhance educational opportunities have been crucial in empowering individuals and advancing societal development [42]. Through their teachings and guidance, spiritual leaders have instilled a sense of unity, community, and collective identity among the Kazakh people [43]. Overall, the analysis of spiritual leaders in shaping the national identity of the Kazakh nation highlights their significant role in preserving and transmitting traditions, values, and principles that have formed the foundation of the Kazakh national identity [44]. Additionally, studying the historical

documents and archives related to these spiritual leaders allows us to gain valuable insights into their teachings and how they have been integrated into the fabric of Kazakh society [45].

The preservation and transmission of cultural practices and religious teachings by the spiritual leaders have played a pivotal role in shaping the national identity of the Kazakh people. These leaders have been instrumental in safeguarding the unique traditions, customs, and rituals that are intrinsic to the Kazakh culture. Through their guidance and teachings, they have ensured that these cultural practices are passed down through generations, contributing to the preservation of the cultural identity of the Kazakh community.

Furthermore, the dissemination of religious teachings by the spiritual leaders has been a fundamental aspect of shaping the moral and ethical framework of the Kazakh society. They have been responsible for imparting knowledge about Islamic principles, ethical conduct, and values that are integral to the religious and cultural landscape of Kazakhstan. Their influence on the moral and ethical development of the society has been profound, as they have provided guidance on matters of faith, morality, and social conduct, thereby influencing the formation of an ethical framework that is deeply ingrained in the national identity of the Kazakh people.

The Kazakh people have a rich spiritual heritage that has been shaped by the teachings and contributions of several influential figures over the past two centuries. Among the most prominent of these spiritual leaders are Abai, Shahkarim, and Kopeev Mashhour Zhusip.

Abai, also known as Abai Kunanbayuli, was a prominent Kazakh philosopher, poet, and educator who lived in the 19th century. He is widely regarded as the father of Kazakh literature and is credited with introducing European literary traditions to his people. Born into a family of Kazakh nobility in the Semey region in 1845, Abai's upbringing and exposure to both Kazakh and Russian culture from

a young age profoundly influenced the development of his world view. He sought to reconcile the traditions of his Kazakh heritage with the ideas and values of Western Europe, and his writings reflect a deep understanding of both Islamic and Enlightenment principles. Abai's most renowned work, the "Book of Words," is a collection of philosophical reflections and moral teachings that have had a lasting impact on Kazakh culture and identity.

Abai's most renowned work, the "Book of Words," is a collection of philosophical reflections and moral teachings that have had a lasting impact on Kazakh culture and identity. This seminal work delves deep into the human condition, exploring themes of morality, spirituality, and the search for meaning. Through his poetic and contemplative style, Abai masterfully weaves together strands of Kazakh tradition, Islamic faith, and Enlightenment ideals, offering a unique and profound perspective on the Kazakh experience. The "Book of Words" has become a revered text, guiding generations of Kazakhs in their spiritual and intellectual development and shaping the national consciousness of the Kazakh people. Abai's writings serve as a bridge between the rich cultural heritage of the Kazakh people and the progressive ideas of the modern world. His exploration of the human experience resonates deeply with readers, transcending cultural and temporal boundaries. The "Book of Words" has become a touchstone for Kazakh intellectuals and spiritual seekers, inspiring them to contemplate the essential questions of existence and to strive for a harmonious balance between tradition and innovation. This seminal work has also played a crucial role in shaping the national identity of the Kazakh people. Abai's profound exploration of Kazakh traditions, Islamic faith, and Enlightenment ideals has helped to forge a unique and cohesive national consciousness, instilling a deep sense of pride and cultural belonging among Kazakhs. By bridging the gap between the past and the present, the "Book of Words" has become a unifying force, guiding the Kazakh people in their collective journey

towards a future that is grounded in their rich spiritual heritage yet open to the transformative ideas of the modern world.

Another influential Kazakh spiritual leader was Shahkarim Kudaiberdiev, a mystic and religious reformer who lived in the late 19-th and early 20th centuries. Shahkarim's teachings emphasized the importance of individual spiritual development and a return to the authentic teachings of Islam, drawing inspiration from Sufi traditions as well as Kazakh folklore and oral literature.

Kazakh folklore and oral traditions, which served as a rich tapestry of wisdom, values, and cultural identity. Shahkarim's teachings sought to integrate these enduring elements of Kazakh spiritual heritage with the timeless principles of Islamic faith, creating a syncretic vision that resonated deeply with his people. By drawing upon the evocative narratives, metaphors, and teachings embedded in Kazakh oral literature, Shahkarim aimed to revitalize and reinterpret Islamic teachings in a manner that was deeply meaningful and accessible to the Kazakh people.

By drawing upon the rich traditions and evocative narratives of Kazakh oral literature, Shahkarim aimed to revitalize and reinterpret Islamic teachings in a manner that resonated deeply with the Kazakh people. His syncretic approach, which integrated the timeless wisdom and cultural identity embodied in Kazakh folklore with the fundamental principles of Islamic faith, played a crucial role in shaping the national consciousness of the Kazakh people. Shahkarim's teachings helped to forge a unique spiritual and intellectual tradition that seamlessly blended Kazakh cultural heritage with the universal values of the Islamic faith, fostering a strong sense of collective identity and belonging among the Kazakh population. This integration of the local and the global, the traditional and the transformative, enabled Shahkarim to cultivate a spiritual movement that was both deeply rooted in the Kazakh experience and open to the progressive ideas of the modern world, thereby contributing to

the emergence of a distinct and vibrant a distinctive Kazakh national identity that is grounded in the rich cultural and spiritual heritage of the Kazakh people.

However, this integration of the local and the global, the traditional and the transformative, could also be seen as a source of tension and conflict for the Kazakh people. Shahkarim's effort to harmonize Kazakh cultural traditions with Islamic principles may have been strained by the influx of modern, progressive ideas. The resulting tension could have disrupted the delicate balance, potentially challenging the development of a robust and dynamic Kazakh national identity that was grounded in the rich cultural and spiritual heritage of the Kazakh people. This tension could have led to a fragmentation of the Kazakh spiritual and intellectual tradition, as some embraced the progressive ideas of the modern world while others clung more tightly to the established norms and values of their cultural legacy.

The Kazakh people's cultural heritage has been significantly shaped by the profound influence of their spiritual leaders over the past two centuries. These leaders have been instrumental in preserving and transmitting Kazakh cultural traditions, bridging the gap between the past and the present. Their teachings and guidance have strengthened the spiritual and religious foundations of the Kazakh people, while also impacting the social structure and fostering a deep sense of identity and community. As custodians of Kazakh wisdom and Islamic faith, these spiritual leaders have played a crucial role in maintaining the delicate balance between tradition and modernity, ensuring the continued thriving of the Kazakh people's core values and beliefs amidst rapid societal changes.

The cultural worldview is the instigator of public and personal consciousness. The formation of a worldview is an important indicator of the maturity of not only an individual, but also a particular social or ethno – cultural group. This dialectical pattern is a religious

worldview that forms the dominant values in traditional Kazakh society.

In the comprehensive work of Mashhur Zhusup religious values, including Islamic spiritual foundations, occupy a leading place. In the evolution of the religious worldview in the life and work of Mashhur Zhusup Kopeev, who was in spiritual search from an early age to the end of his life, characterized by obtaining religious and religious education, the Sunni views of the Hanafi Madhab clearly prevail. Although his views were influenced by Sufi teachings based on the yasaui and *naqyshbandi tariqats*, his problems on religious topics were raised along with traditional knowledge, as well as modern scientific innovations that came to life in that time.

The preservation of cultural traditions and practices is essential for maintaining the unique identity and heritage of the Kazakh people. Their rich spiritual and intellectual legacy, embodied in the teachings and writings of figures like Abai, Shahkarim, and Mashhour Zusip, must be safeguarded and passed down to future generations. By actively engaging with and promoting this cultural patrimony, the Kazakh people can ensure the continuity of their profound spiritual and philosophical traditions, which have shaped their worldview and way of life for centuries.

Kazakhstan, like many societies, has faced significant challenges in navigating modernization while preserving its cultural heritage. These challenges include:

Soviet Era Policies: The Soviet period (1920s-1991) brought significant changes, including attempts to suppress religion and traditional ways of life in favor of secular, socialist ideals. This led to a decline in the open practice of traditional spirituality and the influence of spiritual leaders.

Rapid Globalization: The post-Soviet era ushered in rapid globalization, exposing Kazakhstan to new ideas, technologies, and cultural influences. This created a tension between embracing global modernity and preserving traditional values.

Social and Economic Transformations: Modernization brought urbanization, industrialization, and new economic systems, impacting traditional nomadic lifestyles and social structures.

Despite these challenges, Kazakh spiritual traditions have shown remarkable resilience and adaptability in bridging tradition and modernity.

Revival of Tradition: The post-Soviet era witnessed a resurgence of interest in Kazakh language, culture, and spiritual heritage. This revival was fueled by a desire to reclaim national identity after decades of suppression.

Adapting Ancient Wisdom: Spiritual leaders and thinkers have played a crucial role in reinterpreting traditional wisdom for the modern context. They emphasize the enduring relevance of values like community, respect for elders, and connection to nature in a rapidly changing world.

Embracing Education and Progress: Many spiritual leaders recognize the importance of education and progress for Kazakhstan's development. They encourage the pursuit of knowledge and innovation while emphasizing the need to ground these pursuits in ethical and spiritual values.

Addressing Contemporary Issues: Kazakh spiritual traditions are increasingly engaging with contemporary social issues such as environmentalism, interfaith dialogue, and social justice. This demonstrates their relevance in addressing the challenges of the modern world.

Cultural Expressions: Traditional art forms like music, dance, and oral storytelling continue to thrive, often incorporating modern themes and perspectives while preserving cultural heritage.

The revival of Islam in Kazakhstan has profoundly impacted the nation's cultural heritage in both positive and complex ways. On one hand, it has led to the restoration and increased visibility of Islamic traditions and practices. For instance, there's been a surge in

the construction of mosques like the Azret Sultan Museum-Reserve, a significant site for religious tourism. This revival signifies a reclaiming of religious identity following the Soviet era's suppression of religious expression.

Furthermore, the resurgence has sparked renewed interest in Islamic scholarship and education mentions Kazakh scholars actively engaging in research and discussions about Islam's role in society. This intellectual engagement contributes to a deeper understanding and appreciation of Islamic principles within the Kazakh context.

Overall, the revival of Islam in Kazakhstan represents a complex interplay between preserving tradition and adapting to contemporary influences. While it has contributed to a richer understanding and appreciation of Islamic heritage, it also requires careful consideration of how to navigate the diverse interpretations and practices that have emerged.

The interplay of traditional customs and Islam has deeply impacted the social structure of Kazakhs. For example, respecting elders, a value deeply rooted in Kazakh tradition is intertwined with Islamic teachings, further solidifying the social hierarchy within families and communities.

Even in modern Kazakhstan, the spiritual heritage continues to influence social structures:

Family and Community: Traditional respect for elders remains strong, influencing family dynamics and community organization. Values like hospitality and collectivism, often linked to nomadic traditions and reinforced by Islamic principles, still affect social interactions.

Gender Roles: While evolving, traditional gender roles, influenced by both pre-Islamic customs and Islamic teachings, continue to impact family life and societal expectations in some segments of society.

Cultural Identity: The spiritual heritage, encompassing pre-Islamic beliefs like Tengrianism and the adoption of Islam, forms a

core part of Kazakh identity, influencing cultural expressions, social gatherings, and even political discourse.

The spiritual heritage of the Kazakh nation plays a crucial role in shaping its national identity [46] (Johnson, 2006). However, scholars face various limitations in studying this complex and multifaceted aspect of Kazakh culture.

One significant limitation is the impact of external influences, particularly the historical legacy of Soviet rule, on the preservation and understanding of Kazakh spiritual traditions.

During the Soviet era, many Kazakh cultural and religious practices were suppressed, leading to the loss or distortion of important aspects of their spiritual heritage. As a result, researchers may encounter challenges in accessing and accurately interpreting the authentic expressions of Kazakh spirituality.

Furthermore, the diversity and dynamism of Kazakh spiritual traditions pose another challenge. The Kazakh people have a rich tapestry of beliefs, practices, and symbols that have evolved over centuries, often through interactions with neighboring cultures. Capturing the nuances and complexities of this heritage requires a deep understanding of the historical, social, and cultural contexts that have shaped it.

Limitations also arise from the scarcity of comprehensive and well-preserved primary sources, such as historical documents, oral histories, and cultural artifacts. The fragmentation and dispersal of these materials, often due to political and social upheavals, can hinder researchers' efforts to reconstruct a comprehensive picture of Kazakh spiritual heritage. Additionally, the ongoing process of modernization and globalization in Kazakhstan presents both opportunities and challenges for the study of Kazakh spiritual heritage. While new technologies and cross-cultural exchanges have the potential to revitalize and re-contextualize this heritage, they also carry the risk of diluting or oversimplifying its complexities.

This study could involve examining how figures like Abai Kunanbayev and Shakarim Kudaiberdiev used literature, poetry, and philosophical writings to champion Kazakh identity, language, nomadic values, and Islamic principles in the face of Tsarist Russian influence.

The ways in which spiritual leaders helped Kazakhs navigate modernization and maintain a sense of continuity with their past. This study direction might involve analyzing how these figures reconciled traditional values with new ideas, promoting education and progress while emphasizing the importance of Kazakh cultural heritage.

The study could include examining teachings of spiritual leaders on community, kinship, respect for elders, and social responsibility, highlighting how these ideas contributed to a distinct Kazakh identity.

The study might also explore the evolving role of spiritual leaders in contemporary Kazakhstan, considering the impact of globalization, secularization, and national identity-building in the post-Soviet era.

Ideological significance of the heritage of Mashhur Kopeev in countering religious extremism

The current religious situation in the Republic of Kazakhstan, according to experts, is characterized as stable, but the strengthening of the religious factor in world geopolitics, the openness of Kazakhstan's society to global trends in relation to religion, raises the problem of extremism, radicalism, terrorism and fundamentalism of pseudo-religious origin.

Extremist sentiments are observed in our country from foreign religious movements. It is known that extremism (from the Latin *extremus* – extreme), as the name suggests, relies on extreme attitudes

and actions that negate the norms and rules established in society. Today, there is a growing situation of extremism (extremism in religious roots), which threatens the country, citing a gap in the dogmas and norms of religion. We are also witnessing the politicization of religion in the modern world. Although every Muslim knows that religion is superior to politics, the concept of «political Islam» has emerged. There are radical actions of some Islamic organizations. The emergence of religious extremism and terrorism is turning religion from its core and turning it towards politicization.

The fact that the ideological origin of political Islam, which is characterized by a radical character, is largely due to the fact that it is not religious scholars and elders, but non-religious political intellectuals. Therefore, it should not be perceived as a relevant trend within the Islamic religion. Radicalism (Latin *radix* – «*root*»), which took place in transitional historical periods and crises and greatly influenced any views and conclusions to radically change public institutions, and the armed struggle they used, became not only religious, but also secular in the national liberation and revolutionary movements after World War II.

Among extremist and radical groups, the influence of some Islamic jams, especially those with Saudi, Iranian and Pakistani roots, which are distinguished by their intolerance, is noted. This is spreading among young people. These reverse currents, known to the general public, take advantage of the fact that the worldview culture of young people in spiritual search is not formed, and their spiritual search, sometimes even social and material needs, inherent in any young person, attract them to their ranks through direct sermons or through internet resources in places where student youth are concentrated. As a result, many Kazakh children are isolated from traditional Hanafi Islam, which our people have adhered to for centuries, are isolated from society, the state, even from family and peers, replenish the ranks of extraterrestrial movements with dubious goals

outside the sect, unwittingly becoming victims of the geopolitical game of external influential forces.

The situation similar to the religious situation in which we found ourselves at the beginning of the new XXI century can be found at the beginning of the last XX century, that described by Mashhur Zhusup. If we listen to the article «one propaganda to my relatives», published in issues No. 7-8 of the magazine «Aikap» of 1912: «the jug berikty, the tolagai main Nogai came from the soldiers and taught the books: «Bedaim», «Kesikbas», «the end of time», and the cunning people who fled from the command of God, from the trap of the White King, vilified the people of Russia: such is the oppression of the king against us, such is the hardness of anger» - the Kazakhs, who were walking, were like a frightened sheep on the grass, and in the moonlight, like a hare, afraid of its shadow... Russia, without bringing solidarity with the people, will make the Kazakh stupid ignorant women who come to the duel as bad as they taught their son to be a coward and make them a Blue Eyed».

The second group of religious preachers came to the Kazakh steppe from the Central Asian khanates. «In the days of Fergana, when the White King fled, chased, demanded each other like dogs, the cunning of sart-sauan, who ran away from his head to death, they also came, made a mullah in Kazakh, taught children, they fled yesterday from Batyr Khan, Madeli Khan, Kudiya Khan-those who were afraid of them... there were many reasons to deprive the attention of the black Kazakhs of good intentions and good intentions».

The next group of religious preachers Mashhur Zhusup calls «sisters». He said, «the cunning defame the Arab people, Mecca... Medina... there is no soul to drop a spoonful of water, the Saint is not there, but here, when he denigrates the people of two sharipis and says that he will die in the mouth of a man there... Wine is not there, it is here. Mashayh is here, and religion is here... they say that everyone else is going to starve to death and die». Now compare this

with the opinion of some current of today: «only Kazakhs adhere to true Islam».

According to Mashhur Zhusup, especially the latter had a negative impact on Kazakh society. «This Kazakh thought:» we were, we are mature, the world is in us, and we have holiness. We have everything that is good in the world.» «I don't know,» he said. «It turns out that God did not create four food animals in the world, he did not create a noble people from the Kazakhs, and there is no land like Saryark, wherever you go! «that's right.» «If it's winter, where is the food like a goose-old horse? If it's summer, where is more wine than kombucha?!»- he fell on his back and remained. It was hard to hug the ignorant and the ignorant, like a man who took two girls on both sides.»

This carefree laziness of the Kazakh can be compared with its ethnocentrism, pontmania, modern competition and waste. In this sense, the opinions of the Kazakh religious figure have not lost their relevance.

After describing these situations, Mashhur Zhusup, who took care of his people, summarizes: «in the Kazakh proverb, the ancestor said: «the Sheep is destroyed by the treaty, the country is destroyed by the kortyk.» The truth of this proverb is that we saw it with our eyes, and we bread it as if we were holding it with our hands. Who will come to the Kazakh? He wants to run away from it, run away from it, open his eyes with evil» [47].

In this sense, Mashhur Zhusup's religious views are also relevant for the religious situation that has developed in today's Kazakhstan society. During this situation, which is now becoming a reality, the Holy Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) predicted: «the Jews are divided into seventy-one branches. Christians were divided into seventy-two branches. Мумераһ is divided into seventy-three verses» (Ibn Maja, Fitān 17). It turns out that such a division took place in the history of Islam from the very beginning. After

the death of the Prophet Hazrat Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him), the Muslim community was forced to split into many currents due to mutual misunderstanding and various reasons. The representative of each movement tried to follow the people of the masses, giving evidence from the Qur'an and Hadith that the direction he followed was the right path. These currents relied on the Hadith above and tried to portray themselves as heralds of truth, accusing others of having gone astray and considering themselves as «a group going to paradise» as stated in the Hadith [48].

Initially, in the Middle Ages, due to various Creed and political reasons, the movements of harijites, Shiites, Jabriya, kadariya, muhtazila, murjiya, mushabbiha, mujassima, karramiya, Yazidi, Durzi appeared among the Muslim community, and later in the new era there were branches wahhabilik, Baha'i, Ahmadiyya, etc. And now there are such directions as Salafia, as well as dauguatists, dhikrists, which unite such currents as taqfirs, jihadists, madhalites. Among them are such political organizations as» Hizb ut-Tahrir»,» Ihuan Al-Muslimin «and such notorious terrorist organizations as» Taliban»,» al-Qaeda»,» Zhund Al-Khalifat». The current actions in the Middle East, which are taking place with the organization of dark forces against humanity, attempts to create an «Islamic State» that will not be joined by three boils of Islam, are carried out through the actions of some such artificial «hijackers» groups. Almost all these negative currents have broken the unity and unity of the Muslim community. The famous Turkish scientist Sabri Hizmetli also mentions the following reasons for the emergence of various harmful trends in the Muslim world:

- social injustice, inequality between regions and ethnic groups, social groups, women and men;
- economic and financial problems; disputes around the distribution of income, subsistence standards, taxation and distribution of sources in the country;

- type of livelihood, social, cultural and financial differences between rich-poor, working-non-working, young-old, rural and urban;
- various contradictions regarding some of the foundations of faith, worship and ahlak (ethics) of the Islamic religion;
- organized activities of several Christian and Jewish groups aimed at Muslim communities;
- the spread of the concept of ignorance, uncultivation, religious illiteracy, fanaticism and extremism.

Political, administrative, religious, ideological activities carried out by some superpowers and pro ocati e missionary organizations against Muslim countries pro OKed the emergence of many currents in Muslim countries, political instability and religious pro ocation [49].

After the tragic events of September 11, 2001, the intervention of Western states in Afghanistan and Iraq, and the second “Chechen war” preceding it and a series of terrorist attacks in Russia, there is a tendency to systematically and systematically strengthen Islamophobia in both the West and Russia, and in the subsequent Soviet countries [50].

On the other hand, the «Arab Spring», which began unexpectedly, and the attempt to establish an «Islamic State» speaks of a provocation against the Islamic religion. Because since its inception, the representatives of a religion that openly recognized the «multiplicity of human origin» and supported pluralism, which categorically forbade the murder of an opponent wounded or pitied in a war, forbade any form of torture, later laid the foundation for the most mixed, pluralistic societies, and at the end of the twentieth century experienced a secret metamorphosis, becoming a religion that supports terrorism. That is, how did it happen that a doctrine with a 1400-year history, which has established itself as a «religion of peace and subordination», over the past 20-30 years has become a religion of violence, intolerance and terrorism?! On earth, the instigators of Islamophobia

effectively use for their own benefit groups among Muslims who have a sense of kindness and love in their hearts, who have low religious knowledge, are ignorant, rely on ostentatious fanaticism and fundamentalism. Such alien religious movements of dubious origin are distinguished by Islamic fundamentalism, which involves the creation of an Islamic State in the form of a caliphate (sometimes an Imamate), which regulates socio-political, socio-economic and religious-cultural life in Muslim countries on the basis of the Koran and Sharia, a return to «original, True Islam» («Salafism»). The term «Salafia» itself, according to Asan Omarov, «is characterized by synonymous terms *Islah* (reform) and *tazhdid* (revival) and forms a fundamental understanding of the Islamic world on the basis of the view of the world» [51]. It is known that fundamentalism follows the dogmatic path, and sometimes the fanatical one. Dogmatism (in Greek δόγμα – means doctrine, opinion, decision) refers to a way of thinking based on eternal principles that do not yield to criticism and doubt, while fanaticism (in Greek Φανατισμός in Latin *Fanaticus*) refers to the emotional manifestation of excessive enthusiasm, which believes in one's position, as well as intolerance to other views and beliefs. Signs of dogmatism, attachment to a contract can be found in any religion, which is explained by the demonstrative perception of a certain principle or authority, without the full use of each person's consciousness and mental abilities [52].

His testimony can be found as early as Islamic history. For example, during the caliphate of Hazrat Ali, a group separated from the leading companions was called the harijites (“*khuruji*” in arabic – «*separation*»), who opposed the resolution of the conflict between him and the Mujahideen and clung to the phrase» it is only for Allah to judge.» «They, who enthusiastically defended their creed, did not wash away dust, outwardly looked very religious, understood religious texts word for word, were tied to showiness, and eventually reached the point where they could not act wisely. He called all

those who sinned unbelievers, fought against them, and shed human blood» [53].

This harijite extremism later evolved into Wahhabism through zahirism (David Al-Zahiri and Al-Khazm systematized it and wrote books). It should also be noted that Shiism also broke into the unity of the Muslim world from an early age. As a result of the new character of kharijism in the history of Islam and the use of this ignorance by the «teachers» and serks of terrorists for their evil ideas, an equal sign is placed between Islam and terrorism.

And according to religion, such fanaticism harms the mind and morality of a person, allowing pride and injustice. There are enough points in the Holy Book of Muslims – the Koran, where Ijtihad is given a place. In the history of Islam, the scholars who lived in different centuries did not deviate from the spirit of the Koran, but gave Fatah and expressed their views in accordance with the paradigm of their time. So why not analyze a variety of other areas of life if the Kur’an itself has points open to its analysis and interpretation?!

The Holy Kur’an says, «divide!»there is no verse to be commanded. It turns out that the requirement of the Kur’an is not to close your eyes and choose the path of ignorance, but to seek knowledge with the right use of your mind, to strive to learn the secrets of creation. Muslim scientists were people who made many discoveries through the insistence of Islam on science, became world famous and left their names on the pages of history with a golden letter. When teaching and guiding European scientists in various fields, there were Muslim scholars who were imbued with this Kur’an.

Fundamentalism has no place in Islam, because it is known that in Islam, rebellion (fitna) and terrorism (extremism) that violate unity and unity are not welcome. In the traditional system of values of the Kazakh people, who until now adhere to the Hanafi madhhab of Islam, these are also interpreted as a misdemeanor.

These destructive currents of a fundamentalist and extremist nature have penetrated and deepened their roots under the influence of external influences as a result of a free, open and soft policy towards religion during the independence of our country. The salafis consider themselves to be pure Muslims, and judge on their own those who adhere to tradition, all those who do not pray, as infidels, infidels, murtad. «I don't know,» he said. Pulling some situational verses of the Koran out of the general context, clinging to them like a bite, recognizing only their sheikhs, they fall into bukvalism and fanaticism. Reading the «semantic translation» of the Koran and Sunna without any preparation, without distinguishing between the worldview verses and event verses in it, as a result of bouqualism and fanaticism, will not be able to instill in them the good spirit of religion. The diversity of human culture and the pluralism of society does not understand that the division into nations and nationalities is caused by the creator's desire. This is a very dangerous phenomenon that must be prevented and prevented from spreading.

In general, Islam, which in its true spirit is a «religion of peace and subordination», has become a religion of terrorism and militancy for thirty or forty years as a result of the terrorist attacks that have taken place in the world. In our country, which has been pursuing a policy of interreligious tolerance and spiritual harmony for twenty years, over the past two years, terrorist and militant acts of religious origin have taken place. The beginning of the active manifestation of extremist activities on a pseudo-religious basis is considered a new stage in the development of the ideology and practice of terrorism in Kazakhstan and indicates the transition from a hidden stage of resistance to an open stage, that is, to armed actions. As a result, our society is also faced with the phenomenon of «political Islam», which has so far been strange (perhaps imposed by the geopolitical game of external influential forces). Therefore, it is necessary to be able to distinguish between the legend and the truth of this problem, between the truth and the false.

According to Professor A.G. Kosichenko, «over the past two decades, the role of the religious factor in world politics has increased. However, the role of the religious factor, and not the role of religion, has become stronger here. Today, not the essence of religion is in demand, but its political and social projection. There has been a significant politicization of religion, and now this politicized religion is involved in politics at the world and regional and state levels. Politicized religion is far removed from the content of the True Religion (the tendency of political science of religion washes away its religious values and replaces them with political ones using pseudo-religious rhetoric), such a religion can be actively used in politics. They can be used in different ways, because there are no religious criteria for the ways of such use. Thus, false stereotypes about the role of religion in politics appear. There are accusations of Islam as a supporter of terrorism, orthodoxy as dogmatism, stuck in the flow of life, Catholicism as a desire for world power. Since religion has nothing to do with it, these accusations should be directed at the distorted characteristics of religion that have developed in the course of political science» [54].

The Wahhabis considered it their duty to «call for good and repel evil» in Islam and carried it out violently. Fighting with opponents was considered a war with» heresy «(something that is not in religion). According to the divine dogma, «unbelievers» are divided into several groups: 1) polytheists – those who equate someone or something to Allah. According to the Wahhabis, Christians and Buddhists, who equated the common pendians – Jesus and Buddha-with God, belong to this group; 2) heretics – according to the Wahhabis, this includes Sufis, Shiites, etc., who innovated in religion and moved away from pure Islam in the time of Muhammad. In this regard, the Wahhabis raise the slogan «cleansing religion, restoring it clean in the seventh century» and call for the abolition of all other teachings; 3) apostates (Arabic – murtad) – those who initially ac-

cepted Wahhabism, then changed their faith, recognized Christian, Buddhist religions, Sufism, Shiite teaching, or even completely rejected Wahhabism. According to the «teachings» of abduahhab, such souls have no right to roam the Earth; 4) munafis (hypocrites) - people who, together with the teachings of Wahhabism, recognized national traditions, superstitions, state structure, ideological orientation, etc., did not fight against them.

Since the second half of the twentieth century, after the oil embargo, Wahhabi ideology, officially recognized in Saudi Arabia, has spread to the countries of the world through the efforts of oil dollars. It was used by the United States against the ideology of communism. Islamism began to spread to the post-Soviet countries and Kazakhstan since the 1990s after the collapse of the Soviet Union. Initially recognized as Wahhabism, the representatives of this current later became known by this name because they called themselves “Salafi”. Of course, it is difficult to say that the position of these is so consistent with the values of this “golden time” of the prophet and companions, characterized by honesty and justice in the history of Muslims.

Representatives of Salafi ideology first opened charitable foundations in the country, opened religious literacy courses, educational institutions for teaching the Arabic language, and poisoned the minds of many young people. The city was able to attract our religious illiterate compatriots to its ranks by distributing free religious literature translated into Russian. In the nineties, many young people went to Arab countries for religious education. In particular, some young people who fell under this ideology, after completing their studies and returning home, switched to spreading the principles of this religious movement, the Grand Mufti Absattar Haji Derbisali notes in his work “ the religious path we follow [55].

Representatives of this current, which has already split into several directions, believe that they are on the path of «Sunna», «salaf-

piz»), without adhering to «Ahli Sunna Wal Jami», that is, one of the four sects that follow the path of Sunnah. However, it is known that the followers of the Ahli Sunnah are the legal Hanafi, Shafi'i, Maliki, Hanbali sects, which are unanimously approved by Islamic scholars and are widely recognized historical truth. The followers of the true path of Salaf in the history of Islam have not shown any strange behavior that can scratch the unity and solidarity of society and the unity of Muslims. And the representatives of this movement, considering themselves Salafists, do not consider it a sin to raise a hand to such a soul, calling a Muslim who does not adhere to the same faith as himself an infidel, a polytheist. «I don't know,» he said, «but I don't know what to do with it, and I don't know what to do with it.» In our country, mainly young people between the ages of 17 and 40, including students, are involved in the turmoil of the religious movement. As for the different positions of this organization of an extremist nature:

- 1) do not listen to songs;
- 2) it is considered a sin to decorate mosques;
- 3) Theater, Artistic images perceive as sin;
- 4) the Islamic world does not recognize the four schools of thought that it has recognized since the 14th century;
- 5) it is not allowed to consecrate the Koran to the dead;
- 6) do not visit graves;
- 7) do not use perfume;
- 8) when praying, it is not allowed to mention the names of prophets, saints, angels;
- 9) it is not allowed to donate to mosques;
- 5 it is considered wrong to celebrate the birth of the Prophet Muhammad – the day of Mawlid [56].

It is contraindicated to build a mausoleum or fence on graves, to give the seven, forty, year of the deceased. He intends to commit jihad against the authorities, not recognizing the laws of the state.

In general, we fully agree with the following definition given by the religious scholar A. Kanai regarding Salafia:

«The Salafists are a marginal and often anti-system religious and political movement developed by Muhammad Abd al-Wahhab in accordance with the modern times, disguised as the former Salafists and sorting out the principles of the teachings of Ibn Taymiyya and Ibn Al-Qaeda, and it is distinguished by the following features:

- the desire to «monopolize» the truth,
- a relation to everyone who disagrees with their opinions
- is aggression, blaming them for blasphemy and multi-God worship (arrogance),
- to give a different interpretation to the concept of taidid (introduced on the basis of the Ijtihad of Ibn Taimiyya) and to the concepts of worship and paganism,
- as a methodology for the perception of sources (Manhaj) relies on bukhvalism, Premonition and Pharisaism.
- irrationality that causes chronic neophyte [57].

One of the international organizations that the prosecutor general of the Republic of Kazakhstan recognized as extremist by the decision of the Astana city court in 2005 is «Hizb - ut-Tahrir-al-Islami», whose activities are completely prohibited in the Republic of Kazakhstan. The first emissaries of this organization, which is considered an informal party, appeared in the southern regions of the country in 1998. The first centers of the organization will be created in South Kazakhstan, Almaty, Kyzylorda, Zhambyl regions. Hizbutts print and distribute books and leaflets in the same way as in Uzbekistan. In 2002, he distributed leaflets in Pavlodar, Akmola and Karaganda regions.

The political and extremist-terrorist orientation of this party, its negative connotations are determined by the appropriate places during the celebration of the 1500th anniversary of the city of Turkestan in 2000. Because in those days, they distribute leaflets through-

out the city. The leaflets called on residents to change the state structure by force. After this incident, an inspection of the members of this organization will begin in Turkestan. Hizbut-Tahrir members of the organization will be prosecuted for calling for religious discord in society, attempting to overthrow the political structure by force, threatening national security, creating an illegal religious organization, and storing extremist books that contradict the Basic Law. Thus, members of the organization were sentenced to various terms of imprisonment [58].

According to data, in 2003 in the South Kazakhstan region there were about 200 members of the Hizbut-Tahrir organization. Most of them were students. Hizbutts use many methods to lure young people who first turned to religion into the clutches of negative ideologies. In 1998, hizbuttsy, who founded an organization in Turkestan and Kentau, initially contacted via the internet. In 2004, he decided to appoint a «emir» from among them. The head of the department was appointed in the Republic, and once a month he held meetings with the heads of regions in Almaty. Hizbs, who were in charge of the region, reported their work to the emir and handed over the collected money to him.

The special services of the country arrest and arrest party leaders and activists, heads of regional organizations. During the search of houses and centers of the organization's leaders, more than 25 thousand leaflets and about 700 copies of extremist literature, computers and printing equipment are seized. If they remain, the captured activists will admit their mistakes and find relevant publications and literature in their hiding places for the organization. 55 party members refuse from Almaty, Karaganda, Taraz, Shymkent, Pavlodar, Baikonur, Kentau, Saryagash and Ekibastuz after the arrest of the organization's leaders and activists [59].

As for the position of this radical organization: to create a theocratic system based on Islam; the Muslim community has the right to appoint a Caliph; the Caliph has the right to introduce a Constitution

and impose various laws. They are aimed at creating the following structure about the governing body:

- caliph-head of State;
- chief of staff;
- assistant-executive (Prime Minister);
- emir of jihad (head of the special services);
- governor in the regions;
- army;
- judicial system;
- administrative system;
- mazhilis al-shura (Parliament).

Ahmadis were registered with the Ministry of Justice in 1994 under the influence of Pakistani preachers in Kazakhstan. The full name of this community is “National Ahmadiyya Muslim community of the Republic of Kazakhstan”. In 1998, a branch of the Almaty community was registered in Shymkent. The then head of this current was the popular writer Rollan Seisenbayev.

There are 4 religious associations of the Ahmadiyya community in Kazakhstan (Almaty region, East Kazakhstan region, Almaty and Shymkent). The head of the largest and largest association in Almaty was a citizen named shaken Aidar.

Representatives of the community actively invite Kazakhstani experts from their reports to visit their centers in the UK and Pakistan. It is all interesting that the Centers of most such currents are located in the cities of the United States or Europe.

Qadiyanism is not entirely a testament to the Islamic Movement. «I don't know,» he said, « but I don't know what you're talking about.» But the Qadiyan current has become known as the non-Islamic current by touching on the prophetic question. They are not classified as Muslim in Muslim countries.

The spiritual administration of Muslims of Kazakhstan, in turn, issued a fatwa about Ahmadiyya: «Ahmadiyya or qadiyania, Ismail-

ia or agakhania, Baha'is and zakariyas are not Islamic groups, they are like a separate religious path in their own way. Neither the teaching nor the ignorant among them know that their ways are negative» [60].

Here are the principles of the leader of this movement, who spread the Islam they know in England, Holland, Germany, Denmark, Spain, Sweden, South America and the United States, which has now attracted about 10 million followers around him:

a) he said that he found the Tomb of the Prophet Jesus himself. Therefore, the spirit and power of Jesus entered his body. “I don't know,” he said. He was the spirit of Jesus and the spirit of God. Every word he says is true. No one has the right to deny their word. After all, he speaks in the name of Allah.

b) Mirza Ulam Ahmad was not limited to mahdil, but was on the verge of disbelief, saying that God had entered his body. This opinion of him may come from the feeling that the power of Jesus was given to me. That is, it is not difficult to guess that the influence of the Christian religion on the expression of this opinion. Because in Christianity there is a belief that when Jesus comes down from heaven, he will have divine characteristics.

c) he stated that all the miracles shown by the scholar Ahmad proved that he was a herald of truth. In 1894, during the month of Ramadan, a lunar and solar eclipse occurs. He said that he made this eclipse with his own hands. That is, he was going to prove his prophecy with this case.

d) There was a time when Ghulam Ahmad also claimed to be the messenger sent by Allah. He says that his prophecy does not contradict the belief that the Prophet Muhammad is the last Paim. In his opinion, the apostles who came after the Prophet (SaaS) came with his approval and seal and updated his Sharia [61].

Although the Ahmadis accept Mecca as a pilgrimage site, Qadiyan, where Ulam Ahmad lived in Punjab, and Sringar, where Jesus

was buried in Kashmir, also consider the pilgrimage site to be a holy place. The center of Ahmadis in the world is located in London.

One of the non-Islamic movements - «Baha’i «or» Baha’i faith» - has risen from the Shiite movement to the level of an independent religion and is now promoting themselves as a world young religion. Scientists from the West and Russia also classify them as world religions. Because they spread to 160 countries of the world and carry out their religious propaganda. It turns out that the followers of the Baha’i faith are more than five millions.

In 1882, the first Baha’is who fled Iran arrived in the Turkestan region of the Russian Kingdom (Turkmenistan, Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and the Syrdarya and Semirechye regions of Kazakhstan). Even Bahauallah himself, a disciple of the aforementioned Ali Muhammad at that time, welcomed this act. In a short time, in 1890, the number of alien Baha’is in Ashhabat exceeded 1,000.

In 1895, elections to the local spiritual Mazhilis were held in Ashgabat for the first time. After their numbers increased and their services ceased, in 1902, Adulbaha ordered the construction of a house of worship from Ashhabat. It turns out that Haji Mirza Muhammad Taki, who is Bab’s cousins, bought land in Ashhabat in the 1880s. It is here that Abdulbaha, who planned to build his temples and approved the project of the Russian architect Volkov, will begin construction. Being the first Bahá’í temple in the world, they rate these actions as the most striking achievement in Bahá’í history. In 1922, the temples were completely completed. According to the Baha’i tradition, 9 different objects will be erected around it: a garden, a meeting house, a pilgrimage house, a clinic, a tomb, a library, a reading room, two schools, two kindergartens. At the time of the fall of Tsarist power in Russia and the establishment of Bolshevik rule in its place, the Baha’is were also officially banned.

Baha’is began to come to the Kazakh land in 1938. This is due to the fact that in 1938-1939, the Bahais in Tajikistan, Uzbekistan

and Azerbaijan were deported to the cities and settlements of the Kazakh Soviet Socialist Republic. They are mainly located in Petropavlovsk, Irtysh, Pavlodar, Shilik and other cities [62].

The National Spiritual meeting of the Baha'is was registered in Kazakhstan in 1994. Today there are 82 communities in the country. 22 of them are in the rank of Local Spiritual Assembly. Currently, in almost all major cities of the country, branches of the organization are registered with the local Department of justice, but the exact number of adherents of the Baha'i faith is unknown. The center of the National Spiritual Assembly of Kazakhstan is located in Almaty [63].

According to them, the Baha'i organization in Almaty has been operating since 1975. If, as they say, they have been conducting religious organizations since that time, then it is not surprising that the descendants of the Bahá'ís who were exiled at the time were a continuation. The Local Spiritual Assembly of the country was elected in 1990 in Almaty. Subsequently, officially registered, the Baha'i faith continues its legal religious activities in the country.

As of 2003, the number of adherents of the Baha'i faith in the country exceeded a thousand. Among those who actively served the spread of Baha'i teachings within the country were missionaries from Iran, the Persian Gulf countries and Malaysia. In order to improve the religious literacy of believers, three continuously operating institutes were opened in 1996. The Central Institute is located in Almaty, and the regional ones are located in Karaganda and Shymkent.

In the organizational structure of the Baha'is, there is no concept of clergy. The Baha'i community is governed by 9 people elected by secret ballot from among their local permanent members. The problem of being nine people is being realized according to the will of Bahauallah. The governing center of the organization is called the «world House of Justice». This center is located in the Israeli city of Haifa. It is also managed by 9 people in the center. The nine

members in this center are appointed by secret elections every five years by members of the «National Spiritual Assembly» around the world. One of the main tasks of the organization is to issue laws and regulations relating to the Baha'i faith and solve complex and difficult problems. Those who refuse to accept the laws and regulations issued by the organization are considered negative, rebellious and renouncing the commandments of God.

The central organization in that country is called the «National Spiritual Assembly» (at the national level), since it has opened its organizations in 160 countries around the world. This organization is the center of the Bahá'ís in the state, where the Bahá'ís are in service with missionary activities. If the number of Baha'ís who have reached the age of 21 in the region, city, district and villages is 9 or more, then every year on the 1st day of the Feast of Rydwan (April 21), by sending their delegates, elections are held, and 9 people from the Baha'ís are appointed as members and appointed as members of the local spiritual community [64].

The Baha'ís claim that they considered themselves an independent one religion and did not come from any current. Baha'i religious teaching is considered divided into six:

- the doctrine of God;
- teaching about the sacred books;
- the doctrine of the Prophet;
- the doctrine of the spirit;
- the doctrine of the afterlife;
- features of joining the Baha'i organization [65].

According to the Baha'i belief, their main goal is to bring peace to the world, religion, language, race, equality between men and women, and to increase the connection between religion and science. The most dangerous situation for humanity is the division into religion, nationality, race. It is a duty for every 15-year-old girl and boy to carry out the Bahá'í sentences until the age of seventy.

The number 19 is sacred in the Baha'is. For the first time in his life, he called himself Hurufu Hai (living letters). It turns out that the 19th Bab itself. A year consists of 19 months, a month consists of 19 days.

The Baha'is fast for 19 days in the nineteenth month of Allah. This is the period from March 2 to 21. Fasting from sunrise to sunset. The pilgrimage is made to Bab's house in Shiraz or to the house where Bahauallah lived in Baghdad. There is no specific time of pilgrimage. Once a year, the Baha'is give Al-Bayan Al-zakat from one-fifth of the property, as it is written in the Al-Bayan.

One of the extreme currents in Islam is the Shiite Ismaili movement. The word "Shia" means "frame", "support". The name "Shia" as a current is those who, after the death of the Prophet Muhammad in 632, considered Hazrat Ali and his descendants most worthy of the caliphate, and accepted Ali as the true caliph appointed by the Qur'an and Hadith.

The question of when the first Shiites entered the stage of history has been debated by historians. After the martyrdom of Caliph Ali Bir Harijit in 661, power passed to Muawiyah, the son of Abu Sufyan. He ruled the country for 19 years and died in 680. After Muawiyah's death, by inheritance, his son Yazid succeeded his father to the throne. With his accession to the throne, Yazid performs a ritual of taking an official oath from the people in order to accept his caliphate. And on behalf of the Caliph, the governors of the land and land hold a solemn oath ceremony.

13 at this point, the Muslims of Kufa, who do not support him, invite Hazrat Hussein from Medina to the city of Kufa. Their goal will be to make him caliph. He takes his children and sets off with his relatives. As his visit to Kufa poses a threat to the authorities, the Caliph besieges him, not even allowing him to go to Kufa to thwart him. The siege lasted for several days and eventually the two sides fought. Hussein showed considerable resistance, although there

were only a few militias with him, consisting of relatives. Finally, together with his relatives, he is killed on October 10, 680 in a place called Kerbala [66].

After Hussein's death, discontent with the Caliph grew in the Islamic world. The number of those who claim to avenge this incident has increased, and Shiite actions have taken a political course. Political events that took advantage of the Karbala incident led to the emergence of the Shiite direction.

In subsequent centuries, representatives of the Shiite current opposed the power of the caliphate, forming 15 large states throughout history. One of them is the "Sultanate of Ismailia". Hassan Sabbach, as the Iranian representative of the ismailian Shiites, rebelled against the caliph and in 1090 captured the Alamut Castle in Kazbin and founded the "Ismailian Sultanate of Iran". The goal is to raise fanatical Shiites and send them underground on a mission to the lands of Iran, Iraq, Syria and Anatolia (now Turkey) to rebel among the people. These were also called "batyni" at that time. The Caliph's troops, however many times they besieged the castle, could not produce results for the war between the two countries. The Mongols March to the West and attack the Baghdad caliphate. In the meantime, in 1256, the Mongol settler Kulagu destroyed the impregnable fortress of Alamut and destroyed the Ismailis once and for all.

Shiites are mainly divided into four main streams: "Ulat", "Ismailit", "Imamiya", "Zaydiya". Of these, it was the "ismailite current" that touched the Islamic world the most. According to the history of Islam, it has led to many riots and wars, left an indelible mark on history with cruelty, terrorism, and killed many scientists and civilians.

Currently, the heretical Ismailis led by the senior Khan have opened organizations, publishing houses, newspaper magazines, and foundations in other countries of the world, as well as in India and Pakistan. He plans to achieve his goal by hiding his beliefs in so-

ciety. Muslims who are not aware of religion will surely think that they are Muslims on the right path by looking at their appearance.

They are trying to gain recognition in the New Century by the method of the senior Khan through seminars, conferences, charity events. However, ismailite Shiites are not accepted by the Islamic world as the right path. “I don’t know,” he said, “ but I don’t know what you’re talking about, and I don’t know what you’re talking about.”

If you look at it, these heresies under the guise of Islam are setting an example of excesses. Islam does not advocate excesses, in religion both “tafrit” and “ifrat”, which describe excesses and indifference, are not welcome. Everyone knows the commandments of the prophet of Islam, which are expressed in the sense that do not burden religion, simplify, follow the middle path, the right direction is on the side of the majority. A contemporary of Mashhur Zhusup Shakarim Kudaiberdiuly also says in his poem “Love and passion”:

“There is ifrat, there is tafrit,
Whatever you do, make love to a person,
Blame me blame for a mistake
Let it be true that you love, not false,
Don’t be vague without believing in yourself.
Dunya passion is passing by,
Think of death the next day as tomorrow” [67].

It was also clear that these currents, including the Salafist ones, were mistaken in the creed. This is evidenced in various religious disputes and religious literature.

Among the features of these groups are the distortion of the foundations of the creed, including the division of the doctrine of “Tawhid” into three parts, as well as the ideas of anthropomorphism in the matter of Allah, that is, the denial of the figurative meanings of the verses of the Qur’an (Tawil). Their main feature is to insult Islamic scholars, resist sectarianism, and obey only a few of their leaders [68].

Currently, as a result of the efforts of the Zhanashah's sympathizers, these groups are implementing the most "conspiracy" approach. Therefore, the sururian current uses a covert way of acting in order to spread their sentiments. In this regard, M. Isakhan said: "they decided to hide the image of a real monster until the noble ideals are revealed, so that it will be suitable for Kazakh society. Thus, the wahabists moved on to work with the scientifically unfounded, bare statement "Normal Salafists". This method-trick of the sururian branch is called "turban" (hiding) in theological science. In other words, from this method of them, a branch of wahapism called "Тақияистs" appeared in our country. Although the inner world is not as clear as aipara, these turbans are considered the most dangerous branch of the wahappers. "I don't know," he said, " but I don't know what to do with it, and I don't know what to do with it, but I don't know what to do with it."

Those who disguised themselves as Salaf, like the former Mu'tazilites, mushabbiha and mujassima, on the contrary, tried to make God look like a man. They are called anthropomorphists because of the likeness of God to the soul within the body [69].

The problems that arose from the understanding of the Holy Qur'an and influenced the division into sects are cited by domestic scientists Mukhiddin Isaevich and Kairat Zholdybayevich as follows:

1. due to the use of the verses of the Qur'an in a figurative sense in the meaning of Yaki in the dictionary.

2. the presence of several main meanings of one word in the verses of the Koran, beyond the figurative meaning.

3. lack of clear designation, restriction in some verses.

In the same way, Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) claims that the reasons that arose in connection with the hadiths of the Prophet influenced the emergence of fiqh sects.

1. due to the specifics of the grammar of the Arabic language.
2. due to the fact that the same hadith is narrated in different meanings.
3. have an answer to the same question in several hadiths.
4. every assumption of the actions and words of the Prophet (SaaS).
5. different ranks of Imams in Hadith teaching.
6. different approaches to determining the degrees of Hadith.
7. the problem of propaganda in the Hadith (the sentence was valid), Mansukh (the sentence was canceled) [70].

In this regard, the idea of the Salafists that there is an anthropomorphic, that is, a human truce in the material characteristics of the Almighty is completely refuted by the religious views of the Kazakh thinkers, who from the very beginning firmly adhered to the Hanafi fiqh and the maturidic Creed. It can be given clear evidence from the work of Abai and Mashhur Zhusup, which we made a comparative analysis of above. For example, Abai in his thirty-eighth word “Ayat-Hadith is the beginning of the word”:

It is said: «Amantu Bilahi kamahuah bi asmayhi wasifatihî». He is the name of Allah and Allah, He is the name of the Almighty, he is name of the Prophet. You know yourself as his slave, you name yourself Muslim, and you are confirmed to be Taslim. Make it a condition that you liken your thoughts to it in your own way. “I don’t know,” he said, “ but I don’t know what to do with it, and I don’t know what to do with it.” For clarity, the characteristics of the Almighty are: Hayat, Science, power, Basar, Samig, Irada, Kalam, Takiun. It is not for nothing that he has created from these eight, but from each of them he has created his own people, even if they are not the same as the Almighty. And can our name be Muslim, if we turn our eight-year-old character from the eight-year-old character of the Almighty and put him on another path? It must not be. And he must know what we are going to find, how we are going to follow

and even their disappearance in some countries, say, in the Societies of the former Eastern Bloc, which pursued an atheistic policy, and in many other Muslim societies subjected to colonialism. “I don’t know,” he said, “but I don’t know what to do with it, and I don’t know what to do with it, but I don’t know what to do with it.”

Changes in the spiritual climate during Kazakhstan’s independence will help Kazakh religious scholars, including Mashkhur Zhusup Kopeev, to understand the inexhaustible ore of their heritage and to discover completely new concepts and paradigms. The change in worldview orientations and installations, parting with Marxist dogmas and stereotypes push to re - evaluate the phenomenon of Muslim culture itself, to understand the testimony that affirms that the soul and heart of traditional culture is Islam. Prominent representatives of Kazakh spirituality, which we stubbornly denied in Soviet times, advocated precisely these ideas of Islamic culture and spirituality, believing that reason and science open the way for a person to comprehend the creator. It is obvious that in the modern changeable world, a deep theoretical study of the foundations of Islamic culture and philosophy, the determination of the spiritual and moral power and humanistic orientation of Islam, considered one of the world’s religions, is a particularly important issue. Only through this can we prove that ignorance and filth, evil and violence contradict the teachings of Islam, where spiritual revival, mutual understanding and mutual harmony of peoples are the main thing. Today, Kazakhstani scientists have the opportunity to get rid of previous ideological symbols and take a fresh look at the works of Kazakh thinkers and their contribution to culture.

Finally, for the current religious situation in the country, taking into account the importance of spiritual heritage and historical retrospectives, traditional history lessons in order to prevent the spread of pseudo-religious extremist and radical movements, it is necessary to note several propositional statements:

1) it is necessary to reassess the role of religion in the historical and spiritual-cultural development of Kazakhstan in the ratio of tradition and modernity;

2) reconstruct the religious model of Kazakh existence from the Turkic world and reveal the phenomenological nature of nomadological religious consciousness;

3) it is necessary to show discursive models and value paradigms of the Kazakh religious consciousness, which accepted Islam not by “letters”, but by Spirit;

4) it is necessary to establish the main paradigmatic contexts of the Hanafi madhhab for the spiritual tradition of the Kazakhs (including the main sources of Islam (“askhabi Rai”, “custom”));

5) reveal the importance of the Hanafi madhhab as a way of tolerance and dialogue in the religious tradition of Islam;

6) reveal the importance of the It is necessary to prove the negative impact on the common mentality and national identity in a scientific and historical context;

7) it is necessary to continue the ideology of peaceful coexistence in modern Kazakhstan, using the example of interfaith peace of the president of the Republic of Kazakhstan as a methodological basis;

8) the fight against extremism and radicalism: it should also be carried out through a secular education system and religious education, which instills ethical qualities in people and teaches them a tendency to adopt ideological and Life-Style pluralism;

9) thirdly, the importance of strengthening the institution of the family

10) at the same time, it is necessary to get rid of Orientalist and neo-Orientalist principles and stamps that misinterpret Islam, which are often found in modern media. The latter, in particular, should be as careful and objective as possible to the responsible bodies and institutions, because if we take into account the many years of expe-

rience of many countries facing the problem of terrorism, terrorism, as a rule, is a decent mask for some internal and external forces. They aim to achieve their goals through constant fear of society, and some Muslims (or those who identify themselves as Muslims) are unaware that they are becoming their henchmen.

Conclusion

There is a large amount of research on the problems of religious radicalism and its relationship with other subjects in the context of geopolitics. Extremism and radicalism as new phenomena of our time can only be used as a facade material for the realization of the political ambitions of various subjects in various countries. As the experience of developing countries shows, radicalism is inherent in those societies that are in the process of their development, experiencing the transit nature of political changes. Socio-political changes can always serve as a ground for radicalization and polarization of some parts of it, up to terrorist acts.

International extremism does not apply only to one State, to one nation. It is a supranational phenomenon and sometimes goes beyond the human principles of life and human values. It is necessary to understand that the present time is a time of confrontation of values and in the struggle for values, followers of religion can easily become agents of religious extremism. Therefore, religious radicalism is not only based on ideas, it is based on values. Religious radicalism is attractive among young people who seek values in society and become part of various radical movements. According to some sources, the average age of the radicals who were involved in various terrorist organizations in the Middle East was twenty-nine or thirty years old. This is an indicator that the ideological policy of the country should work towards the introduction of counter-destructive value orientations of the citizens of our country, to pursue a policy

of deradicalization of youth based on the national and spiritual foundations of the Kazakh nation. In this regard, the legacy of Mashkhar Zhusup Kopeev occupies its due place in the system of values of the Kazakh people.

The Importance of Cultural Preservation. The preservation of Kazakh cultural heritage has been a central concern, with influential intellectual and spiritual figures such as Abai Kunanbayev and Shakarim Kudaiberdiev playing a pivotal role in safeguarding the Kazakh language, literature, and traditional values, particularly during periods of external cultural influence and sociopolitical upheaval. As highlights, these esteemed leaders embodied and championed the mentality and cultural nuances that are deeply rooted within the Kazakh people, underscoring the significance of understanding these distinctive elements of Kazakh identity.

Bridging Tradition and Modernity. Over the past two centuries, prominent Kazakh spiritual leaders played a vital role in guiding their communities through the process of modernization while preserving their rich cultural heritage. Abai Kunanbayev, for instance, introduced his fellow Kazakhs to European philosophical and intellectual traditions, yet he was also a staunch advocate for the Kazakh language, arts, and traditional practices. Similarly, other influential figures, such as Shakarim Kudaiberdiev, sought to balance the demands of progress and modernity with the enduring values and customs of Kazakh society.

The Role of Islam. Islam has played a significant role in shaping Kazakh identity over the past two centuries. Spiritual leaders, such as Abai, Shakarim have served as vital bridges between Islamic religious principles and traditional Kazakh cultural practices. These leaders have deeply explored and elucidated the influence of Islam on various aspects of Kazakh traditions, including the profound reverence and respect shown towards elders within Kazakh society. These spiritual figures have been instrumental in preserving

and transmitting the cultural heritage of the Kazakh people, seamlessly integrating Islamic teachings with local customs and beliefs. Through their teachings and guidance, they have fostered a deep appreciation for the wisdom and experience of the elder generation, ensuring the continuity of Kazakh cultural traditions even in the face of modernization and social change.

Impact on Social Structure of Kazakhs. Spiritual leaders in Kazakhstan have historically played a pivotal role in shaping the social and ethical norms of their communities. Through their teachings and spiritual guidance, these influential figures have contributed to the development of key ideas surrounding kinship, respect for elders, and the core values that underpin Kazakh society. The Hierarchy of Value Orientations in Kazakhstan as the Basis of National Mentality highlights how these value orientations, often shaped by the wisdom and influence of spiritual leaders, have been instrumental in cultivating a robust sense of national identity among the Kazakh people. The lasting impact of these spiritual leaders on the social structures and cultural landscape of Kazakhstan underscores their enduring legacy and the profound influence they have wielded over the nation's societal development.

The legacy of Mashkhor Zhusup Kopeev serves as a profound reminder of the vital role that education and cultural preservation play in shaping national identity and overcoming the complexities of globalization. By introducing ethnopedagogic principles and paying tribute to the contribution of historical figures such as Mashkhor Zhusup Kopeev, Kazakhstan has demonstrated an unwavering commitment to educating informed, engaged citizens who firmly adhere to their national heritage. Such a multifaceted approach not only strengthens social cohesion and national unity, but also gives the younger generation the opportunity to become active participants in the preservation and popularization of their cultural traditions. As Kazakhstan continues to embrace the challenges and opportunities

of the modern world, the enduring influence of Kopeev's legacy will undoubtedly continue to be a guiding force in the pursuit of a balanced, sustainable national stability that organically combines universal and private, global and local aspects.

References

1. A.A. Mustafayeva *Islamskoe vozrozhdenie v Kazahstane v 90-ye gody XX-go veka Kazahskiy nacionalnyi universitet imeni al-Farabi, Kazakhstan, Almaty. KazNU Bulletin. Oriental series. №4 (65). 2013.*
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>
3. Huyseune, M. (2004, January 1). Nationalism and identity politics in International relations. <https://researchportal.vub.be/en/publications/nationalism-and-identity-politics-in-international-relations>
4. Ihejirika, C., & Asike, J C. (2018, March 7). Globalization as an Affront to Indigenous Cultural World Views: Implications for Africa., 12 (1), 2539-2555. <https://doi.org/10.24297/jssr.v12i1.7085>
5. Ilodigwe, D. (2018, October 1). Globalization and the Question of African Identity., 6(10), 794-812. <https://doi.org/10.13189/sa.2018.061005>
6. John Myhill, Religion: Nationalism and Identity, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, Elsevier, 2015, Pages 338-343, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.84037-4>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080970868840374>)
7. Ostrovitianov, I., & Sterbalova, A. (1977, July 1). The Social “Genotype” of the East and the Prospects of National States. Taylor & Francis, 16(1), 27-48. <https://doi.org/10.2753/aae1061-1959160127>
8. Bonikowski, B. (2016, July 30). Nationalism in Settled Times. *Annual Reviews*, 42(1), 427-449. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081715-074412>
9. Githens-Mazer, J. (2007, December 14). Locating Agency in Collective Political Behaviour: Nationalism, Social Movements and Individual Mobilisation. *SAGE Publishing*, 28(1), 41-49. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2007.00309.x>

10. Löfgren, O. (1989, June 30). The Nationalization of Culture. Open Library of Humanities. <https://doi.org/10.16995/ee.1382>
11. Ji, W., & Zhang, D. (2023, January 1). The Interactive relationship between National identity and citizenship education. EDP Sciences, 168, 03016-03016. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316803016>
12. Tyrrell, M. (2007, January 1). HOMAGE TO RURITANIA: NATIONALISM, IDENTITY, AND DIVERSITY. Taylor & Francis, 19(4), 511-522. <https://doi.org/10.1080/08913810801892895>
13. Stern, P C. (1995, June 1). Why Do People Sacrifice for Their Nations? Wiley, 16(2), 217-217. <https://doi.org/10.2307/3791830>
14. Huskey, E. (2003, September 1). National identity from scratch: Defining Kyrgyzstan's role in world affairs. Taylor & Francis, 19(3), 111-138. <https://doi.org/10.1080/13523270300660020>
15. Zhetpisbayeva, B A., Zhilbaev, Z O., Syrymbetova, L S., & Dyakov, D V. (2020, February 1). Spiritual Modernisation of Student Youth. , 258-267. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0557>
16. Rimma, T., Zhazira, I., Ospanova, B., Sholpan, K., Aisulu, E., & Adiyeva, P. (2014, August 1). Linguistic Analyze of Characters in the Proverbs and Sayings. Elsevier BV, 143, 634-637. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.451>
17. Massyrova, R., Arymbayeva, K., Askar, L., Tazhbayeva, S., & Belegova, A. (2015, April 1). The Polio Cultural Education Innovative Development in Kazakhstan. Elsevier BV, 177, 428-431. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.02.387>
18. Stephenson, M., Rio, N., Anderson, H., & Millward, P. (2008, January 10). Cultural Globalization and Teacher Education: A Local Perspective. Taylor & Francis, 2(1), 44-63. <https://doi.org/10.1080/15595690701752815>
19. Bolat, M., & Bolat, B. (2014, February 1). The Effect of National History Courses in Turkey and Other Countries on the Formation Process of National States. Procedia: social & behavioral sciences, 116, 492-496. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.246>
20. Omelicheva, M Y. (2014, December 27). Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02634937.2011.567069>

21. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>
22. Zhapekova, G K., Kabidenova, Z D., Rysbekova, S., Ramazanova, A H., & Biyazydykova, K. (2019, January 17). Peculiarities of religious identity formation in the history of Kazakhstan. <http://repository.enu.kz/handle/data/13479>
23. Shagirbayev A., Shamsheddin K., Adilbayev A., Satershinov B. Islam and modernism in Kazakhstan Mashkur Zhusup's religious views. (2015, August 5) European Journal of Science and Theology, Vol. 11, № 4, 189-197. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-84934299593&origin=inward&txGid=51892174af9d1d75d28cd4cd950b7dda>
24. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>
25. Sharipova, D. (2019, December 18). Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion. <https://doi.org/10.1111/muwo.12320>
26. Rees, K M., & Burkhanov, A. (2018, October 2). Constituting the Kazakhstani Nation: Rhetorical Transformation of National Belonging. <https://doi.org/10.1080/13537113.2018.1522758>
27. Breskaya, O., Francis, L J., & Giordan, G. (2020, October 7). Perceptions of the Functions of Religion and Attitude toward Religious Freedom: Introducing the New Indices of the Functions of Religion (NIFoR). <https://doi.org/10.3390/rel11100507>
28. Gaur, P. (2022, December 1). Multiculturalism and National-Building Processes in Kazakhstan: Theoretical Perspective. <https://doi.org/10.26577/ejrs.2022.v32.i4.r10>
29. Egamberdiyev, M., & Taldybayeva, D. (2020, January 1). Identity perception in Central Asia and nation-state building: case of Uzbekistan. <https://doi.org/10.26577/jh.2020.v98.i3.03>
30. Ilimkhanova, L., Perlenbetov, M., Tazhbayeva, S., Assylkhanova, M., Topanova, G., Sadvakassova, Z., Sveta, B., & Darkhanova, A. (2014, September 1). The Hierarchy of Value Orientations in Kazakhstan as the Basis of National Mentality. <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n20p2641>

31. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

32. Hanel, P., Litzellachner, L., & Maio, G. (2018, September 25). An Empirical Comparison of Human Value Models. *Frontiers in psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01643>

33. Yerekesheva, L. (2019, December 18). Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan. <https://doi.org/10.1111/muwo.12319>

34. S.M. Jakupov, M.A. Perlenbetov, L.S. Ilimkhanova, G.T. Telebayev, Cultural Values as an Indicator of Inter-Ethnic Harmony in Multicultural Societies, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 69, 2012, Pages 114-123

35. Burova, E., Sagikyzy, A., Jamanbalayeva, S., Kassabekova, Y., & Shagyrbay, A. (2023, September 5). The Role of Religion in Shaping Sociocultural Self-Identification of Society in Kazakhstan. <https://doi.org/10.36941/ajis-2023-0133>

36. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

37. Uzakbaeva, S., & Beisenbayeva, A S. (2015, May 1). The Opportunities of Kazakh National Culture in the Formation of Value Orientations of Students. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815021977>

38. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

39. Zhapekova, G K., Kabidenova, Z D., Rysbekova, S., Ramazanova, A H., & Biyazydykova, K. (2019, January 17). Peculiarities of religious identity formation in the history of Kazakhstan. <http://repository.enu.kz/handle/data/13479>

40. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

41. Seytov, M. (2020, November 22). The Influence of Islam on the Ethics of Respecting for Elders in the Tradition of the Kazakh People. <https://doi.org/10.31643/2020.015>

42. Uzakbaeva, S., & Beisenbayeva, A S. (2015, May 1). The Opportunities of Kazakh National Culture in the Formation of Value Orientations of Students. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.404>

43. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

44. Uzakbaeva, S., & Beisenbayeva, A S. (2015, May 1). The Opportunities of Kazakh National Culture in the Formation of Value Orientations of Students. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.404>

45. Syzdykova, Z. (2017, January 1). Key aspects of the Kazakh religious identity., 13(4), 95-109. <https://istina.msu.ru/publications/article/73698326/>

46. Johnson, D. I. (2006, December 1). Music Videos and National Identity in Post-Soviet Kazakhstan. Taylor & Francis, 7(1), 9-14. <https://doi.org/10.1080/17459430600964513>

47. Köpeiұly M.J. Tuysqan bauyrlaryma bır nasihat. – Pavlodar: «Eko» GOF, 2008. – 13-tom. – 385 p.

48. Ebu Mansur Abdulkaahir El-Bagdadi. Mezhepler arasındaki farklar. –Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. – 316 s.

49. Hizmetli S. Orta Azia türk respublikalaryndağy ziandy aғымdar және misionerlik. – Almaty, 2006. – 253 b.

50. Saterşinov B.M. İslam fobiasy және stereotipter. – Almaty: QR BĖM ĖK Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty, 2014. – 158 b.

51. Omarov A.Q. Salafizmniñ qazaq jerinde öristeu ürdisteri. – Astana: Dın мәseleleri jönindegi ğylymi-zertteu және taldau ortalyğy, 2011 jyl. – 136 b.

52. Saterşinov B., Jandosova Ş. İslam dınıniñ saiasi sipaty және fundamentalizm // Materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii «Vlianie religii na sovremennyi mir». – Almaty: İFPR KN MON RK, 2013. – S.326-338.

53. Ädilbaev A., Ädilbaeva Ş. İmam Abu Hanifa және hanafi мәzhaby. – Almaty: Kökжиеk-B, 2012. – 400 b.

54. Burova E.E., Kosichenko A.G. Qazaqstan Respublikasynda dını ahualdy damytudyñ özekti мәseleleri. – Almaty: QR BĖM ĖK FSDİ, 2013. – 135 b.

55. Derbisäli Ä. Bız üstanatyn dını jol. – Astana: «İzdatelstvo AST Poligraf» JŞS, 2012. – 34 b.

56. Qazaqstan müsylmandary dini basqarmasynyň 2000 jyldan bastap şyqqan PÄTUALAR jiyntygynyň bir böligi. – Almaty: Kökjiek, 2008. – 319 b.

57. Kanai A.K. İslamski radikalizm – faktor obşestvennoi ugrozy i nestabilnosti. – Atyrau-Almaty: TO RPIK Däuir, 2013. – 128 s.

58. Qazaqstandağy dinder. – Almaty: Äreket-Print, 2008. – 399 b.

59. Hizbut-Tahrirdiň şynaiy beinesı. – Oral, 2008. – 46 b.

60. Qazaqstandağy dinder. – Almaty: Äreket-Print, 2008. – 399 b.

61. Muhammed Ebu Zehra. Mezhepler tarihi. – İstanbul: Şura yayınevi. – 680 s.

62. Beisenov B.Q., Abjalov S.U. Bahai senımı. – Almaty: Şapağat-Nür, 2006. – 80 b.

63. Esım Ğ., Artemev A., Qonaev S., Bılälova G. Dıntanu negızderı. – Almaty: Bılım, 2003. – 176 b.

64. Beisenov B.Q., Abjalov S.U. Bahai senımı. – Almaty: Şapağat-Nür, 2006. – 80 b.

65. Esım Ğ., Artemev A., Qonaev S., Bılälova G. Dıntanu negızderı. – Almaty: Bılım, 2003. – 176 b.

66. Seitbekov S., Nysanbaev S. İslam tarihy. – Şymkent, 2002. – 176 b.

67. Şäkärım. Mahabbat pen qūmarlyq <https://bilim-all.kz/olen/404>

68. Oñğarov E. Sälafiler nege bölındı? // <http://www.congress-religions.kz/islam-zhane-qagam/ishki-kategoriyalar/islam-zhane-qogam/item/1227-salafiler-nege-bolindi>

69. Hrestomatia po İslamu. – M.: Nauka, 1994. – 270 s.

70. Joldybaiūly Q., İsaūly M. İslam ğylymhaly. – Almaty: Altyn qalam, 2006. – 440 b.

71. Soltanbaiūly Z. «Köpeev». – Pavlodar, 2004 j. – 18-20 b.

72. Qalmahan E.S. Maturidi aqıdasy – Äbu Hanifa ılıminıñ jalğasy. – Almaty: Dın isterı agenttıgı, 2014. – 62 b.

Аманқұл Т.О.

МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ ИСЛАМ ДІНІНЕ ДЕГЕН КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ ТҮСІНІКТЕРІ

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы жерінде дүниеге келген. Ауыл молласынан алғаш сауат ашқан жас Жүсіптің алғырлығы ерте байқалады. Ол он жасынан өлең шығара бастайды.

Он төрт жасынан бастап төрт жыл бойы Бұқара қаласындағы Көкілташ медресесінде білім алған Жүсіп Көпеев Орта Азиядағы араб, парсы тіліне жетік болып шығады.

Баянауыл өңірінен шыққан қадірлі жандардың бірі Мұса Шорманов – ақын, фольклор жинаушы, ел басқарған көзі ашық кісі болыпты. Мұса Шорманов бірде ел ішінде аты естіле бастаған Жүсіпті шақырып алып, оның өнерін сынады. Жас Жүсіп ел ағасы Мұса мырзаның алдында өлең оқып, жыр толғап, сұрақтарына жауап беріп, сыннан сүрінбей өтеді. Осыдан кейін ол рухани, қаржылық қолдауға ие болып, игі-жақсылардың санатына қосылады. Жүсіп те Мұса Шорманов бастаған ел-жұрттың сенімін ақтауға бар күш-жігерін салып, білімін, өнерін жетілдіре бастайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы жерінде дүниеге келген. Ауыл молласынан алғаш сауат ашқан жас Жүсіптің алғырлығы ерте байқалады. Ол он жасынан өлең шығара бастайды.

Он төрт жасынан бастап төрт жыл бойы Бұқара қаласындағы Көкілташ медресесінде білім алған Жүсіп Көпеев Орта Азиядағы араб, парсы тіліне жетік болып шығады.

Баянауыл өңірінен шыққан қадірлі жандардың бірі Мұса Шорманов – ақын, фольклор жинаушы, ел басқарған кезі ашық кісі болыпты. Мұса Шорманов бірде ел ішінде аты естіле бастаған Жүсіпті шақырып алып, оның өнерін сынаиды. Жас Жүсіп ел ағасы Мұса мырзаның алдында өлең оқып, жыр толғап, сұрақтарына жауап беріп, сыннан сүрінбей өтеді. Осыдан кейін ол рухани, қаржылық қолдауға ие болып, игі-жақсылардың санатына қосылады. Жүсіп те Мұса Шорманов бастаған ел-жұрттың сенімін ақтауға бар күш-жігерін салып, білімін, өнерін жетілдіре бастайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасын түсіну үшін алдымен оның өмір сүрген дәуірі мен қоғамының діни-әлеуметтік жағдайын қарастыру қажет. Қазақ даласында ислам діні ХІХ ғасырда біршама тұрақтанып, халықтың ұлттық мәдениеті мен әдет-ғұрпына сіңісе бастады. Бұл дәстүрлі ислам мәдениеті қазақ халқының рухани дүниетанымын қалыптастырып, тәрбиелік маңызы зор болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ислам дініне деген көзқарасы оның шығармашылығынан көрініс табады. Ол ислам дінін тек шарифаттық ережелер жинағы ретінде ғана емес, рухани кемелдену мен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыратын біртұтас жүйе ретінде қабылдайды. Оның діни ойлары арқылы қазақ даласындағы исламның дәстүрлі формасы мен ұлттық болмысының үйлесімін байқауға болады.

Көпейұлының діни көзқарасында ғылым мен діннің үндестігі ерекше орын алады. Ол ғылымды адамзатты рухани кемелдікке жеткізетін құрал ретінде қарастырып, діни білімді адамзаттың жалпы игілігі ретінде бағалайды. Осылайша, оның көзқарасында дін мен ғылымның ортақ мүддесі айқын көрінеді.

М.Ж.Көпейұлының діни және философиялық мұрасы бүгінгі қоғамда үлкен өзектілікке ие болып, әсіресе діни түбірдегі экстремистік және радикалды идеологияға қарсы

тұру мәселелерінде маңызды роль атқарады. Бұл монографиде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұраларын талдай отырып, оның діни көзқарастарының бүгінгі қоғам үшін маңыздылығы және экстремистік идеялармен күрес жолындағы үлесін ашып көрсетеміз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ халқының рухани әлемінде маңызды рөл атқарған ғұлама ойшыл, діни философ және ақын. Оның діни көзқарастары мен идеялары ислам дінінің шынайы мәнін ашып көрсетуге, рухани құндылықтарды насихаттауға және адамзатқа дұрыс бағыт-бағдар беруге бағытталған. Көпейұлының еңбектерінде ислам дінінің негізгі қағидалары, қазақтың дәстүрлі діни көзқарастары және ислам мен ғылымның үйлесімділігі кеңінен талқыланады. Осы тарауда Мәшһүр Жүсіптің діни ойларының негіздері, қазақ даласындағы дәстүрлі исламның ерекшеліктері және оның көзқарастарының ғылыммен үндестігі қарастырылады.

Қазақ даласындағы ислам дінінің орныққан кезеңдері мен таралуы ұлттық руханияттың қалыптасуына үлкен әсер етті. Қазақ халқы үшін ислам тек діни ілім ғана емес, мәдениеттің, ұлттық сананың және рухани құндылықтардың негізі болды. Ислам қазақ қоғамының дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен күнделікті өмір сүру салттарымен үйлесіп, ұлттық болмыстың ажырамас бөлігіне айналды.

Қазақ даласындағы дәстүрлі ислам сунниттік бағытта қалыптасып, ханафи мәзһабына негізделген. Бұл бағыт қазақ қоғамының ерекшеліктеріне сай болып, оның ырымдары, дәстүрлері мен дүниетанымдық түсініктерімен үйлесімділік тапты. Сонымен қатар, қазақтардың діни мәдениеті исламның рухани құндылықтары мен ұлттық дәстүрлердің синтезіне негізделді. Ислам діні қазақ қоғамында адамгершілік құндылықтарды насихаттап, бейбітшілік, әділдік, мейірімділік, ұлттар арасындағы татулық және бірлікке шақырды.

Қазақ даласындағы дәстүрлі исламның тағы бір ерекшелігі – оның толерантты әрі икемді болуы. Бұл ерекшелік Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында да айқын көрінеді. Көпейұлы исламның шынайы рухани құндылықтарын, оның адамдар арасындағы қарым-қатынас пен қоғамдағы үйлесімділікті нығайтатын қасиеттерін насихаттады. Исламның қазақ мәдениетімен тығыз байланысы халықтың рухани тәрбиесін, ұлттық бірлігін және адамгершілік қағидаларын қалыптастырды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ислам дінін адамгершілікті, әділеттілікті, мейірімділікті және рухани кемелдікті насихаттайтын жүйе деп қабылдады. Оның діни көзқарастары адамның рухани жетілуіне, ішкі тыныштыққа, Аллаға деген сенімге негізделген. Ойшыл үшін ислам – адамның өзін-өзі жетілдіруінің, қоғамдағы әділдікті нығайтудың және рухани құндылықтарды сақтаудың басты құралы болды.

Көпейұлының еңбектерінде ислам дінінің негізгі қағидаларына терең мән беріліп, оларды қазақ қоғамының дәстүрлі құндылықтарымен үйлестіре отырып түсіндіреді. Ол исламның сыртқы шарифат заңдарына ғана емес, оның рухани және моральдық аспектілеріне де ерекше назар аударады. Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарында дін – адамгершілік қасиеттерді, ізгілікті, әділдікті тәрбиелеудің жолы, сондықтан оны дұрыс түсініп, рухани өмірде қолдану өте маңызды.

Ойшыл өз шығармаларында қазақ қоғамындағы діни сауаттылықтың артуына, діни ілімдердің дұрыс насихатталуына және исламның шынайы құндылықтарын ұғынуға ерекше мән берді. Ол исламның мәнін дұрыс түсінбеуден туындайтын қате көзқарастарға қарсы тұрып, дінді адамзаттың рухани кемелденуінің негізі ретінде қарастырды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы діни тәрбие арқылы адамдарды жақсылыққа ұмтылуға, Аллаға деген сүйіспеншілікке, қоршаған ортаға қамқорлық жасауға, өзара сыйластыққа шақырады [1].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ислам мен ғылымның үйлесімді дамуының қажеттілігін ерекше атап өтеді. Ойшылдың пікірінше, ислам діні мен ғылым бір-бірімен қарама-қайшы емес, керісінше, бірін-бірі толықтыратын құндылықтар. Көпейұлының шығармаларында ғылымды үйрену, білімге талпыну, таным мен зерттеу арқылы Алланы тану идеялары кеңінен көрініс табады. Ол ғылымды рухани дамудың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оның дінмен бірге адамзаттың дамуына қызмет ететінін көрсетеді.

Көпейұлының ойынша, ислам мен ғылымның үйлесімі адамның рухани және интеллектуалды дамуының негізі болып табылады. Ислам адамзатқа ғылым арқылы әлемді тануға, табиғаттың құпияларын ашуға, өз жаратылысын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғылым арқылы адам рухани тұрғыда кемелденіп, жаратылыстың сырларын түсіне алады. Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, ислам діні мен ғылымның ортақ мақсаты – адамды рухани және интеллектуалдық тұрғыдан кемелдікке жеткізу.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы исламның ғылыми тұрғыдан дамуды қолдайтынын, оның барлық салаларында жетілуге шақыратынын атап өтеді. Оның шығармаларында ғылымның рухани өмірдің бір бөлігі болып табылатыны, адамның рухани дамуы ғылым арқылы жүзеге асатыны анық көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, Көпейұлының еңбектері ислам мен ғылымның өзара үндестігі мен олардың адамзаттың дамуына тигізетін әсерін айқындайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ халқының рухани және діни қайраткері ретінде исламның шынайы құндылықтарын насихаттап, дін мен дәстүрдің үйлесімділігін көрсеткен көрнекті тұлға. Оның діни көзқарастары дәстүрлі ислам негізінде қалыптасып, адамгершілік, рухани кемелдік және қоғамдағы бейбітшілік пен әділеттілікті дәріптеуге бағытталды.

Мәшһүр Жүсіптің діни ойларының негіздері исламның басты құндылықтарына, рухани және адамгершілік қағидаларына сүйенеді. (1 диаграммада келтірілген)

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ойларындағы ең басты негіздердің бірі – исламның шынайы мәнін түсіндіру және оның рухани құндылықтарын насихаттау. Ол исламды тек қана діни рәсімдер мен шариғат заңдарын орындау ғана емес, адамның ішкі дүниесінің тазалығы, рухани кемелдігі, адамгершілік қасиеттерді дамыту жолы деп түсіндіреді. Оның шығармаларында исламның рухани құндылықтары ретінде әділеттілік, мейірімділік, сабырлылық, ізгілік және сабырлы мінез сипатталады.

Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, исламның басты мақсаты – адамды рухани кемелдікке жеткізу. Оның еңбектерінде мұсылманның рухани өмірін тазарту, имандылықты сақтау, адамгершілік қағидаларын ұстану мәселелері кеңінен баяндалады. Исламның рухани мәні адамның жан дүниесінің тазалығы мен шынайылықта, әділеттілікте, рухани даму мен ішкі кемелділікке жету жолында жатқанын көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарастарының тағы бір негізі – діни толеранттылық және қоғамдағы бейбітшілікке

шақыру. Оның шығармаларында ислам діні мейірімділік пен бейбітшілік діні ретінде сипатталады. Мәшһүр Жүсіп исламның басқа діндерге, мәдениеттерге және наным-сенімдерге құрметпен қарауға шақырады. Оның ойынша, шынайы ислам әртүрлі діндер мен мәдениеттер арасында бейбітшілік пен түсіністік орнатуға бағытталған.

Ойшылдың діни толеранттылықты насихаттауы оның діни фанатизм мен радикализмге қарсы көзқарастарының негізінде жатыр. Мәшһүр Жүсіп исламның нағыз мақсаты адамдарды бірлікке, өзара түсіністікке, татулыққа шақыру екендігін атап өтеді. Оның ойынша, дін адамды бөлмейді, керісінше, біріктіреді, қоғамда бейбітшілікті нығайтады. Бұл идеялар оның шығармаларында нақты көрініс тауып, қазақ қоғамының діни түсінігіне ықпал етті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ойларының тағы бір маңызды негізі – рухани тәрбие мен адамгершілік қағидаттарды насихаттау. Оның шығармаларында рухани-адамгершілік құндылықтар қоғамдағы тәрбиенің өзегі ретінде қарастырылады. Ойшыл діни білім мен тәрбиенің негізінде адамның рухани дамуын, әділеттілік пен адалдықты ұстануын, мейірімділік пен ізгілік жолын ұстануды талап етеді.

Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, адамның рухани тәрбиесі оның діни түсінігінен, құлшылығынан және адамгершілік қасиеттерінен басталады. Оның шығармаларында мұсылманның өмір сүру жолы, мінез-құлқы, адамгершілікке, мейірімділікке, кішіпейілділікке, әділдікке және сабырлылыққа негізделуі керектігі туралы кеңінен айтылады. Ойшыл исламның осы қасиеттерді дамытып, адамды рухани кемелдікке жетелеуге бағытталғанын атап көрсетеді [2].

Мәшһүр Жүсіптің діни ойларында шарифат заңдарына ерекше көңіл бөлінеді. Ол ислам шарифатының басты мақсаты – қоғамдағы әділеттілік пен рухани кемелділікті орнату деп

түсінген. Оның көзқарасында шарифат заңдары адамның рухани және моральдық дамуына бағытталған құрал ретінде қарастырылады. Шарифат адамды рухани тазалыққа, шынайы діндарлыққа, рухани тәрбиеге шақырады.

Мәшһүр Жүсіптің ойынша, шарифат заңдарын дұрыс түсіну мен ұстану – адамның рухани дамуы мен кемелдікке жету жолындағы маңызды қадам. Шарифат тек діни міндеттер мен рәсімдерді орындауға ғана емес, адамның ішкі жан-дүниесін дамытуға, оның рухани әлемін жетілдіруге бағытталған. Ойшылдың шығармаларында шарифат заңдары мен рухани тәрбие арасындағы тығыз байланыс көрініс табады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ойларының негіздері радикалды және экстремистік идеологияларға қарсы тұруға бағытталған. Оның көзқарасында исламның шынайы құндылықтары радикализмнің қай түріне де қарсы тұруға мүмкіндік береді. Ол діни сауаттылықты арттыру, нағыз рухани құндылықтарды түсіну арқылы қоғамдағы экстремизмді жеңуге болатынын көрсетеді.

Ойшылдың пікірінше, діни экстремизмнің негізгі себебі – діннің шынайы мәнін дұрыс түсінбеу, рухани құндылықтардың бұрмалануы. Сондықтан, діни білімді арттыру, шынайы исламды түсіну және оның рухани-адамгершілік қағидаларын ұстану радикализмге қарсы күресте басты құрал болып табылады. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында исламның шынайы рухани құндылықтары насихатталып, адамды рухани кемелдікке жетелейтін, мейірімділікке, әділеттілікке, сабырлыққа шақыратын идеялар көрсетіледі [3].

2. Діни-экстремистік идеологияға қарсы Көпейұлының рухани мұралары

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ руханиятының қазынасы саналатын ғұлама ойшыл, ақын және ағартушы. Оның мұралары,

әсіресе діни-экстремистік идеологияға қарсы тұру және жастардың рухани санасын қалыптастыру жолында маңызы өте зор. Ойшылдың еңбектерінде діни сенім, моральдық-этикалық құндылықтар мен дәстүрлі исламның қазақ халқының болмысымен үндестігі терең талданған. Мәшһүр Жүсіптің көзқарастары діни фанатизмге және радикализмге қарсы тұруда берік те жан-жақты негіз бола алады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасын зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, Көпейұлының дәстүрлі дінді дәріштеуі, экстремизм мен радикализмге қарсы күрестегі рухани бірлік пен толеранттылық идеялары, сондай-ақ қазақ қоғамының діни санасын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Әдебиеттерге шолу арқылы оның мұраларының қазіргі қоғамдағы өзектілігі мен маңыздылығын ашып көрсетуге тырысамыз.

Мәшһүр Жүсіптің шығармалары мен көзқарастары дәстүрлі ислам мен қазақтың ұлттық құндылықтарын дәріштеуге бағытталған. Ол исламның шынайы мәні – адамгершілік, толеранттылық, рухани кемелдік және игілікке ұмтылу деп біледі. Діни ілімдердің адамзат баласының жүріс-тұрысын, қарым-қатынасын және қоғамдағы мінез-құлық нормаларын қалыптастырудағы рөлін жоғары бағалайды [4].

Мәшһүр Жүсіптің көзқарасында ислам – адам өмірін жетілдірудің рухани жолы, әрбір адамның өзінің ішкі әлемін тануына және мінезін түзетуіне бағытталған ілім. Ол үшін дін – құндылықтардың, адамгершілік пен имандылықтың негізі. Көпейұлы исламның ұғымдары мен құндылықтарын қазақтың ұлттық ерекшеліктерімен сабақтастырып, оның бейбітшілік пен ізгілікке бастайтын жол екенін көрсетеді.

Ойшылдың еңбектерінде Алланы тану, адамгершілік қағидаларына сәйкес өмір сүру, дүниеге әділ көзқараспен қарау сынды негізгі идеялар кеңінен қамтылған. Мәшһүр Жүсіптің

мұралары бүгінгі қоғамдағы рухани тәрбие мен жастардың моральдық-этикалық санасын қалыптастырудың құралы ретінде маңызды.

Жолдасбеков (2010) өз зерттеуінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дәстүрлі дін мен рухани құндылықтарды дәріптеудегі рөліне тоқталады. Оның еңбектерінде ислам діні тек шарифат қағидаларымен шектелмей, рухани-адамгершілік құндылықтарымен де қамтылғаны атап көрсетіледі. Автор Көпейұлының діни түсініктерінің қазақтың дәстүрлері мен салт-дәстүрлерімен тығыз байланыста екенін және оның дәстүрлі исламды дәріптеуде ұлттық рухани құндылықтарды негізге алатынын атап өтеді. Мәшһүр Жүсіптің еңбектері арқылы исламның рухани мәні мен адамгершілік қасиеттерін түсіну қазіргі заман жастарына маңызды екенін көрсетеді.

Әлімбаев (2015) Мәшһүр Жүсіптің ислам дініне деген көзқарастарын зерттей отырып, ойшылдың дәстүрлі дінді дәріптеуінде рухани тазалық пен кемелдену, әділеттілік және ізгілік қағидаларының негізгі рөл атқаратынын көрсетеді. Оның пікірінше, Көпейұлының көзқарастары адамзаттың рухани жетілуіне бағытталып, дәстүрлі діннің мәнін ашуға, оның шынайы құндылықтарын насихаттауға және діни экстремизмнің алдын алуға көмектеседі. Автор Көпейұлының рухани мұраларын зерттей отырып, оның еңбектерінде ислам дінінің моральдық-этикалық құндылықтары, рухани кемелдену идеялары мен қоғамдағы бірлік пен келісімнің маңызы кеңінен талқыланатынын көрсетеді.

Ахметов (2018) өз еңбегінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дәстүрлі дін мен рухани құндылықтарды дәріптеудегі рөлін талдайды. Автор Көпейұлының көзқарастарында исламның негізгі қағидалары мен рухани құндылықтар түсінігі айқын көрініс тапқанын және оның шығармаларының қазақ халқының рухани әлемін байытып, дінге шынайы көзқарасты

калыптастыруға үлес қосқанын көрсетеді. Сонымен қатар, Көпейұлының шығармалары арқылы жастардың бойында рухани құндылықтарды тәрбиелеу және діни сауаттылықты арттыру маңызды екендігіне тоқталады [5].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы радикалды және экстремистік идеяларға қарсы тұра отырып, исламның шынайы мәнін насихаттаған. Ол барлық адам баласына Алла Тағаланың рақымын, кешірімшілдігін және мейірімділігін түсіндіру арқылы, діннің бейбіт өмір сүрудің негізі екенін көрсетеді. Оның еңбектерінде адамды қоғамдағы діни айырмашылықтарды қабылдауға, дінге дұрыс көзқараспен қарауға және бірлікке шақыру идеялары айқын байқалады.

Көпейұлы дінді бөлінудің емес, бірігудің құралы ретінде қарастырады. Ол ұлттар мен мәдениеттер арасындағы түсіністікке, ортақ рухани құндылықтарды бөлісіп, қоғамдағы бейбіт өмір сүруді дәріптейді. Бұл идеялар қазіргі экстремистік және радикалды идеологияларға қарсы күресте маңызды, себебі олар қоғамдағы бірлікті нығайтуға, түрлі діни ағымдар мен көзқарастар арасындағы үйлесімділікті орнатуға бағытталған.

Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, экстремистік және радикалды идеологиялар адамның шынайы дінді дұрыс түсінбеуінен туындайды. Діннің мақсатын бұрмалау, оны саяси немесе басқа да мақсаттарға қолдану қоғамның тыныштығын бұзып, адамдар арасында алауыздық тудыруы мүмкін. Сол себепті, Көпейұлы дінді дұрыс түсіндіру және насихаттау арқылы қоғамдағы рухани келісімді сақтауға шақырады.

Сұлтанов (2015) діни экстремизмнің қауіптілігі мен оның алдын алу жолдарын қарастырады. Оның пікірінше, Мәшһүр Жүсіптің рухани мұралары радикализм мен экстремизмге қарсы күресте ерекше маңызды. Көпейұлының көзқарастары исламның шынайы құндылықтарын, оның бейбітшілікке, келісімге және рухани бірлікке шақыратын қағидаларын ашып көрсетеді.

Автор Көпейұлының еңбектерінде толеранттылықтың, яғни діни келісім мен өзара түсіністіктің маңызы ерекше атап көрсетілетінін айтады. Бұл идеялар қазіргі қоғамдағы түрлі діни ағымдар арасында түсіністік пен бірлікті орнатуға көмектеседі және радикалды көзқарастардың таралуының алдын алады.

Абдрахманов (2017) Қазақстандағы діни ахуалды зерттей отырып, Мәшһүр Жүсіптің радикализм мен экстремизмге қарсы рухани тәсілдерінің маңыздылығына тоқталады. Оның пікірінше, радикалды идеологиялар діннің шынайы мәнін бұрмалап, адамдар арасында алауыздық тудыруы мүмкін. Сондықтан рухани бірлік пен толеранттылықты насихаттау - экстремизмге қарсы тұрудың ең тиімді жолдарының бірі. Автор Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарында исламның мейірімділік пен әділдікке, өзара құрмет пен келісімге шақыратын қағидалары кеңінен ашылып, қоғамда бейбіт өмір сүрудің маңызы көрсетілетінін айтады.

Бейсенов (2020) радикализм мен экстремизмнің таралуына қарсы тұруда ұлттық рухани мұралардың рөліне назар аударады. Ол Мәшһүр Жүсіптің шығармаларын зерттей отырып, ойшылдың діни бірлік пен толеранттылыққа, рухани құндылықтарды насихаттауға ерекше мән бергенін көрсетеді. Көпейұлының көзқарастары арқылы исламның мейірімділікке, қайырымдылыққа, рухани дамуға негізделгені түсінікті болады. Бұл идеялар бүгінгі таңда экстремистік идеяларға қарсы тұруда және қоғамда діни тұрақтылықты нығайтуда аса маңызды [6].

Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінде қазақ халқының рухани санасын, діни көзқарасын қалыптастыруға бағытталған идеялар айқын көрінеді. Ол дәстүрлі исламның қазақ халқының дүниетанымымен үйлесімін таба білген, бұл үйлесім қазақтың рухани әлемі мен ұлттық болмысын толықтырады. Ойшылдың ойларында ислам дінінің моральдық қағидалары, адамзаттың бірлігі мен әділдігі кеңінен дәріптеледі.

Көпейұлының шығармалары арқылы қазақтар дінді ұлттық сана мен мәдениеттің бір бөлігі ретінде қабылдаған. Ол шарифат заңдарын тұрмыстық деңгейде, өмірде, адамдардың қарым-қатынасында қалай қолдану керектігін түсіндіріп, діннің адам өміріне оң әсерін көрсеткен. Осылайша, Мәшһүр Жүсіптің көзқарастары қазақ халқының дінге деген көзқарасын қалыптастырып, діни-рухани құндылықтарын байытып, ұлттық бірлік пен рухани келісімнің нығаюына ықпал етті.

Көпейұлының экстремизмге қарсы рухани тәсілдері

Көпейұлы діни экстремизм мен радикализмге қарсы тұру үшін рухани тәрбие мен адамгершілік қағидаларын насихаттауды басты мақсат деп санаған. Оның ойынша, адамды рухани тұрғыда жетілдіру, оның діни сауатын арттыру, моральдық құндылықтарын нығайту – экстремистік идеяларға қарсы ең тиімді құралдар. Діни сауаттылықтың төмендігі адамдардың радикалды ағымдардың әсеріне түсуіне жол ашады, сондықтан діни білім беру – Көпейұлының негізгі әдістерінің бірі болған.

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында діни тәрбиенің басты бағыттары мен құралдары көрсетіледі. Атап айтқанда, рухани кемелдікке жету үшін адамның өзінің жүрек тазалығын, ниет тазалығын сақтауы, жақсылық жасауға ұмтылуы және ізгілікке талпынуы қажет. Бұл қағидалар адамның жеке басын жетілдіріп қана қоймай, сонымен қатар қоғамдағы рухани тұрақтылықты сақтауға, бірлік пен толеранттылықты нығайтуға да ықпал етеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұралары жастар арасында кеңінен насихатталуы қажет, себебі олар қоғамның болашақ тірегі болып табылады. Жастардың діни сауаттылығы мен рухани тәрбиесі олардың экстремистік идеялардан қорғалуына, дұрыс діни ұстанымдарға бейімделуіне ықпал етеді.

Қалиев (2016) өзінің еңбегінде қазақ халқының рухани дамуына Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарының ықпалын

қарастырады. Оның пікірінше, ойшылдың діни ілімдері арқылы қазақ халқының рухани санасы қалыптасып, дінге деген дұрыс түсінік пайда болған. Көпейұлының еңбектері ұлттық құндылықтар мен исламның рухани қағидаларын ұштастырып, қазақтардың діни санасын дұрыс бағытта қалыптастыруға көмектескен. Сонымен қатар, Көпейұлының рухани мұралары қазіргі заманда да жастардың діни сауаттылығын арттыруда және рухани тәрбиесін жетілдіруде өзекті болып табылады [7].

Оразалиев (2019) жастардың діни санасын қалыптастырудың мәселелеріне тоқталып, Мәшһүр Жүсіптің рухани мұраларының қазіргі жастардың тәрбиесінде маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. Автордың пікірінше, Көпейұлының еңбектері жастардың рухани дамуын, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруды және оларды экстремистік идеялардан қорғауды мақсат етеді. Оның діни көзқарастарында адамның рухани тазалығы, ішкі жан дүниесінің кемелденуі және Аллаға деген сенімнің маңызы ерекше орын алады. Осылайша, Мәшһүр Жүсіптің мұраларын жастар арасында насихаттау олардың рухани дамуына және дұрыс діни ұстанымға баулуға ықпал етеді [8].

Ибраимов (2017) рухани тәрбие берудегі діни әдебиеттердің ролін қарастыра отырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларының діни сауаттылық пен рухани тәрбиедегі маңызын көрсетеді. Оның пікірінше, Көпейұлының көзқарастары арқылы жастар рухани құндылықтарды түсініп, діни білімді дұрыс бағытта ала алады. Автор Көпейұлының еңбектеріндегі исламның рухани-адамгершілік қағидалары жастардың рухани дамуына, адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына және қоғамдағы діни келісім мен бірліктің нығаюына ықпал ететінін айтады [9].

Ғұлама жазбаларындағы «Тарауық» намазы

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұраларында исламның күнделікті құлшылықтары мен діни рәсімдеріне

ерекше мән берілген. Оның еңбектерінде мұсылмандық өмір салтының бір бөлшегі ретінде «тарауық» намазы да айрықша сипатталады. Тарауық намазы – қасиетті Рамазан айында оқылатын қосымша намаз, ол парыз болмаса да, сүннет болып саналады және мұсылмандар арасында ерекше рухани күй мен бірлік сезімін арттырады.

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында тарауық намазының маңызы мен құндылығы туралы жан-жақты сипатталған. Ол тарауық намазының рухани тазалықты жетілдіру мен Аллаға жақындауға, сондай-ақ мұсылман қауымының бірлігін күшейтуге ықпал ететінін айтады. Тарауық намазы – Рамазан айында Алланың ерекше мейірімі мен рақымына бөлену, күнелардан тазару және рухани кемелдену жолындағы құлшылықтың бір түрі. Сондықтан Көпейұлы тарауық намазын мұсылман қауымының рухани өміріндегі ерекше құлшылық ретінде дәріптейді.

Ғұламаның еңбектерінде тарауық намазының мәні бірнеше аспектілер бойынша қарастырылады 2-сызба нұсқада.

1. Тарауықтың рухани маңызы: Мәшһүр Жүсіп тарауық намазы арқылы адамның рухани күйі жетіліп, жүрек тазалығы мен ниет тазалығы артады деп түсіндіреді. Бұл намазда Құранның ұзақ сүрелері оқылады, сондықтан ол Рамазан айындағы Құранды тыңдау мен түсінудің маңызды мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Ғұлама тарауық намазын оқудың адам руханиятына жағымды әсерін, оның рухани тыныштық пен Аллаға деген сүйіспеншілікті арттырудағы рөлін ерекше атап өтеді.

2. Қоғамдық бірлікті нығайту: Тарауық намазының тағы бір ерекшелігі – оны мұсылмандардың мешітте жамағатпен оқуы. Бұл ұжымдық құлшылық мұсылмандардың арасындағы бірлікті күшейтіп, рухани байланыстарды нығайтуға ықпал етеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының пікірінше, тарауық намазы арқылы мұсылмандар бір-бірімен рухани қарым-қатынас жасап, өзара қолдау мен бірлік сезімін қалыптастырады.

3. Тарауықтың Құранмен байланысы: Тарауық намазының Құранмен тығыз байланысы бар, өйткені бұл намазда Құранның сүрелері толық оқылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Құранның әрбір сөзі мен сүресінің маңыздылығын жоғары бағалайды және тарауық намазын оқуды – Құранды түсіну мен оны жүрекпен қабылдаудың жолы деп көрсетеді. Ғұлама тарауық намазында Құран сүрелерін тыңдау арқылы адамның рухани деңгейі жоғарылап, оның өміріндегі құндылықтар мен мақсаттар айқындала түседі деп түсіндіреді.

4. Тарауықтың денсаулыққа пайдасы: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында құлшылықтардың денсаулыққа пайдасы туралы да айтылады. Ол тарауық намазының физикалық тұрғыдан денсаулыққа пайдалы екенін де атап өтеді. Ұзақ уақыт бойы тұрып, сәжде жасау арқылы дененің қалыпты жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі, қан айналымы жақсарып, бұлшық еттер мен буындар жұмыс істейді.

Осылайша, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында тарауық намазының рухани, әлеуметтік және денсаулық тұрғысынан маңыздылығы кеңінен қамтылған. Ғұлама бұл намазды тек қосымша құлшылық емес, адамның рухани жетілуі, Аллаға жақындауы және мұсылман қауымының бірлігін нығайтудың тиімді құралы ретінде сипаттайды.

1-сурет. Ғұлама жазбалары

Пайғамбарымыз Мұхамед (с.ғ.с.) «Кімде-кім Рамазан намазын (тарауықты) шын көңілімен сауабын Алладан күтіп оқыса, оның өткен күнәлары кешіріледі» деп үмметтерінің сауабы мол намазды оқуға деген құлшынысын арттыруға тырысқан. Демек Тарауық намазы ғибадаттың шамшырағы болмақ.

Тарауық намазы құфтан намазынан кейін, уәжіп намазынан бұрын оқылады. Тарауық намазын оқу – ер және әйел адамдарға сүннет. Ер адамға жамағатпен оқу – сауап, бірақ жалғыз адам да оқи алады. Оқу тәртібі басқа сүннет намаздары сияқты оқылады, жамағат имамға ұйиды.

Тарауық оқудың қасиеті туралы Мәшһүр Жүсіп Көпеев «ұлық Пайғамбарымыз Мұхаммед ғалиейіс-саламның “Дуратил уағзин” кітабында былай деп жазылған» деп көрсетеді:

1-ші күні – тарауық намазын оқыған адамдар анасынан жаңа туғандай пәк болар.

2-ші күні – оқыған адамның ата-анасы жарылқанып, азаптан құтылар.

3-ші күні – ғаріптағы періштелер рақым етіп, дұға етер.

4-ші күні – Құран, Таурат, Зәбүр, Інжілді хатым қылғандай сауабы болар.

5-ші күні – Бәйтіл Мұхаддасқа, Мәдинаға барып намаз оқығандай сауабы бар.

6-шы күні – төртінші қат көктегі Бәйтіл Мағмұр мешітіне барып намаз оқығандай сауап болар.

7-ші күні – Перғауынды жеңген Мұса Пайғамбарға бергендей Алла Тағаланың әл-қуат жәрдемі бар.

8-ші күні – Ибраһимді оттан, судан, оқтан құтқарғандай Алла тағала барша пәледен, апаттан аман құтқарып, рақым қылар.

9-шы күні – Пайғамбарлармен бірге намаз оқығандай сауабы бар.

10-шы күні – барлық пасық болған істерден, күнәлардан аман сақталар.

11-ші күні – дүниеден өтерінде рақым етті болып, өз иманын өзі айтып өтетіндей сауап жазылып, нәсіп болар.

12-ші күні – анасынан жаңа туғандай тазарады.

13-ші күні – машқарда жүз он төрт күндік айдай толар.

14-ші күні – оқыған адам қияметке шөлдемейтін болар.

15-ші күні – барлық періштелер: “Тарауық оқыды деп куәлік етер, хиссабын жеңілдет”, -деп Алла Тағаладан өтініш сұрар.

16-шы күні – Ғаршы Күрсіде тұрған періштелер күнәсін жеңілдетер деп тілер.

17-ші күні – тамұқтан тәні аман болар, дәптеріне барлық істеген жақсылығы жазылар.

18-ші күні – Пайғамбарларға берілген сауапқа ортақ болар.

19-шы күні – бір періште хабар айтып, ата-анасы риза болар.

20-шы күні – тарауық оқыған адам Алла жолында соғыста өлген шәйіттердің қатарындағы дәрежедей сауапта болар.

21-ші күні – тарауықтан калмаған адамға жәнната арнайы үй салынады.

22-ші күні- қылғанға қиямет күні ешбір қайғы-қиындық болмайды.

23-ші күні – жұмақ ішінде жеке шаһар беріледі екен.

24-ші күні-оқыған адамның тірлігіндегі дұғасы қабыл болады.

25-ші күні-қабір азабынан аман болар. Оның шарафатынан басқа бір адамның азабы жеңілдейді.

26-шы күні- тарауықтың түні бойы намаз оқығандай сауабы бар.

27-ші күні – оқыған жан үш мың жылдық сират көпірден найзағайдың отындай жылдам өтер.

28-ші күні – жұмақта дәрежелі орында болар.

29-шы күні – оқыған адамға хор қыздары тамақ әкеліп, кәусар ішкендей болады.

30-шы күні – тарауық намазын оқыған адамға Алла Тағала: “Ей, пенделерім, жендер жұмақтың жемістерінен, жуыныңдар, Сабағилден ішіңдер кәусардан. Мен – раббың, сендер – құлым», – демек [10].

Мәшһүр Жүсіптің діни мұраларының бүгінгі қоғамға әсері

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани және діни мұралары қазіргі заманғы қоғам үшін ерекше өзектілікке ие. Оның мұралары бүгінгі қоғамда діни сауаттылықты арттыруда, рухани тәрбиені нығайтуда, және діни экстремизм мен радикализмге қарсы тұруда маңызды рөл атқарады. Жүсіптің шығармаларындағы рухани-дини ойлар ұлттық мәдениеттің, діни бірліктің және толеранттылықтың нығаюына ықпал етіп,

қазақ қоғамындағы дін мен мәдениеттің үйлесімді дамуына үлес қосады.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемде, соның ішінде Қазақстанда да діни ахуал күрделі өзгерістерді бастан өткеруде. Ақпараттық технологиялардың дамуы, жаһанданудың кеңеюі, әлеуметтік өзгерістер және діни плюрализм діни қатынастарды әртараптандыра түсіп, қоғамдағы діни сананың өзгеруіне ықпал етеді. Осы орайда, діни экстремизм мен радикализмнің әсері де артып келеді. Радикалды идеологиялар кейде дінді бұрмалап, жастарды теріс бағытта тәрбиелеуге, олардың санасын манипуляциялауға ұмтылады.

Бұл жағдайда, Мәшһүр Жүсіптің діни мұралары жастар мен қоғамның барлық мүшелері үшін дұрыс діни бағыт-бағдар беру үшін қажетті құрал ретінде қызмет атқара алады. Оның шығармалары қазақ халқының дәстүрлі исламдық құндылықтарын дәріптейді және қоғамның рухани тұрақтылығын сақтауға көмектеседі. Көпейұлының діни ілімдері арқылы жастар дінді дұрыс түсінуге, рухани тұрғыда жетілуге және қоғамда бейбіт өмір сүруге ұмтылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары бүгінгі қоғамдағы діни сауаттылықты арттыру және рухани тәрбиені жетілдіруде маңызды орын алады. Ойшылдың еңбектерінде діни ілімдерді терең түсіну, исламның моральдық-этикалық қағидаларын дұрыс ұғыну, діни бірлікті сақтап, ұлттың рухани мәдениетін байыту мақсаттары көрсетілген.

Көпейұлының еңбектерін оқу арқылы адамдар дінді жеке пайда үшін қолданбай, оның шынайы құндылықтарын түсініп, рухани өмірге шынайы адал болуға ұмтылады. Ол дінді сыртқы формализм мен ритуалдардан тазалап, рухани мәнін ашуға тырысты. Бұл тұрғыдан алғанда, қазіргі қоғамдағы діни сауаттылықты арттыруға Көпейұлының еңбектері таптырмас көмекші бола алады.

Оның мұраларында исламның адамгершілік, әділдік, мейірімділік, кешірімшілдік сияқты негізгі құндылықтары кеңінен дәріптелген. Бұл қағидалар жастардың бойында шынайы рухани құндылықтарды тәрбиелеуге және оларды шынайы діни түсініктерге бағыттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Көпейұлының еңбектерінде адамның жеке басының рухани кемелденуі, ішкі жан дүниесінің тазаруы және қоршаған әлеммен үйлесімде өмір сүру қағидалары айқын көрініс табады [11].

Қазіргі кезде діни экстремизм мен радикализмге қарсы күрес – бүкіл әлем бойынша өзекті мәселелердің бірі. Экстремистік идеологиялар діни қағидаларды бұрмалап, адамдарды адастырып, қоғамдағы діни бірлікті бұзуға бағытталған. Бұл жағдайда Мәшһүр Жүсіптің рухани мұралары радикалды және экстремистік көзқарастарға қарсы тұруда ерекше рөл атқарады.

Көпейұлының еңбектері діннің шынайы мәнін ашып, адамның рухани жетілуіне және қоғамдағы діни тұрақтылықты сақтауға көмектеседі. Оның еңбектерінде адамның рухани кемелденуі, ішкі тыныштық пен әділдікке ұмтылу, бейбіт өмір сүру және қоғамдағы діни бірлікті сақтау сынды идеялар айқын көрініс табады. Діни экстремизмге қарсы күресте Көпейұлының идеяларын насихаттау – діни радикализмнің алдын алу және жастарды рухани тұрғыдан дұрыс тәрбиелеу үшін тиімді құрал болып табылады [12].

Ойшылдың мұраларында діни экстремизмнің негізгі себептері мен салдары жан-жақты қарастырылып, оған қарсы тұрудың рухани жолдары ұсынылған. Көпейұлының пікірінше, экстремистік идеялардың таралуы – адамның ішкі рухани күйзелісімен, рухани білімнің жетіспеушілігімен және шынайы діни құндылықтардың бұрмалануымен байланысты. Осыған орай, ол рухани тәрбиені жетілдіру, діни сауаттылықты арттыру және діни құндылықтарды дұрыс түсіндіру арқылы экстремистік көзқарастармен күресуді ұсынады.

Мәшһүр Жүсіптің мұралары қазіргі жастар арасында діни сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жастар – қоғамның болашағы, және олардың рухани және діни тәрбиесі болашақ қоғамның тұрақтылығы мен бірлігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан Көпейұлының еңбектерін жастарға түсіндіру, оларды діни-рухани тәрбиемен таныстыру – қазіргі қоғамдағы өзекті міндеттердің бірі.

Ойшылдың мұраларын қолдану арқылы жастардың рухани дамуын, діни сауаттылығын арттыруға, олардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Көпейұлының шығармалары діннің шынайы мәнін түсінуге, қоғамдағы рухани тұрақтылықты сақтауға және адамның ішкі жан дүниесін байытуға көмектеседі.

Бүгінгі күні жастар арасында радикалды діни ағымдардың таралу қаупі бар. Бұл жағдайда Мәшһүр Жүсіптің мұраларының дұрыс қолданылуы оларды дұрыс бағытқа бұрып, экстремистік идеялардың әсерінен қорғауға мүмкіндік береді. Оның еңбектері жастардың діни санасын қалыптастыруда, оларды рухани кемелдікке жетелеуде және қоғамдағы діни бірлікті сақтауда маңызды құрал бола алады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұраларын қазіргі білім беру жүйесінде насихаттау рухани тәрбиені жетілдіру үшін аса маңызды. Оның еңбектерін оқу бағдарламаларына енгізу, оқушылар мен студенттер арасында рухани кездесулер, дөңгелек үстелдер және әдеби кештер өткізу арқылы Көпейұлының идеяларын жастарға жеткізуге болады [13].

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіптің мұраларын зерттеу, оның шығармаларының қазіргі қоғамдағы өзектілігін талдау және оның идеяларын бүгінгі заманауи мәселелермен байланыстыру – рухани білім берудегі маңызды қадам. Ойшылдың еңбектерін насихаттау арқылы қоғамдағы діни сауаттылықты арттыруға, рухани құндылықтарды насихаттауға және жастардың рухани кемелденуіне ықпал етуге болады.

Көпейұлының көзқарастарының жастардың діни санасын қалыптастырудағы рөлі

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастары мен еңбектерінде жастардың діни санасын қалыптастыру мәселесі ерекше орын алады. Оның діни және рухани мұралары қазақ қоғамының келешегін рухани кемелдендіруде маңызды роль атқарады, әсіресе жастардың дұрыс діни тәрбиеленуі мен санасының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Қазіргі заманда діни сауаттылықтың төмендігі, радикалдық идеялардың таралуы және рухани құндылықтардың әлсіреуі секілді мәселелердің туындауына байланысты, Мәшһүр Жүсіптің мұраларын насихаттау аса маңызды.

Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарының негізінде адамзаттың рухани және адамгершілік дамуы жатыр. Ол жастарды жаратылыс мақсатын түсінуге, Аллаға сенуге, адамгершілік пен әділеттілік қағидаларын ұстануға шақырады. Оның мұраларында исламның ең негізгі құндылықтары - мейірімділік, ізгілік, кешірімділік және әділеттілік - айқын көрініс тапқан. Бұл құндылықтар жастардың бойында дұрыс діни түсінікті, рухани қасиеттерді қалыптастыруға көмектеседі.

Мәшһүр Жүсіптің мұраларын жастарға насихаттау арқылы олардың діни сауаттылығын арттыруға, дұрыс діни танымын қалыптастыруға, экстремистік идеялардан қорғауға болады. Сонымен қатар, Көпейұлының көзқарастары жастарды тек діни сауаттылық тұрғысынан емес, сонымен бірге рухани-этикалық тұрғыдан да жетілдіруді мақсат етеді. Оның шығармаларындағы ой-пікірлер жастардың өмірге деген көзқарастарын дұрыс қалыптастыруға, дінге саналы түрде қарауға және рухани тәрбиеге бейімдеуге ықпал етеді.

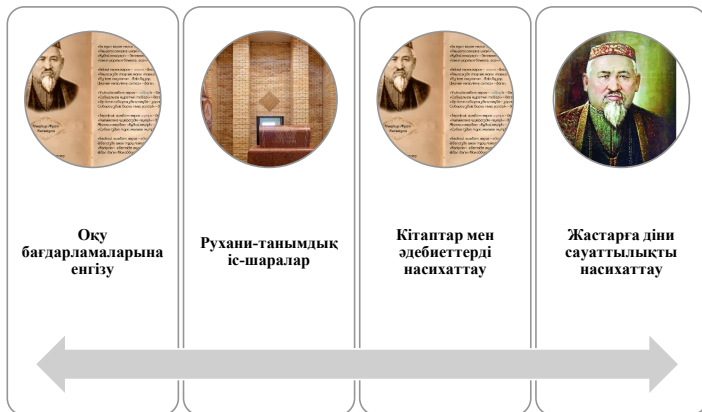
Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жастарды тәрбиелеу барысында олардың діни сауаттылығын арттыруға, рухани бірлікті нығайтуға, адамгершілік құндылықтарды дәріптеуге ерекше

назар аударады. Оның мұраларында діни тәрбие беру әдістері мен қағидалары анық көрсетілген. Жастарды діни тұрғыдан тәрбиелеуде басты назар - олардың рухани тазалығын, ішкі кемелденуін және Аллаға деген сенімін нығайтуға бағытталуы керек.

Жастардың бойында шынайы сенімді, рухани құндылықтарды қалыптастыру үшін оларды ерте жастан діни сауаттылыққа, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеу маңызды. Көпейұлының пікірінше, жастардың бойында рухани құндылықтарды тәрбиелеу – оларды ішкі тәртіпке, рухани тыныштыққа, бейбіт өмірге бейімдейді. Оның мұралары жастарды қоғамда шынайы ислам қағидаларын ұстануға, діни бірлікті нығайтуға, толеранттылыққа және ортақ рухани құндылықтарды бөлісуге шақырады.

Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің көзқарастары қазіргі қоғамдағы діни экстремизмге қарсы тұрудың тиімді құралы бола алады. Жастардың діни санасын дұрыс бағытта қалыптастыру арқылы оларды радикалды ағымдардың ықпалынан қорғауға, шынайы исламның мәнін түсіндіруге және қоғамдағы бейбітшілік пен бірлікті нығайтуға болады.

Қазіргі білім беру жүйесінде Мәшһүр Жүсіптің рухани мұраларын қолдану арқылы жастардың діни және рухани тәрбиесін жақсарту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Оның көзқарастары қазіргі білім беру мазмұнына сәйкес келетіндей етіп насихатталуы және білім беру үдерісінде қолданылуы қажет. Осы мақсатта бірқатар шаралар ұйымдастыруға болады:

1. Оқу бағдарламаларына енгізу: Мәшһүр Жүсіптің еңбектері мен шығармалары жалпы орта білім беру мекемелерінің бағдарламаларына енгізіліп, арнайы пәндер мен сабақтарда оқытылуы тиіс. Оның шығармаларын оқу арқылы жастар діни ілімдер мен рухани құндылықтарды дұрыс түсініп, діни сауаттылығын арттырады.

2. Рухани-танымдық іс-шаралар: Оқушылар арасында рухани кездесулер, әдеби кештер, дөңгелек үстелдер және семинарлар ұйымдастырып, Көпейұлының мұраларын кеңінен талқылау қажет. Бұл шаралар жастардың діни санасын, рухани құндылықтарын нығайтуға ықпал етеді.

3. Кітаптар мен әдебиеттерді насихаттау: Мәшһүр Жүсіптің еңбектерін кітаптар, брошюралар және басқа да ақпараттық құралдар арқылы жастарға тарату, оларды оқу және талқылау дәстүрін қалыптастыру арқылы жастардың рухани тәрбиесін жақсартуға болады.

4. Жастарға діни сауаттылықты насихаттау: Жастарға діннің шынайы мәнін дұрыс түсіндіру, экстремистік және радикалды көзқарастардан қорғау мақсатында арнайы діни сауаттылық курстарын, семинарлар мен тренингтер өткізу қажет. Мәшһүр Жүсіптің мұралары жастарды дұрыс діни түсініктерге

бағыттап, шынайы рухани құндылықтарды үйретуге мүмкіндік береді [14].

Жастардың рухани дамуына Көпейұлы мұраларының әсері

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастары жастардың рухани дамуына, ішкі жан дүниесінің қалыптасуына және қоғамдағы адамгершілік құндылықтарды нығайтуға үлкен ықпал етеді. Жастардың рухани кемелденуі – олардың болашақта елдің рухани тірегіне, қоғамның тұрақтылығына және мәдениеті мен дәстүрлерін сақтаушысына айналуына септігін тигізеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Көпейұлының мұраларын жастарға оқыту арқылы оларды рухани тәрбиелеу, адамгершілік қасиеттерді сіңіру, діни сауаттылығын арттыру – қоғамның рухани дамуын қамтамасыз етудің тиімді жолы.

Оның шығармаларындағы рухани қағидалар жастардың дінге деген дұрыс көзқарасын қалыптастырып, оларды ізгілікке, қайырымдылыққа, адамгершілікке баулиды. Сонымен қатар, Көпейұлының көзқарастары жастарды экстремистік идеялардан қорғап, дұрыс діни сенімдерді насихаттайды. Бұл әсіресе бүгінгі таңда дінге деген түсінігі төмен жастар арасында діни сауаттылықты арттыруға, қоғамда рухани келісімді нығайтуға көмектеседі [15].

Жастардың діни санасын дұрыс қалыптастыру, рухани кемелденуіне жағдай жасау, олардың бойында адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеу үшін бірқатар шараларды жүзеге асыру қажет. Бұл бағытта Мәшһүр Жүсіптің мұраларын пайдалану арқылы келесі міндеттерді жүзеге асыруға болады:

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарастары мен рухани мұралары қазақ қоғамының діни санасын қалыптастыруда, рухани құндылықтарды нығайтуда және діни радикализм мен экстремизмге қарсы тұруда маңызды рөл атқарады. Ойшылдың шығармаларында исламның шынайы рухани мәні мен құндылықтары терең талданып, қазіргі қоғамдағы жастардың діни тәрбиесін жетілдіруге және діни сауаттылығын арттыруға ерекше назар аударылады. Көпейұлының діни-философиялық иде-

ялары қазіргі замандағы діни экстремизм мен радикализмге қарсы тұруда өзектілігін сақтап, қоғамдағы рухани тәрбие мен діни түсіністікті жақсартуға көмектеседі.

Қазіргі әлемде діни-экстремистік және радикалды идеологиялардың таралуы бүкіл қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіруде. Экстремистік топтар дінді бұрмалап, оны өзінің саяси мақсаттарына пайдалану арқылы қоғамдағы бейбіт өмір мен рухани бірлікті бұзып, жік салуда. Бұл жағдайда, Мәшһүр Жүсіптің рухани мұралары діни экстремизмге қарсы тұрудың тиімді құралы болып табылады. Оның еңбектерінде ислам дінінің шынайы мәні мен құндылықтары дұрыс түсіндіріліп, оның рухани-адамгершілік қағидалары айқын көрсетіледі.

Көпейұлының еңбектері діни сауаттылықты арттыруға, рухани келісімді сақтауға және жастарды экстремистік көзқарастардан қорғауға мүмкіндік береді. Оның мұралары арқылы исламның рухани құндылықтарын, әділеттілік пен ізгілікті насихаттау экстремистік идеяларға қарсы тұруда маңызды рөл атқарады. Жастардың діни санасын дұрыс бағытта қалыптастыру, олардың рухани дамуына жағдай жасау және діни сауаттылығын арттыру – қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі. Осы орайда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұраларын насихаттау арқылы бұл мақсаттарға қол жеткізуге болады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында ислам діні – адамгершілік пен ізгілікті насихаттайтын рухани құндылықтардың жүйесі ретінде қарастырылады. Ойшылдың көзқарастарында дін – адамның рухани жетілуіне, жүрек тазалығына, ішкі тыныштыққа және қоғамдағы бейбітшілік пен келісімге жетуге көмектесетін құрал. Көпейұлының пайымдауынша, исламның басты құндылықтары – әділеттілік, мейірімділік, толеранттылық, кешірімділік және рухани кемелдікке ұмтылу. Бұл құндылықтар адамның ішкі әлемін

байытып, оның рухани дамуына және қоғамдағы рухани тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді.

Ойшылдың еңбектерінде исламның рухани және адамгершілік құндылықтарын дұрыс түсіну мен насихаттау маңызды деп көрсетіледі. Оның көзқарастары бойынша, адам діннің сыртқы ритуалдарын ғана емес, оның ішкі рухани мәнін түсініп, исламның басты қағидаларын өмір сүру барысында ұстануы қажет. Бұл қағидалар адамның бойында рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастырып, оны ішкі тыныштыққа және рухани жетілуге жетелейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастары радикализм мен экстремизмге қарсы тұрудың рухани тәсілдерін ұсынады. Оның пікірінше, радикалдық идеологиялар діннің шынайы мәнін бұрмалап, адамдарды алдап, оларды қате жолға итермелейді. Сондықтан Көпейұлының еңбектерінде рухани бірлік, өзара түсіністік және толеранттылық сияқты идеялар ерекше орын алады. Бұл идеялар қоғамдағы рухани келісімді нығайтуға, діни түсіністікті арттыруға және экстремистік идеялардан қорғауға бағытталған.

Мәшһүр Жүсіптің көзқарастарында рухани бірлік пен толеранттылық – қоғамдағы бейбітшілік пен тұрақтылықтың негізі. Оның пікірінше, ислам діні адамдарды өзара түсіністікке, бір-біріне мейірімділікпен қарауға, бейбіт өмір сүруге және ортақ құндылықтарды бөлісуге шақырады. Ойшылдың шығармаларында исламның негізгі қағидалары мен құндылықтары кеңінен талданып, оның адамның рухани дамуына және қоғамдағы рухани тұрақтылықты сақтауға тигізетін әсері айқын көрсетіледі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы экстремизм мен радикализмге қарсы тұрудың басты құралы ретінде рухани тәрбиені, діни сауаттылықты арттыруды және исламның шынайы құндылықтарын дұрыс түсіндіруді ұсынады. Оның мұралары

арқылы жастарға діннің мәнін дұрыс түсіндіру, олардың рухани-адамгершілік санасын қалыптастыру және оларды экстремистік көзқарастардан қорғау мүмкіндігі артады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұраларын қазіргі білім беру жүйесінде насихаттау – жастардың рухани және діни тәрбиесін жақсартудың маңызды жолдарының бірі. Оның еңбектері арқылы жастарға исламның шынайы рухани құндылықтары, діни тәрбиенің мәні мен маңызы түсіндіріледі. Бұл орайда, Көпейұлының мұраларын оқу бағдарламаларына енгізу, жастар арасында рухани-танымдық іс-шаралар ұйымдастыру және оның көзқарастарын кеңінен насихаттау – қоғамдағы рухани дамуға ықпал етеді.

Білім беру жүйесінде Көпейұлының еңбектері арқылы жастардың діни сауаттылығын арттыру, рухани бірлікті насихаттау және толеранттылықты тәрбиелеу маңызды. Оның рухани мұралары жастардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастырып, олардың рухани дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, Көпейұлының шығармалары арқылы жастардың дінге деген дұрыс көзқарасы қалыптасып, олардың діни санасы дұрыс бағытта дамиды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұраларын қазіргі қоғамда қолдану – діни тәрбиені жетілдіру, рухани құндылықтарды насихаттау және экстремизм мен радикализмге қарсы тұру шараларын жүзеге асыру үшін өте маңызды. Оның шығармалары арқылы қоғамдағы рухани тұрақтылықты нығайту, жастардың діни санасын дұрыс бағытта қалыптастыру және оларды шынайы рухани құндылықтарға баулу мүмкіндігі артады.

Көпейұлының көзқарастары жастардың рухани тәрбиесінде, олардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда және қоғамдағы діни келісімді сақтауда ерекше рөл атқарады. Оның еңбектерін қолдану арқылы жастардың бойында руха-

ни құндылықтарды тәрбиелеу, діни түсіністікті арттыру және қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етуге болады. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіптің мұраларын насихаттау арқылы жастардың экстремистік және радикалды идеяларға қарсы тұруға қабілетті, рухани кемелденген тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни және рухани мұралары – қазіргі Қазақстан қоғамы үшін аса маңызды құндылықтардың бірі. Оның шығармаларындағы рухани тәрбие, адамгершілік, діни түсіністік пен толеранттылық идеялары экстремизмге қарсы күресте, рухани сананы қалыптастыруда және қоғамдағы рухани келісімді сақтауда ерекше мәнге ие. Осы себепті, Көпейұлының мұраларын насихаттау, жастарға оқыту және қазіргі қоғамда қолдану – рухани дамудың маңызды міндеті болып табылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасындағы діни көзқарастары қазақ халқының рухани өміріне де зор әсер етеді. Оның ислам діни туралы түсініктері халықтың діни сауаттылығын арттыруға, рухани тәрбиелеуге, әділдік пен адамгершілікті дәріптеуге бағытталған. Мәшһүр Жүсіптің діни шығармалары қазақ халқының рухани құндылықтарын сақтауға және дамытуға ықпал етті. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасы қазақ халқының рухани және мәдени байлығын терең түсінуге мүмкіндік береді. Оның еңбектері тек әдебиетте ғана емес, ислам діни мен қазақ қоғамының рухани өміріне де үлкен әсер еткен. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ислам дінінің қағидаларын, адамгершілік пен рухани тазалықтың маңыздылығын, шарифат заңдарының әділеттілікке негізделгенін және қазақ халқының дәстүрлерімен үйлесетінін өз шығармаларында шебер жеткізе білді.

Оның шығармашылығы исламның қазақ халқының әдет-ғұрпына терең ықпал еткенін дәлелдеп, қазақтың рухани-мәдени

өмірінің маңызды бөлігін қамтыды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ислам мен қазақ дәстүрлерін өзара тығыз байланыстырып, олардың бірлігін сақтауды насихаттады. Бұл көзқарастар қазіргі кезеңде де өз маңызын жоғалтқан жоқ.

Мәшһүр Жүсіптің шығармалары бүгінгі қоғамның рухани және моральдық мәселелерін шешуде маңызды рөл атқара алады. Оның діни-рухани мұрасы қазіргі заманғы жастарды имандылыққа, әділеттілікке және адалдыққа тәрбиелеуде ерекше маңызды. Ислам дінінің шынайы мәнін, оның адам өміріндегі және қоғамдағы рөлін түсіну, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетімен үйлестіру – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының басты мақсаттарының бірі болған.

Оның діни шығармаларының қазіргі таңда қазақ қоғамында үлкен маңызы бар. Діни білімді дұрыс және әділ түсіндіру, қазақтың ұлттық және діни құндылықтарын сақтау – бүгінгі күні де өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мәшһүр Жүсіптің көзқарастары қазіргі кезеңде де рухани тәрбие беруде және исламның қазақ қоғамындағы рөлін түсіндіруде зор ықпал етеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары қазақ халқының рухани дамуына қосқан зор үлес ретінде жоғары бағаланады. Оның діни көзқарастары мен шығармалары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, қазақ халқының рухани және мәдени өмірінде өз орнын тапты. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы - қазақ халқының ұлттық сана-сезімін, рухани мұрасын және исламның шынайы құндылықтарын түсінуге көмектесетін баға жетпес қазына. Сондықтан оның еңбектері қазіргі кезеңде де, болашақта да рухани даму мен тәрбиенің маңызды құралы ретінде қызмет ете береді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары мен діни көзқарастарының қазақ халқының рухани дамуына, ұлттық құндылықтарға, сондай-ақ бүгінгі қоғамдағы маңызды мәселелерге әсері терең талқыланды. Оның мұрасының қазіргі

заманғы маңызы мен болашаққа ықпалы айқындалып, оны оқыту мен зерттеу қажеттілігі де ерекше атап өтілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Көпейұлы, М.Ж. «Мәшһүр Жүсіп шығармалары» (жинақ). – Алматы: «Атамұра» баспасы, 2000-2005 жж. 1-том: 320 б., 2-том: 280 б. 1-том: 45-58 б., 132-149 б.; 2-том: 67-82 б.

2. Көпейұлы, М.Ж. «Ислам және рухани құндылықтар». – Алматы: «Қазақ руханияты» баспасы, 1999 ж. 23-39 б., 78-94 б.

3. Көпейұлы, М.Ж. «Діни-рухани көзқарастар». – Алматы: «Руханият» баспасы, 2003 ж. 12-29 б., 65-87 б.

4. Жолдасбеков, М. «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы және оның қазақ қоғамындағы рөлі». – Алматы: «Білім» баспасы, 2010 ж. 75-78 б., 89-102 б.

5. Әлімбаев, Т. «Мәшһүр Жүсіптің исламдық философиясы және рухани құндылықтары». – Астана: «Дін және мәдениет» ғылыми журналы, №5, 2015 ж. 42-55 б., 61-68 б.

6. Ахметов, Р. «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарастарының бүгінгі жастар тәрбиесіндегі маңызы». – Алматы: «Рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығы, 2018 ж. 96-110 б., 120-128 б.

7. Сұлтанов, Қ. «Діни экстремизм және оның алдын алу жолдары». – Алматы: «Дін және қоғам» баспасы, 2015 ж. 34-41 б., 52-58 б.

8. Абдрахманов, Ж. «Қазақстандағы діни ахуал және оның қоғамға әсері». – Астана: «Діни зерттеулер институты», 2017 ж. 45-60 б., 71-79 б.

9. Бейсенов, Н. «Діни радикализммен күрестегі ұлттық рухани мұралардың рөлі». – Алматы: «Қоғам және діни тәрбие» ғылыми журналы, №3, 2020 ж. 22-35 б., 41-49 б.

10. Қалиев, Б. «Жастардың рухани дамуы және ұлттық құндылықтарды насихаттау». – Алматы: «Руханият» баспасы, 2016 ж. 88-95 б., 103-112 б.

11. Оразалиев, М. «Қазақстан жастарының діни санасын қалыптастыру: мәселелері мен бағыттары». – Астана: «Жастар және руханият» ғылыми орталығы, 2019 ж. 74-84 б., 91-101 б.

12. Ибраимов, С. «Рухани тәрбие берудегі діни әдебиеттердің рөлі». – Алматы: «Рухани білім» журналы, №2, 2017 ж. 56-65 б., 70-78 б.

13. Сапаров, Д. «Қазіргі Қазақстандағы рухани тәрбиенің өзекті мәселелері». – Алматы: «Қоғам және мәдениет» баспасы, 2018 ж. 67-76 б., 84-94 б.

14. Нұрғалиев, А. «Діни білім және рухани кемелдік: қазіргі заман жастарымен жұмыс жасау әдістері». – Астана: «Ұлттық руханият» ғылыми журналы, №4, 2019 ж. 39-50 б., 58-67 б.

15. Жантөрин, Ә. «Дәстүрлі ислам құндылықтары және олардың қоғамдағы маңызы». – Алматы: «Дін және руханият» ғылыми зерттеу орталығы, 2020 ж. 102-113 б., 120-128 б.

Орынтай А.О.

ИДЕИ МАШХУР ЖУСУПА КОПЕЕВИЧА В ПРОТИВОСТОЯНИИ РАДИКАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

Для того, чтобы проанализировать труды М. Копеева и возможность использования его философии и трудов как метода профилактики и противодействия религиозному экстремизму и радикальной идеологии, необходимо подробно проанализировать дефиниции, используемые в современном дискурсе об экстремизме и терроризме, методы общей профилактики и инструментов, используемых для противодействия радикальной идеологии.

В исследованиях зарубежных исследователей не имеется консенсуса по поводу верного определения терминов «радикализация», «экстремизм», «насильственный экстремизм», «терроризм». В некоторых государственных программах данные понятия раскрываются широко, в некоторых, как и в отечественной программе, описываются лишь весьма условно и кратко.

Так, согласно Экспертной группе Европейской комиссии по насильственной радикализации*, радикализм – это пропаганда и приверженность радикальным изменениям и реструктуризации политических и социальных институтов. Согласно данному определению, идеология радикализма бросает вызов законности установленных норм и политики, однако сам по себе он не

* European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008). Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism. URL: http://www.rikcoolsaet.be/files/art_ip_wz/Expert%20Group%20Report%20Violent%20Radicalisation%20FINAL.pdf (дата обращения 01.06.20201)

ведет к насилию. Радикализация не обязательно представляет собой угрозу для общества, особенно если она не связана с насилием или другими противоправными действиями, такими как разжигание ненависти.

Согласно ряду работ ведущих исследователей, понятие радикализма тесно переплетено с концепцией фундаментализма, тогда как терроризм от них существенно отличается. С точки зрения практического процесса, фундаментализм, радикализм и терроризм связаны, причем терроризм является конечной точкой проявления насилия, однако эти явления не идентичны, поскольку первые два не обязательно подразумевают применение насилия*.

В этом динамичном процессе от радикализма к терроризму экстремизм и насильственный экстремизм являются промежуточным этапом. Экстремизм понимается как следствие радикализма и описывается как противоречие основным ценностям и принципам общества. Фактически, это может быть применено к любой идеологии, которая защищает расовое или религиозное превосходство и/или противостоит основным принципам демократии и универсальных прав человека.

Экстремистские группы и партии, как правило, являются антиконституционными, антидемократическими, антиплюралистическими, фанатичными, нетерпимыми, бескомпромиссными, целеустремленными, авторитарными и придерживаются философии «цель оправдывает средства»**. Более того, насильственный экстремизм рассматривается как готовность

* Lombardi, M. (2015). Violent Radicalization Concerns in the Euro-Mediterranean Region. In: Lombardi, M., Ra-gab E., Chin, V. (Ed.), Countering radicalisation and violent extremism among youth to prevent terrorism, Amsterdam: IOS Press, 83-10

** Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. ICCT – International Centre for Counter-Terrorism. The Hague. URL: <https://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-Radicalisation-Counter-Radicalisation-March-2013.pdf>

использовать насилие или поддерживать его использование для продвижения определенных убеждений политического, социального, экономического или идеологического характера*. Таким образом, понятие насильственного экстремизма включает в себя террористические акты, но не ограничивается ими**.

Наработанный в течение нескольких десятилетий опыт разных стран в противодействии религиозно-мотивированному экстремизму и терроризму, несмотря на их контекстуальные различия, наглядно показывает, что любая программа по противодействию должна представлять собой объединение усилий государства, неправительственных организаций, локальных уполномоченных учреждений, образовательных центров и других лиц. Только лишь совместная, комплексная работа, начиная от мер, предпринимаемых местной полицией, заканчивая масштабными образовательными и интеграционными программами может гарантировать успех борьбы.

Противодействие радикализации и насильственному экстремизму требует как эффективных действий системы уголовного правосудия против тех, кто подстрекает других к насилию и пытается вербовать других, так и всесторонних междисциплинарных усилий по устранению условий, способствующих радикализации, насильственным действиям, экстремизму и терроризму***.

* De Leede, S. Hauptfleisch, R., Korolkova, K., & Natter, M. (2017). Radicalisation and violent extremism – focus on women: How women become radicalised, and how to empower them to prevent radicalisation. Brussels: European Parliament, Policy Department for Citizen's Rights and Constitutional Affairs

** Nasser-Eddine, M., Garnham, B., Agostino, K., Caluya, G. (2011). Countering violent extremism (CVE) literature review. Edinburgh South Australia: Counter Terrorism and Security Technology Centre, DSTO Defence Science and Technology Organisation

*** Organization for Security and Co-operation in Europe [OSCE]. Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach. Vienna: OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2014

Противодействие экстремизму традиционно было исключительной задачей агентств сектора безопасности, однако в свете современных международных инициатив разрабатываются более превентивные и мягкоориентированные подходы к предотвращению экстремизма.

Программы профилактики должны учитывать различные способствующие факторы, в том числе различных участников, и учитывать социальные и культурные характеристики местной окружающей среды. В местных условиях решающую роль играют совместная ответственность, межведомственное сотрудничество и стратегии охраны общественного порядка*, а также немаловажную роль играют т.н. «традиционные ценности», на базе которых можно апеллировать к авторитетным источникам и аргументировать важность того или иного явления в профилактических беседах с разными сообществами.

Помимо самого государства, неправительственных организаций, СМИ, свою значимую роль в профилактике религиозного экстремизма играют так называемые «community leaders», общественные лидеры или лидеры мнений, инфлюенсеры. В данную когорту входят общественные, политические деятели, религиозные лидеры (имамы, священники, религиозные деятели прошлого), а также другие индивидуальные лица, так или иначе имеющие авторитет среди населения.

Религиозные лидеры (в широком смысле слова религиозные фигуры) являются специфичной формой общественного лидерства. Такие лидеры служат не только как духовные наставники, но и как авторитетные лица, выносящие различного рода решения, а также имеют политическое влияние. Так, по мнению специалистов ОБСЕ, роль религиозных лидеров в про-

* Fleming, J., Wood, J. (2006). New ways of doing business: networks of policing and security. In: Fleming, J., Wood, J. (Ed.), Fighting crime together: The challenges of policing and security networks. South Wales: University of South Wales Press, 1-14.

тивоедействию насильственному экстремизму не ограничивается лишь религиозной доктриной: «...помимо теологического антитеза экстремистских интерпретаций религии», возможным является вовлечение религиозных акторов в противодействие и профилактику насильственного экстремизма в более широком контексте и использовать их влияние в управлении, развитии человеческого потенциала и миротворчестве»*. Можно утверждать, что при вовлечении религиозных лидеров в диалог с различными сообществами, в том числе с теми, кто склонен к радикализации и экстремизму, важно иметь фундамент, на который могут опираться данные лидеры в аргументировании собственных позиций. В этом ключе, работы и взгляды общественных деятелей прошлого, видных ученых Казахстана являются отличной возможностью для того, чтобы дополнять профилактические работы и служить некой основой для бесед и диалогов.

Противодействие религиозному экстремизму в Казахстане стало приоритетом государственной политики, учитывая нарастающие угрозы радикализации, особенно среди молодежи. В условиях глобализации и легкого доступа к радикальному контенту через интернет, актуальность этой проблемы постоянно возрастает. Экстремизм, маскирующийся под религиозные убеждения, угрожает стабильности общества, безопасности граждан и межконфессиональному миру, который исторически сложился в Казахстане.

Методы противодействия религиозному экстремизму включают в себя целый комплекс профилактических мер. Одной из ключевых стратегий является повышение уровня религиозной грамотности среди населения. Для этого проводятся образователь-

* OSCE. The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Guidebook for South-Eastern Europe, Вена 2018.

ные семинары и лекции для учащихся школ, студентов и широкой общественности. Государственные органы сотрудничают с религиозными лидерами, призывая их к разъяснению истинных норм ислама, которые не допускают насилия и радикализма. Особое внимание уделяется обучению молодежи, так как они становятся основной мишенью для вербовщиков деструктивных течений. В школах и университетах внедряются курсы по основам религиоведения, которые помогают критически осмысливать религиозные догматы и избегать экстремистских толкований. Кроме этого, в Комплексном плане по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021-2023 годы, особенно отмечалось роль религии не только как методы противодействия насильственному экстремизму и терроризму, но и как эффективный инструмент в профилактических работах и в общем повышении грамотности и духовности населения:

«Сегодня перед центральными государственными и местными исполнительными органами стоит задача дальнейшего сохранения и развития духовно-культурного наследия, отражающего самобытность и единство полиэтничного и многоконфессионального народа Казахстана. Религии в казахстанском обществе могут вносить важный вклад в:

- возрождение, сохранение и развитие морально-нравственных ценностей в обществе, преодоление в нем элементов бездуховности;
- повышение уровня культуры в обществе;
- развитие традиционных основ народа и противостояние проникновению в общество ложных ценностей;
- повышение роли и значения института семьи и брака;
- развитие ценностей культурного многообразия и межкультурного диалога в стране и на международном уровне» [1].

Также ведется активная работа с правоохранительными органами и неправительственными организациями для мониторин-

га религиозной ситуации в стране и выявления потенциальных угроз. Это включает отслеживание деятельности нелегальных религиозных группировок, вербовочных сетей, а также мониторинг интернет-ресурсов, где распространяются радикальные идеи. Особое внимание уделяется предотвращению вовлечения граждан в деструктивные религиозные группы через профилактические беседы, работу психологов и социальную адаптацию тех, кто попал под влияние экстремистских идеологий.

В уже упомянутом плане реализации, особое внимание также уделялось национальной безопасности страны и меры по ее укреплению. Так, понимая важность гуманитарного аспекта в этом направлении, в нем говорится следующее:

«Центральным государственным и местным исполнительным органам необходимо обеспечивать административные и иные меры по пресечению деятельности деструктивных религиозных течений, включая подстрекательство к религиозному экстремизму, вовлечение лиц в псевдорелигиозную деятельность с использованием насилия или угрозы насилия. Для этого необходимо:

- совершенствовать подходы, направленные на повышение эффективности и результативности профилактических мероприятий среди адресных групп населения;

- реализовать комплекс социальных, информационных и научно-образовательных проектов, направленных на контрпропаганду и неприятие в обществе идеологии религиозного экстремизма и радикализма;

- совершенствовать работу по повышению квалификации специалистов, участвующих в реализации государственной политики в религиозной сфере;

- усилить работу по дальнейшему продвижению и популяризации инициатив Съезда лидеров мировых и традиционных религий и его институтов в стране и за ее пределами» [Там же].

Результаты государственной программы показывают, что усиление межконфессионального диалога, поддержка традиционных религиозных общин и работа с молодежью помогают снижать уровень радикализации.

Учитывая это, в настоящее время в академической среде Казахстана стремительно растет интерес к открытым научным исследованиям его истории и поиску видных деятелей, на идеях которых можно опираться в попытках переосмысления традиционных ценностей как одного из методов профилактики религиозного экстремизма и терроризма.

В этом контексте ведутся активные исследования видных общественных деятелей, философов и поэтов прошлого, которые так или иначе касались духовности, национальной идентичности и религии. Так, Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Миржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай и многие другие являются лишь частью известных политических деятелей начала XX века, чьи работы и взгляды до сих пор изучаются многими отечественными историками. Однако среди них есть личности, которые остались в тени, несмотря на неопределимый вклад в культуру. Одной из таких фигур является Жусуп Копеев, казахский поэт, историк, этнограф, философ и востоковед.

Жусуп Копеев известен, прежде всего, тем, что посвятил всю свою жизнь сбору устного фольклора казахов, записывая его в книги и заметки. Кроме того, он уделял значительное время фиксации казахских традиций, делился своими мыслями о исламе и имперской власти, размышлял о социальной несправедливости, свободе слова и религии. Косвенным подтверждением этого является тот факт, что его книги были признаны вредными имперскими властями, что привело к их конфискации, а сам он был включен в список политически неблагонадежных лиц.

Его взгляды и ценности были переосмыслены современными учеными, такими как Жусупов Н. (2003), Канапьянов К. (2013), Капасова Б. и Эликпаев С. (2017), Пазылов А. (2020), Ерланов А., Баратов М. и Ташекова А. (2023), которые в основном сосредоточили внимание на поэтическом наследии Ж. Копеева, изучая его литературный и фольклористический язык. Другие подходили к его философским и этическим размышлениям с научной точки зрения (Галымжанов, 2022).

В настоящей главе, будет проведен анализ текстов Жусупа Копеева на предмет выявления его религиозных взглядов и убеждений с целью дальнейшего использования в качестве метода профилактического противодействия экстремизму и радикальным идеологиям в современном Казахстане. Литературное и философское наследие Машхура Жусупа Копеева имеет огромный потенциал для использования в качестве инструмента профилактики экстремизма и радикализации. Его глубокие размышления о роли религии, морали и просвещения способны направить внимание на культурные и духовные ценности, которые противостоят идеологиям насилия и нетерпимости. Рассматривая его работы, можно выделить несколько ключевых аспектов, которые могут быть полезны для формирования стратегий по профилактике экстремизма.

Для достижения этих целей дискурс-анализ будет применен в качестве основного методологического инструмента для всестороннего и глубокого исследования взглядов Жусупа Копеева на религиозные вопросы. Данный подход особенно важен, так как религиозные убеждения и идеи всегда отражают не только личную позицию автора, но и те социальные, политические и культурные процессы, которые влияют на формирование мировоззрения в определенный исторический период. Дискурс-анализ предоставляет уникальную возможность глубже проникнуть в мысли и идеологии Копеева, исследуя, каким образом

они представлены в его текстах и как они взаимодействуют с общепринятыми нормами и ценностями того времени. Важность дискурс-анализа заключается в том, что он помогает исследователям не только выявить смысл, заложенный в тексте, но и понять, как этот смысл конструируется, передается и воспринимается в более широком социальном и культурном контексте (Тейлор, 2013).

Дискурс-анализ – это чрезвычайно ценный методологический инструмент, который предоставляет возможности для детального исследования текстов Жусупа Копеева в рамках данного исследования. Он позволяет не просто читать текст буквально, но также видеть скрытые смыслы, которые могут не быть очевидными при поверхностном прочтении. Это особенно важно, когда речь идет о текстах, затрагивающих такие чувствительные и многослойные темы, как религия, власть и социальная справедливость. Дискурс-анализ позволяет исследовать, каким образом религиозные темы и идеи конструируются, передаются и закрепляются в более широком социальном и культурном контексте. Таким образом, применение этого подхода поможет раскрыть динамику власти, идеологии и общественные нормы, которые отражены в дискуссиях Копеева о религии, давая возможность увидеть более сложные и многомерные аспекты его трудов.

Кроме того, дискурс-анализ позволяет исследовать язык и структуры, которые формируют смысл религиозных идей, что особенно важно в случае Жусупа Копеева, чей стиль письма отличался многослойностью и сложностью.

Данный метод помогает раскрыть риторические стратегии и языковые приемы, которые использует автор, чтобы донести свои мысли и идеи до аудитории. Это открывает возможности для анализа скрытых смыслов, тонкостей и нюансов, которые могут оставаться незамеченными при использовании других

методов исследования. Кроме того, дискурс-анализ помогает выявить неявные связи между текстом и контекстом, что особенно важно при изучении религиозной литературы, где язык часто играет центральную роль в конструировании значений и формировании мировоззренческих установок.

Выдающиеся ученые, которые значительно способствовали развитию дискурс-анализа, включают Мишеля Фуко, чьи работы заложили основу для понимания дискурса как системы власти и знания. В своих трудах Фуко рассматривал дискурс не просто как форму языка, но как средство, с помощью которого общество устанавливает нормы и контролирует поведение индивидов. Его идеи о власти и знании оказали огромное влияние на развитие дискурс-анализа, особенно в исследовании социальных институтов и их взаимодействия с религией и культурой. Исследования Фуко показали, что язык играет важнейшую роль в формировании общественных норм, создавая структуру, через которую выражается власть (Окерстрём, 2003). В этом контексте труды Фуко помогают понять, как язык в текстах Копеева может быть использован для установления и закрепления определенных норм и взглядов на религию, власть и общественные отношения.

Ирвинг Гоффман, другой важный мыслитель в этой области, внес значительный вклад в развитие дискурс-анализа через свои исследования социального взаимодействия и презентации себя в повседневной жизни. Его концепция «анализ рамок» помогает изучать, каким образом индивиды, включая исторические фигуры, такие как Копеев, создают и интерпретируют смыслы через язык и ритуалы общения. Важность рамок в анализе текста заключается в том, что они помогают понять, как автор организует информацию, какие аспекты реальности он подчеркивает, а какие - оставляет в тени (Шоу, Э., 2013). В случае Жусупа Копеева, это особенно важно, поскольку его тексты

содержат сложные религиозные и философские идеи, которые могут быть структурированы и интерпретированы по-разному в зависимости от контекста.

Работы социолингвистов, таких как Норман Фэркло, значительно расширили возможности дискурс-анализа, добавив в него критическую перспективу, которая позволяет исследователям выявлять идеологические установки и властные отношения, отраженные в языке. Фэркло подчеркивал, что язык всегда связан с вопросами власти и идеологии, и его анализ помогает выявить скрытые механизмы, с помощью которых эти явления проявляются в текстах (Фэркло, 1995). Применение критического дискурс-анализа к текстам Копеева позволит глубже понять не только религиозные идеи, но и те социальные и политические реалии, которые влияли на их формирование и представление.

Основываясь на этих методологических трендах и научных подходах, данное исследование стремится применить дискурс-анализ для того, чтобы раскрыть сложные и многослойные аспекты религиозного дискурса в трудах Жусупа Копеева. Его тексты, отличающиеся богатством языка и культурных рефлексий, предоставляют широкие возможности для анализа и интерпретации с использованием дискурс-анализа, который позволяет выйти за рамки поверхностного восприятия текста и углубиться в его структуру, риторику и идеологическое содержание.

Труды Жусупа Копеева, отличающиеся сложными повествованиями и глубокой культурной рефлексией, являются идеальным объектом для дискурс-анализа. Этот метод позволяет исследовать не только явные смыслы, но и те скрытые механизмы, которые лежат в основе создания текста. Важным аспектом данного подхода является то, что он позволяет рассматривать религиозные тексты Копеева в более широком контексте социальных и культурных взаимодействий, выявляя те риториче-

ские стратегии и языковые приемы, которые автор использует для формирования и передачи своих идей.

Помимо документирования устного народного творчества, литературное наследие Машхура Жусупа Копеева включает в себя поэмы, посвященные религиозным темам. Черпая вдохновение в восточной классике, автор возводит уже существовавшие традиционные народные сказки в ранг художественной письменной литературы. Муртаза Булутай, исследователь досоветской литературы, отмечает: «В досоветской казахской литературе были достаточно сильны традиции классической восточной культуры и литературы, а также широко представлена исламская тематика. Все перечисленные поэты активно развивали в своих произведениях моральные и эстетические принципы ислама. В их восприятии ислам представлял собой высшую степень исполнения заповедей Бога» (Токсамбаева, б. д., а).

Одной из отличительных черт эпохи стало имперское правление Российской империи, когда правительство упразднило традиционную казахскую государственную структуру - ханскую власть - после принятия «Положения об управлении казахами» в 1867-1868 годах. Из-за потери власти хана были соответственно утрачены основные принципы и традиции, на которых основывалось казахское общество. В результате возникло литературно-философское течение «Зар заман» («Скорбное время»), сосредоточенное на протесте против экономической, политической, культурной и религиозной колонизации Российской империей. Видными деятелями этого течения являются Дулат Бабатаулы, Шортанбай Канайұлы и другие. Последователи «Зар замана» размышляли об ухудшении положения народа из-за потери обширных пастбищ, насилия со стороны императорской власти и отступления от религиозных канонов. Многие идеализировали прошлое как противодействие настоящему, и религия занимала значительное место в этих размышлениях.

Хотя Жусуп Копеев не был прямым приверженцем «Зар замана», он был связан с этим движением эстетическими, творческими и идеологическими корнями. Во-первых, можно утверждать, что его творчество, как и творчество многих последователей этого течения, пронизано синкретизмом религиозных, художественных и политических элементов. Кроме того, он, как и другие, критиковал чрезмерный догматизм в религиозных вопросах, религиозный фанатизм и невежество имамов и духовенства. Например, он пишет:

«Науки и знания в забвениях пали
Устои религии сегодня упали.
Вера святая в руках шарлатанов
Думы, которых, лишь о пользе карманов»*

Здесь М. Копеев строит дискурс, который противопоставляет истинное религиозное знание поверхностным и корыстным действиям коррумпированных религиозных деятелей. Фраза «в руках шарлатанов» указывает на то, что религиозный авторитет был коррумпирован лицами, которые ставят материальную выгоду выше духовного долга.

С помощью анализа дискурса мы можем увидеть, что Копеев использует дихотомию между истинным знанием и невежеством, чтобы критиковать не только религиозных деятелей, но и более широкие общественные тенденции. Падение «науки и знания» отражает его обеспокоенность упадком интеллектуального и духовного развития в казахском обществе. Таким образом, его поэзия становится платформой для отстаивания возвращения к подлинным религиозным и моральным ценностям, которые он считает необходимыми для общественного благополучия.

* Канапьянов К. Поэзия М. Ж. Копеева и проблемы перевода. Учебно-методическое пособие. Павлодар, 2013.

Тем не менее, то, что отличало его от «Зар Замана», было его склонностью к политической интерпретации религиозных явлений, преданностью духовному и интеллектуальному просвещению населения и более оптимистичным взглядом на различные общественные события. Учитывая общественные обстоятельства в Казахстане на рубеже XIX века, характеризующиеся колониальным гнетом со стороны метрополии и широко распространенным беспорядком, в его работах появился тематический фокус на философских размышлениях о пользе религии и ее потенциале приносить утешение душе и способствовать просвещению. Жусуп формулирует: «Я знаю, что бог един, что он есть и всемогущ. Я верю в это. Каков Бог, что он есть – я не знаю: на это у меня недостаточно разума... Но все равно, смотря на то, что создано им, смотря на его деяния, я верю в него, в его величие и могущество»*.

В духе поэтического произведения Александра Пушкина «Я памятник себе воздвиг нерукотворный», Копеев утверждает в своем стихотворении «Да поможет Бог человеку стремящемуся», что поэзия была доверена ему Богом: «Бог доверил мне право говорить и писать», и, кроме того, что только народ оценит его творчество.

Кроме того, многие из его стихотворений демонстрируют его глубокое понимание материалистической философии, истории и теологии основных религиозных конфессий. Копеев также склонялся к идеологии джадидизма. Джадидизм – это концепция исламского возрождения и модернизма во времена Российской империи. Приверженцы этой идеологии находились под значительным влиянием европейской и турецкой мысли, выступая за гендерное равенство и прогресс в политических процессах, ведущих к парламентскому правлению. Об-

* Ержанова С.Б., Курманали А.К. Обзор Пророка Мухаммеда в казахской степи. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7764>

разование и просвещение имели большое значение в этом движении, тема, которая напрямую отражена в текстах Копеева. Адиб Халид дал общее определение того, кого можно назвать «джадидом»: «те лица, которые принимали участие в усилиях по реформированию мусульманского общества посредством использования современных средств коммуникации (...) и новых форм общения»*

Также в лучших традициях джадидизма Копеев пишет о роли женщин: «Образование необходимо и мужчинам, и женщинам. По моему мнению, оно еще более необходимо для женщин вообще и для нас в частности, учитывая, что в силу жизненных обстоятельств женщины часто ограничены в общении и знаниях».

Этот отрывок иллюстрирует, как дискурс Копеева преодолевает разрыв между традицией и современностью. Его призыв к женскому образованию бросает вызов традиционным патриархальным структурам, но он обосновывает этот аргумент исламскими ценностями, тем самым легитимируя свою прогрессивную позицию. Таким образом, Копеев участвует в дискурсе реформ, который стремится модернизировать казахское общество, сохраняя его культурную и религиозную целостность.

Обсуждая влияние восточной литературы на религиозные мотивы в творчестве Копеева, исследователь А. Кабылбаева утверждает: «...и М. Ж. Копеев, и Шакарим в своих произведениях никогда не подвергают сомнению деятельности пророков, а, наоборот, ценят их как самых уважаемых посланников Аллаха. В их обращениях к традиционным поэтическим образам чувствуется не только любовь к изящным образцам классиче-

* Khalid, A. (1993). The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia. PhD Madison, 137

ской восточной средневековой литературы, но и стремление по – своему интерпретировать некоторые из них»*.

Во время многочисленных поездок в Ташкент, Бухару и Самарканд в творчестве Копеева легко угадывается влияние суфизма с его аскетизмом, критикой материального мира и возвышением духовности. Автор часто использует арабские и персидские слова, что свидетельствует о «стремлении поэта придерживаться определенной канонической стилистической традиции»**.

В своих автобиографических поэмах Копеев размышляет о собственной жизни и духовных поисках, подчеркивая геополитические темы и право казахов на свою землю:

«Пять лет бродил я по Сырдарье,
Обетованной казахами древней земле
Святые посещал места, читал, изучал
Стык эпох и культур вживую я вкушал»***.

В отличие от других выдающихся казахских просветителей, таких как Абай Кунанбайұлы (1845-1904) и Шакарим Кудайбергеноұлы (1858-1931), он избегает использования сложных философских и теологических терминов и не углублялся в эсхатологию, сотериологию, метафизику или вопросы трансцендентности. Напротив, он использует простой литературный язык, адаптированный для простых людей.

* Токсамбаева А.О. Религиозно-символическое начало в произведениях Шакарима Кудайбердиева и Машхура Жусупа Копеева. URL: https://www.rusnauka.com/4_SND_2014/Philologia/7_157603.doc.htm

** Канапьянов К. Поэзия М. Ж. Копеева и проблемы перевода. Учебно-методическое пособие. Павлодар, 2013.

*** Там же.

Обсуждая религиозный и политический подтекст своих текстов, он также затрагивает вопрос дискриминации со стороны императорской власти по религиозному признаку: «увидев, что он оскорбил нашу религию, слезы полились из наших глаз». Кроме того, он косвенно размышляет о религиозной свободе в Российской империи: «Книга составлена мусульманином; лишь бы она была добровольной и неподцензурной». Копеев даже не стесняется критиковать власть напрямую:

«В степи радость процветала в блаженстве,
А казахская Орда стояла в бездне власти.
Жизнь иссякла, радость бежала от царя,
Проклятие проклятого правителя беду вдаль приносило»

Так, Копеев активно выступал против социальной несправедливости, что отражено в его критике колониальной политики Российской империи. Его позиция в защиту права народа на справедливость и свободу может быть интерпретирована как призыв к конструктивному диалогу и ненасильственным методам борьбы с несправедливостью. Это особенно важно в контексте профилактики экстремизма, так как экстремистские группы часто привлекают сторонников, апеллируя к реальным или воспринимаемым несправедливостям, предлагая насильственные способы их решения.

Более того, он связывает вопрос власти с необходимостью просвещения и духовного возрождения:

«Дорвавшись до власти честь забывают
Отныне не наука, а деньги их застилают
А народ все ждет творцов просвещения
Ждет правды и будущего просветления»*

* Там же.

Литературный критик Канапьянов К. предполагает аналогичную взаимосвязь, утверждая: «В то же время совершенно очевидно, что политический сюжет в произведениях поэта подчинен религиозно-философскому элементу и трансформируется в нем»*. Конечно, под «будущим просвещением» он подразумевает важность ислама как средства передачи народу передовых научных знаний. Для этого он призывает к консолидации и единению тюркских народов, опять же на основе ислама:

«Не называй себя ни сартом, ни ногаем, ни казахом,
Желай единения всех мусульман».

Как видно из строчек выше, поэзия Копеева также отражает дискурс сопротивления как внешним, так и внутренним силам, которые угрожают казахской идентичности и духовности. Его работы часто подчеркивают важность сохранения казахских культурных и религиозных традиций перед лицом иностранных влияний. Его призыв к единству среди мусульман и тюркских народов можно рассматривать как часть более широкого дискурса о солидарности и сопротивлении. Этот отрывок отражает веру Копеева в важность преодоления этнических разделений в пользу религиозного и культурного единства. Отвергая узкие этнические идентичности и продвигая более широкую исламскую идентичность, Копеев участвует в дискурсе сопротивления, который стремится укрепить казахские и мусульманские общины против колониального подчинения. Его призыв к «единению» подчеркивает необходимость солидарности перед лицом внешних угроз.

Одной из ключевых тем творчества Копеева является призыв к религиозной умеренности и толерантности. В своем творчестве он критиковал догматизм и религиозный фанатизм, кото-

* Там же.

рый порой господствовал в обществе. Это особенно актуально в наше время, когда экстремистские группы часто искажают религиозные учения, чтобы оправдать насилие. Копеев подчеркивает необходимость глубокого и осознанного понимания религии, что может помочь в предотвращении радикализации. Его стихи, в которых он выражает недовольство невежественными религиозными лидерами говорит о важности знаний, направленных на повышение религиозной грамотности и критического мышления.

«Верхушки науки, познав в медресе,
Важным манерам набравшись извне,
Вершителями судеб ведут себя они,
Не верьте им, люди, - собьетесь с пути»*

Этот отрывок отражает мысль о том, что слепое следование за невежественными лидерами может привести к заблуждениям и ошибочным решениям, что напрямую связано с проблемами современной радикализации, когда псевдорелигиозные лидеры манипулируют сознанием людей. Творчество Копеева подчеркивает важность образования и просвещения, которые он считал ключом к личностному и общественному развитию.

Благодаря анализу дискурса становится ясно, что Копеев рассматривает религиозный экстремизм как продукт невежества и манипуляции. Фраза «собьетесь с пути» подчеркивает опасность слепого следования за коррумпированными лидерами, которые искажают религиозные учения. Акцент Копеева на критическом мышлении и образовании служит контрнарративом упрощенным и догматическим интерпретациям, часто пропагандируемым экстремистскими группами.

* Там же.

Концепции жизни и смерти играют важнейшую роль в религиозно-философской концепции Копеева. Среди других его произведений религиозные темы занимают особое место в балладах «Шайки Искак» («Странный Искак») и «Надан би» («Невежественный бей»). В этих балладах он рассуждает о смерти и загробной жизни с религиозно-мистической точки зрения в контексте исламских учений. Например, его герой Искак после смерти встречается ангелов Накира и Мункара, которых Копеев изображает невежественными и приписывает им человеческие качества по сравнению с образованным и умным Искак. В разговоре с ангелами Искак проявляет находчивость и дерзость:

«- Ангел, ты - ничего не знающий невежда! -
Взяв в руки книгу, Искак обратился к нему.
Ангел был сразу же повержен,
Обнаружив богатство знаний Искака...
Страшась гнева божьего, ангелы тотчас
Убежали в разные стороны...»*

Стоит также отметить, что распространение ислама не было равномерным и повсеместным. Ислам тесно переплетался с местными традициями и обычаями кочевого образа жизни. Этот процесс сосуществовал с сохранением доисламских культовых практик - почитания предков и почитания их духов, с особым акцентом на значимости природных явлений и священных мест. Его стихи отражают это, широко используя образы птиц, животных и природных стихий. Тем не менее, М. Копеев был религиозным человеком, который считал, что Аллах - это совершенство, воплощение абсолютной истины и идеал. Как и другие, он придерживался мнения, что совершенство Алла-

* Токсамбаева А.О. Религиозные баллады М.Ж.Копеева. URL: https://rusnauka.com/6_PNI_2014/Philologia/7_159940.doc.htm

ха находится за пределами человеческого понимания. Однако, несомненно, это не отменяет его признания красоты человеческого интеллекта и способности мыслить. Поэтому, по мнению Копеева, понимание своих желаний и страстей (в духе суфизма) способствует раскрытию истинной сущности человека и расширению его внутреннего потенциала:

«Человек – будь достойным себя
Живи открыто, в мир добро неся.
Не отрекайся, не беги от себя,
Заветы божьи, людям вознеся»*

В этом отрывке Копеев подчеркивает важность личной честности и моральной ответственности. Фраза «живи открыто в мир добро неся» отражает его веру в то, что люди обязаны жить в соответствии с этическими и духовными принципами. Этот дискурс о морали и личной ответственности является центральным в видении Копеева гармоничного общества, где традиционные ценности служат оплотом против моральной коррупции и радикальных идеологий. Продвигая эти ценности, Копеев выступает за общество, основанное на справедливости, терпимости и взаимном уважении.

Тема необходимости знаний и науки была распространена среди казахских мыслителей того времени – Копеева также волновала проблема неграмотности среди казахов. Основываясь на религии, Жусуп Копеев уделял большое внимание взаимоотношениям науки и религии. Он вращает свои стихи вокруг центральной темы сосуществования и взаимозависимости науки и религии в общественной ткани. Автор выступает за необходимость знаний в различных областях, и, в частности, в научных

* Канапьянов К. Поэзия М. Ж. Копеева и проблемы перевода. Учебно-методическое пособие. Павлодар, 2013.

исследованиях. Его тон предполагает критическую позицию по отношению к общественным тенденциям, отмеченным ленью и предвзятыми представлениями, призывая читателей освободиться от таких ограничений. Его работы отстаивают историческое почтение, оказываемое науке влиятельными деятелями, подчеркивая универсальную ценность, приписываемую стремлению к знаниям.

Центральным принципом дискурса является утверждение о том, что стремление к научным знаниям имеет беспрецедентное предпочтение по сравнению с другими целями, в частности, материальным богатством. Автор утверждает, что необузданная страсть к накоплению богатства может отвлечь людей от стремления к истине, справедливости и добродетели, тем самым отвлекая от более широкого общественного блага. Этот аргумент согласуется с более широким дискурсом об этических измерениях научного прогресса и его влиянии на общественные ценности. Он пишет следующее:

«Все великие деятели почитали науку. Нет сомнения, что стремление к науке несравненно предпочтительнее любой цели, например, стремления к богатству, слепая страсть к которому может увести человека с пути истины, праведности и добродетели. Ученые любили и стремились ко всему возвышенному и полезному для человечества. Наука приведет к осознанию человеческого долга, и, развивая разум, она подчинит нас своей воле»*.

В этом отрывке Копеев ставит научное и религиозное знание выше материального богатства. С помощью анализа дискурса мы можем увидеть, как эта критика направлена на общественные ценности, которые отдают приоритет накоплению богатства над интеллектуальным и духовным ростом. Используя такие фразы, как «слепая страсть», Копеев выстраивает

* Там же.

моральную иерархию, в которой стремление к богатству представлено как отвлечение от более высоких, более благородных устремлений, таких как истина и праведность. Это согласуется с его более широким рассуждением об этической роли образования, представляющим знание как средство возвышения личности и общества над материалистическими заботами.

Таким образом, его религиозные взгляды причудливо переплетались с общественно-политической жизнью, отражая дух его времени. Его лиризм, часто углубляющийся в религиозно-философские темы, характеризуется исламской догматикой и традиционным мировоззрением казахов. В творчестве Копеева можно различить влияние суфизма, восточной культуры и даже элементы деизма и диалектики. Можно утверждать, что его мировоззрение во многом сформировала поэзия мусульманского Возрождения (Фирдоуси, Навои, Яссави, Аль-Фараби и др.), которую он изучал во время обучения в Бухаре и Ташкенте.

Во всех своих произведениях он стремится гармонично сочетать религиозное и научное, где наука и образование служат путем к познанию Бога. Кроме того, используя религиозные мотивы, Копеев делится своими размышлениями о жизни казахов в прошлом, настоящем и будущем, критикуя имперскую власть, ее методы и подходы. Философ последовательно обращается к исламу как к источнику освобождения от гнета современной действительности, но не углубляясь в политизированную религию и не пропагандируя насилие.

Прежде всего, в поэтическом наследии Машхура Жусупа важным является концепция нравственного самосовершенствования, основанная на ценностях справедливости, милосердия и терпимости. Его произведения часто содержат призывы к внутреннему очищению души. Путь к духовной чистоте, по его мнению, лежит через познание Бога и развитие внутренней гармонии.

Важным элементом религиозного мировоззрения Машхура Жусупа является идея общности и солидарности, пронизывающая его произведения. Он подчеркивает необходимость гармоничного сосуществования разных народов и вероисповеданий. Современные исследования подтверждают, что чувство изоляции и отчуждения часто способствует радикализации индивидов, тогда как сильные социальные связи и чувство принадлежности могут играть роль превентивного фактора.

Машхур Жусуп также рассуждает о важности знаний и просвещения в духовной жизни. Образование, в том числе религиозное, по мнению Машхура Жусупа, должно быть направлено на развитие критического мышления и способности различать истинное от ложного.

Рассматривая произведения Машхура Жусупа, важно отметить его особое отношение к религиозным и духовным традициям. Он был убежден в том, что истинная религиозность заключается не в слепом следовании догмам, а в глубоких размышлениях о Боге и духовных ценностях.

Таким образом, религиозные воззрения Машхура Жусупа Копеева представляют собой важный философско-религиозный фундамент для борьбы с современными проявлениями экстремизма. Его акцент на нравственности, солидарности, знании и критическом мышлении могут служить основой для создания фреймворка бесед на религиозную тему не только с общим населением, но и даже с теми, кто уже подпал под влияние радикальной идеологии. В условиях современного мира, где религиозный экстремизм становится глобальной угрозой, идеи Машхура Жусупа сохраняют свою актуальность, предлагая пути мирного разрешения конфликтов и предотвращения насилия через духовное воспитание и просвещение.

В заключение можно сказать, что труды и религиозные взгляды Машхура Жусупа Копеева представляют собой цен-

ную основу для противодействия религиозному экстремизму в современном Казахстане. Его глубокие размышления о морали, духовности и роли религии в жизни человека являются противоположностью насилию и нетерпимости, которые пропагандируются экстремистскими идеологиями. Акцент Копеева на образовании, критическом мышлении и стремлении к знаниям как на средствах личностного и общественного роста может стать мощным инструментом для предотвращения распространения радикальных идеологий, особенно среди молодежи, которая часто становится целью вербовки экстремистских групп. Труды Машхура Жусупа Копеева напрямую связаны с обсуждением радикализма и экстремизма, особенно в свете его акцента на моральное, духовное и интеллектуальное развитие личности и общества. Его критика религиозного догматизма и фанатизма созвучна современным подходам к борьбе с радикализацией и экстремизмом, которые часто основаны на жёстком и искажённом понимании религиозных догм. Призывая к более глубокому и взвешенному восприятию религии, Копеев формирует противовес идеологиям, поддерживающим насилие и нетерпимость.

Одним из ключевых аспектов мысли Копеева является его внимание к религиозной умеренности и толерантности. В своей критике догматизма и религиозного фанатизма он подчеркивает важность глубокого и взвешенного понимания веры, что может помочь противостоять упрощенным и часто искаженным учениям, распространяемым экстремистскими группами. Продвижение религиозной грамотности и формирование более глубокого понимания религиозных догм могут стать важными шагами в предотвращении радикализации.

Кроме того, призыв Копеева к единству среди мусульман и его отказ от разделительных идентичностей имеют особое значение в контексте борьбы с экстремизмом. Его защита со-

лидарности и мирного сосуществования различных этнических и религиозных групп созвучна современной необходимости в межконфессиональном диалоге и укреплении общественного единства. В мире, где чувство изоляции и отчуждения часто приводит к радикализации, идеи Копеева подчеркивают важность крепких социальных связей и ощущения принадлежности как превентивных мер против экстремизма.

Критика Копеевым социальной несправедливости, особенно его осуждение колониальной политики Российской империи, также предлагает важные идеи о том, как можно реагировать на чувство отчуждения ненасильственными методами. Экстремистские группы часто используют реальные или мнимые несправедливости для вербовки сторонников. Пропагандируя справедливость, честность и мирный диалог в качестве решений социальных проблем, Копеев предоставляет альтернативную модель, которая может противостоять привлекательности насильственных методов.

Его работы также подчеркивают связь между религией и знанием. Убежденность Копеева в том, что наука и религия дополняют друг друга, бросает вызов жестким и антиинтеллектуальным взглядам, часто присущим экстремистским идеологиям. Его настоятельные призывы к образованию как к важнейшему элементу развития общества и личности предполагают, что борьба с экстремизмом должна включать не только религиозное образование, но и общее интеллектуальное развитие. Убежденность Копеева в том, что наука и религия должны работать в тандеме для развития личности и общества, перекликается с современными программами профилактики экстремизма, которые продвигают баланс между религиозным и светским образованием. Этот подход помогает людям противостоять радикальным нарративам, основываясь на критическом мышлении и углубленном понимании религиозных учений.

Современные программы по предотвращению экстремизма также опираются на традиционные ценности как важный элемент диалога с местными сообществами. Наследие Копеева, глубоко укоренённое в казахских традициях, имеет большое значение для современных усилий Казахстана по борьбе с экстремизмом.

Наконец, моральные и этические аспекты мысли Копеева, основанные на ценностях справедливости, милосердия и терпимости, являются важной противоположностью экстремизму, который стремится подорвать эти принципы. Его видение общества, основанного на взаимном уважении, сострадании и стремлении к знаниям, особенно актуально в условиях современного глобализированного мира, где угрозы радикализации и насилия становятся все более ощутимыми. Использование идей Копеева может помочь разработать эффективные стратегии для продвижения мира, стабильности и религиозной толерантности в Казахстане.

Таким образом, философское и религиозное наследие Машхура Жусупа Копеева предоставляет богатый ресурс для решения сложных задач противодействия религиозному экстремизму в современном обществе. Его учения о важности знаний, критического мышления и моральной целостности служат вечным напоминанием о том, что истинная сила любого общества заключается в его способности способствовать пониманию, толерантности и мирному разрешению конфликтов. В условиях, когда Казахстан продолжает сталкиваться с угрозами, исходящими от радикальных идеологий, труды Копеева остаются маяком мудрости и руководства, предлагая практические решения, основанные на богатом культурном и духовном наследии страны.

ҚОРЫТЫНДЫ

М.Ж. Көпейұлының шығармашылығын зерттеген бірнеше арналар мен бағыттар анықталды, біріншіден, ақын-тұлғаның туыстары тарапынан жарияланған деректер түрлі әдебиеттерде, қолжазба жазулардың жинақтары зерделенді. Екіншіден, М.Ж. Көпейұлының ғылыми мұрасы жайында гуманитарлық ғылымдардың түрлі сала мамандары тарапынан зерттелген материалдар қарастырылып ғылыми жобаның теориялық-әдіснамалық деректері зерделенді. Үшіншіден, ислам ілімі аясында М.Ж. Көпейұлының еңбектеріндегі діни мәтінмен үндестігі және ағартушылық сарындағы аксиологиялық, онтологиялық, гносеологиялық категориялардың үйлесімділігі және жаңғыртылған ой-толғамдары дәстүрлі қазақи танымдағы сарындармен жазылғаны анықталды.

Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымына XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан діни ахуалдың әсерін тарихи-дінтанулық қырынан қоғам және заман арақатынасында зерттеу үшін тиісті әдебиеттер мен ғылыми жинақтағы мәлі-меттер зерделенді. Тарихтағы аталған мерзімдегі қоғамдық-саяси, рухани-мәдени ахуалдың ерекшеліктері жайында М.Ж. Көпейұлының шығармашылығындағы тұлға мен заман категориясы арқылы данышпан тұлғаның өмірі мен дүниетанымдық көзқарасына әсер етуші оқиғаларды (Қазан төңкерілісі, социалистик заңдардың енгізілуі, аграрлық реформалар, ұлт азаттық қозғалыстар), тұлғаларды (Абылай хан, Кенесары хан, батырлар мен ақындар, діни тұлғалардың қызметтері), өлеңдерінде баяндап, халық тілінде ұғынықты мысалдарды пайдалана отырып ағартушылық қызметтің белсенді тарихи-мәдени, рухани-діни өсиеттері жастар мен

қазақ қоғамының барлық дерлік санаттағы өкілдеріне арналып жарияланған (балалық шақтан, жастық шаққа дейін, жақсы әйел қасиеттері, ер мен ата-ана міндеттері жайында). М.Ж. Көпейұлының 20 томдық, 10 томдық және 5 томдық өлеңдерінің жинақтарында діни өнегелік мұраны қалыптастыруға арналған шығармаларында бірқатар діни тақырыптар қатарында Жаратушы мен адамның байланысы, діни сенімнің негізгі парыздары, ұғымдары, Құранның сүрелері мен аяттарына тәпсірленген нұсқалар, пайғамбарлар оқиғалары мен өмірлік мысалдары, ер мен әйелдің жаратылысы жайында өсиеттер туралы мағлұматтар жинақталған.

М.Ж. Көпейұлының діни дүниетанымының эволюциясын оның жастық шағынан тұлғалық кейпіне дейінгі жасындағы мұрасына дінтанулық қырынан ислам ілімінің мәні мен мазмұны аясында бағамдалды. М.Ж. Көпейұлының жастық шағы мен өмірбаянындағы туылған жері мен ортасы жайында, діни білімінің ислам діні шеңберінде қалыптасқаны туралы ғылыми деректер жинақталды. Ғұлама ақынның еңбектеріндегі діни мәтіндегі өлеңдері ислам дінінің негізгі қайнары болып саналатын Құран кітәбі мен хадистер, ислам тарихындағы ғалымдар мен рухани көсемдер туралы мысалдар жазылған, Құрандағы «Ықылас», «Нәс» сүрелеріндегі мәтіндер жазылған, пайғамбар өмірбаяны туралы «сира», «миғраж», «хадис» тәрізді мәтіндердегі үйлесімділік қағидаттары сақталғаны анықталды. Мұхаммед пайғамбардың өміріндегі бірнеше оқиғаларды мысалға келтіру арқылы адамзаттың құндылықтары қатарындағы «адамгершілік», «ізгілік», «имандылық», категориялары кеңінен насихатталған.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы ширегіндегі қазақ даласындағы діни ағартушылық арналар айқындалып, оның ең ірі өкілдері Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

көзқарастарындағы діни идеялар салыстырмалы түрде талданды. М.Ж. Көпейұлы мен Абай Құнанбайұлының еңбектеріндегі иман сенімі, ғылым, білім, адал еңбек, ақыл, қайрат, ар-ождан, тәубе, шүкір, сабыр секілді адамға қажет құндылықтар реті талқыланады.

Зерттеу барысында, қазақ халқының дәстүрлі ойшылдарының еңбектерінде рационалды пайымдар арқылы тарихтағы рухани-өнегелік өсиеттердің мазмұндары қасиетті мәтіндердегі өсиеттер мен рухани мұралардың жинақталған, тұжырымдары баяндалған. М.Ж. Көпейұлының шығармасындағы рухани мұраның басты танымдық идеялары қазақ ұлтының дәстүрлі өлеңдерінің мәтінінде діни терминдер мен түсініктерге герменевтикалық талдау әдістері арқылы қарапайым мысалдармен жазылған. «Наурызнама» өлеңінде жыл басы наурыз мейрамының аксиологиялық маңыздылығы мен дәстүрлі мәдениеттегі орны, рөлі айқындалған.

М.Ж. Көпейұлы әдеби және рухани мұрасының жинақталуы және бүгінгі күнгі мәшһүртану бағытының қалыптасу үрдістеріне талдау жүргізілді, ғылыми зерттеу жұмысында жұмыс тобының мүшелері тарапынан ақын-ғұламаның шығармаларындағы мәтіндерді исламтанулық, дінтанулық және жалпы гуманитарлық ғылым тәсілдерімен зерттеуді жүзеге асырды. Өлеңдердегі мәтіндер салыстырмалы дінтану, мәтіндік талдау, жалпы мәдени-дінтанулық теорияларды қолдану арқылы ғылыми мақалалар, дөңгелек үстелдер, конференциялардың жинақтарына жарияланды, ағартушы ғалымның еңбектеріне қызығушылық танытқан адамдарға және зерттеуші мамандарды ақпараттандыру үшін жинақтар ақпараттық сайттарда жарияланған.

Мәшһүртанудың қазіргі заманғы еліміздегі діни ахуалға қатысты қолданылу мүмкіндіктері айқындау үшін ғылыми зерттеу жұмысында қазіргі таңдағы отандық зерттеушілер мен қатар

зиялы қауым өкілдері, түрлі гуманитарлық ғылым бағыттарының өкілдерінің осы тақырыбқа байланысты мақалалары, әдебиеттері мен жазбалары зерделенді. Ғылыми зерттеу жұмыс тобының мүшелері жобадағы өзекті тұжырымдарды ғылыми қауымдастық өкілдерімен өткізілген түрлі конференциялар, дөңгелек үстелдерде талқыланды, исламтану, теология, дінтану білім бағдарламаларында білім алушылар аудиториясында (жоғары оқу орындарында) дәріптеу мақсатында насихатталды. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби-мәдени этикасын жоғарлату семинарында ойшылдың өнегелік-мұрасы туралы кездесулер өткізілді.

М.Ж. Көпейұлының рухани мұрасының қазіргі қазақстандық діни ахуалға қатысты қолданылу мүмкіндіктері айқындалып, ғалымның еңбектеріндегі жаһандану үрдістерінде адами құндылықтарды дәріптеу үшін білім, ғылым іздену, әділеттілік қағидаттары насихатталған. М.Ж. Көпейұлының өлеңдеріндегі әлеуметтік ортадағы белсенді еңбек ету, гносеологиялық пайымдар арқылы адами капиталды дамытуға арналған бүгінгі заманның талабына да сәйкес келетін парадигмалық ой-пікірлері жазылған. Республикалық және жергілікті мемлекеттік органдардың жұмыстары шеңберінде халықтың түрлі санаттағы кездесулерінде (мәдениет мекемелері, сауда-саттық орындары, мешіт ғимараттарында, оқушы, студенттер жастар арасында және т.б.) ойшыл ғалымның мазмұнды ой-пікірлері қазіргі діни ахуалдағы ағартушылық іс-шараларда насихатталып, дәстүрлі таным категориялары туралы ақпараттандыру жүзеге асырылды.

Діни түбірдегі экстремистік және радикалистік идеологияға қарсы тұрудағы ойшылдың мұралары айқындалды, деструктивті және экстремистік ұйымдардың идеологиясының басты түбірлері діни мәтіндегі ұғымдар мен үкімдерді тікелей мағынада қабылдауында.

Діни мәтіннің үкімдері уақыт пен заманға байланысты қағида болып өзгеріп немесе жаңаша түсіндірілетін үкімдер болып табылатын мәселені ескере отырып, М.Ж. Көпейұлының шығармаларында қазіргі Қазақстандағы экстремистік және радикалистік идеологияға қарсы тұрудағы танымдық, мәтіндік тұрғыдан қарастырғанда, көптеген діни сауалдарға жауап қайтаратын өнегелік мұралар кездеседі. Біріншіден, Құран кәрімдегі кейбір сүрелер мен аяттардағы астарлы мағыналы үкімдерді жалпы рационалды таным арқылы қабылдауға үндейтін мәтіндер кездеседі. Екіншіден, рационалды көзқарасты насихаттау тәсілімен қоғам өкілдерін, бірінші кезекте жастарды білім алуға, «есті адамдар» қатарында болуға шақыратын мағлұматтар көркем өлең сөздерімен насихатталады.

Үшіншіден, экстремистік және радикалистік идеологияның құқықтық сипатта қылмыстық іс-әрекет болып табылатынын ескере отырып, қоғамның өкілі ретінде әр-бір адамға басқаның мүлкіне қол сұғу, қылмысқа бару және қатысу тәрізді әрекеттерді қатаң сынап, өлеңдерінде «тыйым салатын сөздері» баяндалады. Төртіншіден, Қазақстандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңының кіріспесінің мәтініндегі халықтың тарихы мен мәдениетіндегі исламның ханафи бағытының рөлі айқындалып жазылғаны бар, осыған орай М.Ж. Көпейұлының өлеңінде рухани өлшемдерде исламдағы ханафи мәзһабының көсемі Әбу Ханифа (имам Ағзам) исламдағы ғалымдардың рухани көсемі болатын дәрежесі туралы баяндап, дәстүрлі «фиқһ» мәзһабының құндылықтарын насихаттау жолымен бүгінгі қоғамдағы деструктивті идеологияның таралуына жол бермеуге ақпараттық тосқауыл болары анық.

Жазбалар үшін

Жазбалар үшін

Ғылыми басылым

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ
МӘШҒҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ
ДІНИ-ӨНЕГЕЛІК МҰРАСЫ**

Мұқабаның дизайны: **Б. Леспек**
Беттеу: **Ж. Рахметова**

ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану
және дінтану институты» ШЖҚ РМК

Басуға 21.11.2024 ж. қол қойылды.
Таралымы 500 дана. Пішімі 60x84 1/16.
Шартты баспа табағы: 19,5.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.